tarih VE toplum

AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ

ARALIK 1994
İLETİŞİM YAYINLARI 132

KDV DAHİL 60.000 TL

tarih ve toplum
AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ
ARALIK 1994 • CİLT 22 • SAYI 132

5 *Şinasi Tekin*
Eski Türkçe'de Toharca Unsurlar

13 *Kevork Pamukciyan*
1893 Kolera Salgını ve 1894 Büyük Depremi

16 *Nuri Akbayar*
Selânikli Atâ Efendi Kalemiyle bir Mektup

20 *Mustafa Duman*
Nasreddin Hoca Kitapları

24 *Eser Tutel*
Balıkpazarı Mozayiği

32 *Emre Dölen*
Krupp ve Bir Damatlık Hikâyesi

35 *Nezih Başgelen*
Saraybosna

38 *Pars Tuğlacı*
Ermeni Basınının Dünü ve Bugünü

41 *Aydoğan Demir*
Osmanlı Devleti'nde Naiplik

59 *Abdullah Martal*
Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları Sempozyumu

62 KİTABİYAT
Kurtuluş Kayalı
Cüneyt Arcayürek'in Otuz Yıllık Siyaset Yorumu

KAPAK RESMİ: II. Abdülhamit tuğralı, Osmanlı Devlet Arması. Camaltı tekniğiyle yapılmıştır. (Librairie de Péra'dan sağlanmıştır, orijinal boyutu 56x58cm'dir.) **ARKA KAPAK** Tevrat'taki peygamber Abraham, Müslümanların İbrahim'i **Halilullah** yani Allah'ın dostu diye adlandırılır. **16 th Century Persian Miniatures**'dan alınmıştır. (Bulgarski Houdozhnik Publishers, Sofya, 1990) İbrahim bir ateşperest tapınağındaki putları kırdığı için ateşte yakılmaya mahkûm edilir. Ne var ki, Allah alevleri çiçeğe çevirilir ve İbrahim yanmaktan kurtulur. Bu minyatürde yakılmak üzere bağlandığı direk ve çevresi, İbrahim'in yanıbaşında baş melek Cebrail'le birlikte bir tahtta oturduğu Cennet şeklinde resmedilmiştir. Minyatürü çizen ateşi canlandırmaya yarayan körükleri de unutmamıştır. Minyatürün bordürünün üstünde resmedilen yüksek kuleden kral Nemrut bu sahneyi seyretmektedir.

OKURLARA MEKTUP

FAHRİ ARAL

Bu sayı, bir ay sonra geride bırakacağımız 1994'ün son sayısı. Yılbaşında sizlere farklı bir biçimde sunduğumuz, ancak on yıllık bir tarih yayıncılığı birikimini de taşıyan derginizin yeni dönemde de başarılı olacağından kuşkumuz yoktu. Nitekim, ilk aylar geçip, dergi bu biçimiyle oturmaya başlayınca, başlangıçtaki sıkıntılarımız azalarak, yokoldu.

Gerçekten işleve sahip kurullarla yürüttüğümüz yeni çalışma düzeni sonuçlarını vermeye başladı. Her ay yapılan düzenli toplantılarda, karşılıklı görüş alışverişi, dergiye girecek yazıların okunup hazırlanması, daha sonraki sayılar için öneriler, dosya vb. hazırlıkları yayın kurulunun gündemini oluşturdu. Şu anda tam anlamıyla yeterli olduğunu söyleyemesek bile, bu çalışma düzeninin dergiye bir canlılık getirdiğini, dolayısıyla gelecek açısından umut verici olduğunu tesbit edebiliriz. Bu arada bir çok dostumuz, danışma kurulunun işlevlerine eleştiri getirerek, bu kadar çok kişiyi biraraya getirmenin anlamlı olup, olmadığını soruyor. Şu kadarını söyleyeyim ki, bu kurul üyeleri ile "danışma" anlamında ilişkilerimiz sürüyor. Hatta bir çok dostumuzla bu ilişki seyrek olmaktan öte, sürekli de oluyor. Bununla birlikte bazı kurul üyelerimizle oldukça seyrek, hatta yok denecek kadar az ilişki içindeyiz. Ama bunu ilerde daha tatminkâr bir düzeye ulaştırıp, bilgi alışverişini geliştireceğiz

Geçen sayıda sunduğumuz Mostar Dosyası oldukça ilgi gördü. Dosyanın Mostar Köprüsü'nün imha edilişinin yıldönümüne rastlaması bu ilgiyi daha da arttırdı. Bu arada özellikle Tüyap Kitap Fuarı'nda bir çok okurumuz standımıza kadar gelerek, benzeri dosyaların daha sık hazırlanmasını istediler. Yeri gelmişken, fuarda dergiye ilişkin görüşlerini ileten okurlarımıza teşekkür etmek istiyorum. Gerçekten bu fuar, kalabalık ve "göğüs göğüse" olsa dahi okurlarla biraraya gelmemizi sağladı. Bu sayımız yine beğeneceğinizi umduğumuz yazılarla dolu. Uzun zamandır "İştikakçının Köşesi"nde görünmeyen Şinasi Tekin Hocamız, bu sayıda çok değerli bir yazısı ile makalelerine tekrar başlıyor. "Eski Türkçe'de Toharca Unsurlar" başlıklı yazı sadece meraklısı için değil, herkes için.

Diğer çalışmalarından arta kalan zamanını *Tarih ve Toplum*'daki yazıları için harcamaya söz veren değerli Kevork Pamukciyan rahmetli babasının anılarından "1893 Kolera Salgını ve 1894 Büyük Depremi"ni yazıyor, bu arada ailesi hakkında da önemli bilgiler veriyor.

Nuri Akbayar dostumuzun kısa bir sunuşla verip, çevrimyazısını yaptığı "Selânikli Atâ Efendı Kalemiyle Bir Mektup" adlı risale, geçtiğimiz aylarda yayınevimizin çıkarmış olduğu Derviş Efendizade Derviş Mustafa Efendi'nin "Harik Risalesi"nde anlattığı 1782 yangınlarını başka bir kalemden aktarıyor.

Doktorluğunun yanısıra Nasreddin Hoca sevgisini çoğaltarak sürdüren Mustafa Duman, bu sayıda Fransızca Nasreddin Hoca kitaplarını tanıtıyor.

Geçen ay yayınevimizden güzel bir emek ürünü olan "Şirket-i Hayriye" adlı kitabı yayımlanan Eser Tutel, bizleri geçmişe, eski Balıkpazarı günlerine götürüyor.

Bu ayın en ilgi çekici yazılarından biri de dostumuz Emre Dölen'in. Dölen, evinde gırtlağına kadar dolduğu eski kartpostal , evrak vb. arasında bu kez Krupp ailesine ait üç karpostal bulmuş. Bunları Krupp'un kızları Barbara ile Bertha (daha sonra adına izafeten şişman Bertha adlı bir top imal edilecektir, ancak ne yazık ki, topun fotoğrafını bu sayı için bulup, koyamadık.)İstanbul'da bir damat adayına yazmışlar...

Yine bu sayıda Nezih Başgelen'in "Saraybosna", Pars Tuğlacı dostumuzun "Ermeni Basını'nın Dünü ve Bugünü" adlı çalışmaları ile Abdullah Martal'ın geçtiğimiz günlerde İzmir'de Tarih Vakfı'nın düzenlediği "Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları Sempozyumu"nu değerlendiren yazıları var.

Bu sayımızın uzun ve önemli yazısı ise uzun zamandır yazılarını beklediğimiz sayın Aydoğan Demir'in. Demir, Bayburt Ulu Camii kitabelerinden çıkarak "Osmanlı Devleti'nde Naiplik Kurumu"nu inceliyor. Doğrusu, bu çok değerli araştırmayı uzun olmasına rağmen bölüp, iki sayıda yayımlamaya gönlümüz razı olmadı. Demir'in diğer değerli çalışmalarını da bekliyoruz.

Kitabiyat sayfalarımızda ise bir yazımız var. O da Kurtuluş Kayalı'nın "Cüneyt Arcayürek'in Otuz Yıllık Siyaset Yorumu" başlığı altında incelediği Arcayürek'in kitaplarının eleştirisi.

Yeni Yılda yeniden buluşmak umuduyla...

OKURLARDAN MEKTUP

Köpeğe Mersiye

Tarihöncesi çağlardan bu yana insanlarla bazen dost, bazen düşman gezen köpekler, Anadolu insanı nazarında saygın bir yere sahip, gerçi aksi örnekleri de var, ama yine de kedi nankör sayılır çünkü yiyip içip yatar, keyfini bozsan tırmalar (bu bağlamda Ebû Hureyre'ye "kediler babası" denmesi nasıl açıklanır?); köpekler çobanın yanındadır, mal güder; sürüyü düşmanlardan (ayı, kurt, çakal, çapulcu, eşkıya vb.) korur; evdedir konutu ve sahibini bekler, hırsıza-uğursuza karşı kor. Avdadır, bekçidir, kızak çeker, yük çeker, bir körün gözüdür, rehberidir, polisin detektörüdür, çilekeştir, cefadadır.

Bazılarıysa konforlu konutlarda salondadır, süstür; hemcinslerinden ne de çok şanslıdır, talihlidir.

Atasözlerinde, deyimlerde horlanmıştır; "kurt" kocayınca köpeğin maskarası olmuştur (kastedilen Ergenekon Börteçinesi de olabilir).

Nâmık Kemal'in Mahmud Nedim(of) Paşa'yı hedef alan Hırrenâmesi yani "ah kedi vah kedi"li Kedi Mersiyesi Diyojen'in 128., Köpek Mersiyesi 132. sayısında yer alır (Köpek Mersiyesi'ni sayfalarına alan dergiye göre, yazarı tahmine göre Nâmık Kemal'dir. Bknz. *Yeni Tarih Dünyası*, yıl 1, sayı 8, 31 Aralık 1953, s. 324; uzunca olan bu mersiyeyi merak edenler oradan okuyabilirler).

Sahibine hep sadık olan, ekmek yediği kaba etmeyen köpeğin başına çok işler getirilmiştir. Çok gerilere gitmeden, iki misal alalım: 1910-11'de 80 bini Hayırsızada'ya postalandı (*Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, sayı 12, Aralık 1978, s. 47-48; yerli yabancı mizahçılara, karikatürcülere, basına bol bol malzeme oldu). 9 Temmuz 1949'da 4.477'si Hayvanat Cemiyeti'ne, 159'u zehire, 360'ı da tüfeğe teslim edildi (Reşat Ekrem Koçu, İstanbul'da sokak köpekleri", *Aylık Ansiklopedi*, seri 2, sayı 8, 1 Şubat 1950, Tarih kısmı –ilâve–, s. 113-114).

Bazı fizyolojistler bir adamın suratına bakıp sîretini anlamışlar ve yapıştırmışlardır: "Bu adamda köpek soyu var."

Bir hırkaya değil bir lokmaya kanaatkâr köpek, kovulsa da dövülse de sahibini terketmez, çünkü "köpek dövülen yere gider." Hastanın, yaralının –insan olsun, hayvan olsun– başını bekleyen, sahibi ya da birileri gelene değin terketmeyen, ne verilse yiyen, açlığa tahammüllü bu hay-

tarih ve toplum
AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ
ARALIK 1994
CİLT 22 • SAYI 132

İLETİŞİM YAYINLARI A.Ş.
ADINA SAHİBİ
Murat Belge

YAYIN YÖNETMENİ &
SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Fahri Aral

YAYIN KURULU
Nuri Akbayar, Yücel Demirel, Emre Dölen, Erol Şadi Erdinç, Ekrem Işın, Orhan Koloğlu, M. Sabri Koz, Turgut Kut, Necdet Sakaoğlu, Baha Tanman

DANIŞMA KURULU
Fikret Adanır, Feroz Ahmad, Turgut Akpınar, Robert Anhegger, Masami Arai, Cem Behar, Kemal Beydilli, Martin van Bruinessen, Selim Deringil, Paul Dumont, Cornell Fleischer, Barbara Flemming, François Georgeon, Faruk Ilıkan, Colin Imber, Kurtuluş Kayalı, Gündağ Kayaoğlu, Celia Kerslake, Çağlar Keyder, Klaus Kreiser, Uygur Kocabaşoğlu, Gün Kut, Jacop Landau, İlber Ortaylı, Şevket Pamuk, Kevork Pamukciyan, Donald Quataert, İ. Lütfü Seymen, Şinasi Tekin, Michael Ursinus, Stefanos Yerasimos, Erik Jan Zürcher

TASARIM **Ümit Kıvanç**
UYGULAMA
Çiğdem Dilbaz
DÜZELTİ **Yetvart Danzikyan**
FOTOĞRAF **Mehmet Özcan**
OFSET HAZIRLIK **Ağaçkakan Ltd. Şti.**
Tel. 516 82 80 - 516 07 59
BASKI **Ayhan Matbaası**
DAĞITIM **İletişim Pazarlama A.Ş.**

•

İLETİŞİM YAYINCILIK A.Ş.
GENEL MÜDÜR **Nihat Tuna**
OKUR İLİŞKİLERİ **Ayten Törün**
SATIŞ-DAĞITIM **Ercan Meriç**

İSTANBUL Klodfarer Caddesi İletişim Han 34400 Cağaloğlu
Tel. 516 22 60 Fax: 516 12 58

ANKARA Konur Sok. 24/4 06640 Yenişehir Tel. 425 36 00 - 425 20 71

İZMİR 857 Sokak İzmiroğlu Işhanı No. 306 35250 Konak Tel: 484 90 42

ABONE KOŞULLARI
Yurtiçi
Yıllık: 750.000.- TL
6 aylık: 375.000.- TL
Avrupa-Ortadoğu 48 $/yıl
Amerika 78 $/yıl
Avustralya 87 $/yıl

Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir

Yurtiçi abonelik için abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresi yazılarak fotokopisinin, açık talebinizi içeren bir mektupla birlikte yayınevimize gönderilmesi yeterlidir.

Yurtdışı abonelik için bedelin İLETİŞİM A.Ş.'nin **PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale edilmesi ve dekont fotokopisinin, açık talebinizi içeren bir mektupla yayınevimize gönderilmesi yeterlidir.

Kıbrıs satış fiyatı: 60.000.- TL

OKURLARDAN MEKTUP

van ayrıca talim-terbiyede, tiyatroda-sirkte, savaşta (Gestapo ve SS'lerin elinde), kaçak (Kangal köpekleri ise sermayedir, dışarı kaçırılır) yakalamada kullanılan, insan için her fedakârlığı yapan köpeğin gördüğü mukabele "Hoşt!"tur.

Eskiden kelpti, tahirdi; bugün siyasi söylemde ittir, kapı köpeğidir, kemik yalayıcıdır (burada kendi yoktur, bazı insanlar bu dona bürünmüş ya da büründürülmüştür; falan ...in, filan ...ın adamı anlamına; Kur'an "onlara hayvan demeyin yani bu tür insanlara hayvan adıyla hitap etmeyin, böyle bir şey hayvanlara hakarettir, onlar –yani öylesi tipler– hayvanlardan daha aşağıdır çünkü her canlının yararlı bir yönü vardır ve insanın emrindedir" demiş, ne gam!).

DGM Başsavcısı'nın, katledilen köpeğine yaktığı ağıtın karşısına faşist, rasist sözcükleri, onun karşısına da darağacı çıktı. Oysa ki, mal canın yongasıydı. Ölen atına mezar yaptıran, ölen horozuna mevlûd okutan insanların ülkesiydik.

Bu satırları, gerçi sofrada hakarete uğramış olsa da, ömrünü tarihi her kesime sevdirmeye adayan Ahmed Refik Altınay'ın, ölen köpeğine yazdığı bir mersiyeye giriş kabilinden kaleme doladık. (Ayrıca, *Ramazannâme*'deki "fasl-ı köpekler"i, [s. 136-138 Tercüman yayınları], *Tanin*'in bir haberini ["İstanbul köpekleri", no. 289, s. 4] de meraklısı için hatırlatalım.)

Baytar müdürlüğü yapan, *Mufassal Yeni Tavukçuluk* kitabının da yazarı olan Cafer Fahri, gördüğü lüzum üzerine (çünkü yeni oluşmakta bulunan sosyete saray, sahilhane, konak ve apartmanlarında salon ve süs köpekleri görülmeye başlamıştır da, cinsleri, nereden ve nasıl alınması gerektiği, bakım ve terbiyeleri vs. bilinmekte midir?) *Av ve Salon Köpekleri* (Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul 1928 [iç kapakta 1927], 192 s., 75 resim) nâm kitabı bu yolda ilk olarak ele alır ve 1. kısımda köpek ve faydası, menşei, cinsleri, nasıl köpek alınacağı, nerede yatırılacağı, cinslerinin ıslahı, nasıl besleneceği, nasıl bakılacağı, nasıl terbiye edileceğini, 2. kısımda köpek hastalıklarını sergiler; eseri, temel konusuyla ilgili bir mersiyeye yer vererek bitirir. Bu kısmı sayfalarımıza alıyoruz (s. 186):

Mustafa Şahin / İstanbul

Bir Mersiye

Müverrih Ahmed Refik Bey, tarihşinas olduğu kadar şiir ve nazım ile de mütevaggıldir. Kıymetdar bir av köpeği olan "Cemâ" namındaki köpeğinin vefatı üzerine söylediği bu mersiye tarz-ı inşadındaki insicam, hissiyatındaki rikkat ve nezahet itibariyle, nazmdaki iktidarının bir delilidir. Mersiye, aynı zamanda kitabımızın mevzuuyla da münasebettar olduğu cihetle hatime olarak ashab-ı mütalaaya takdim eyledik:

Cemâ

Ovada sanki çiçekti göz alan endâmı.
Kuşu pek nazlı tutardı dehen-i gül-fâmı.
Dağ taş atlardı, düşünmezdi encâmı.
Gıbta eylerken onun rengine dağlarla semâ
Görmeden çulluğu dünyaya vedâ' etti "Cemâ".

"Diyan"ın hüsnünü ma'kesdi güzel simâsı.*
Serpme ben, sâfi ipektendi ten-i zîbâsı.
Boşa gitmezdi onun fermâsı, her îmâsı.
Gıbta eylerken onun rengine dağlarla semâ
Gördü cennet kuşunu mest ü harab oldu "Cemâ".

Ruhu bildırcına mechûbdu, koşar atlardı.
Kesilir miydi aceb fermâsının hiç ardı!
Ona elbette bu aşk, cins anasından sardı.
Gıbta eylerken onun cümbüşüne "Pan"la semâ
Ben eminim nazara uğradı bîçare "Cemâ".

Büyükada, Teşrinievvel/Ekim 1929
Ahmed Refik [Altınay]
*Diana

Eski Türkçe'de Toharca Unsurlar

İŞTİKAKCININ KÖŞESİ

ŞİNASİ TEKİN

Bugün belli bir kelimenin veya ekin hikâyesini anlatmak yerine eski devirlerde Toharca'dan Türkçe'ye girmiş kelimelerden ve Toharca'yı taklid ederek teşkil edilmiş ifâdelerden bahsedeceğim. Muhitimizde pek fazla tanınmamış olan Tohar'lar artık bugün yaşamıyor, ama eski Türkler'in hayatında çok önemli bir rol oynamışlar.[1] Toharlar hakkındaki bilgilerimiz çok yenidir: 20. yüzyılın başında Orta Asya'da yapılan kazılarda bulunan Burkan ve Mani dinine âit kitap parçaları arasında, Hind-Avrupa dil âilesinin Avrupa koluna dâhil bir dil keşfedilmiştir. İşte bu dili konuşan Toharlar, coğrafî konumları dolayısiyle, tarihlerinin ilk devirlerinden beri Türk'lerle sıkı temas hâlinde bulunmuş olmalıdırlar. Milâttan önceki yüzyıllardan beri Toharlar'ın bir yazı diline sâhip olduklarını ve Moğolistan ile Kuzey İpek Yolu arasında bir yerlerde, daha çok Tiyenşan dağlarının güney eteklerindeki vâha şehirlerinde kültür bakımından çok verimli bir hayat sürdüklerini arkeoloji buluntularıyla isbat edebiliyoruz. Burkan ve Mani dini mensûbu Türkler'in, Kuzey İpek Yolu üzerindeki şehirlerde etkisi altında kaldıkları milletlerden biri de herhalde bu Toharlar'dı; çünkü bu dilden Uygur Türkçe'sine 700'lerden itibâren birçok eser tercüme edilmiştir. Bunlardan bilhassa hacimli oluşu dolayısıyla *Maitrisimit* adlı eser, tiyatro unsurları ihtiva etmesi bakımından da son derece mühimdir.[2] Bazı Uygurca metinlerin *ketebe* kayıtlarında[3] bu dili konuşan milletin adı *Tohn* olarak geçmektedir.[4]

Milât sıralarından itibâren yazılmış oldukları anlaşılan Toharca metinlerin incelenmesinden çıkarılan sonuçlara göre bu dilin iki lehçesi tesbit edilmiştir. Metinlerin azlığı dolayısıyla her iki lehçenin nerelerde konuşulduğu, nerelerde yazıldığı tam olarak bilinemediği için birine A lehçesi, diğerine de B lehçesi adı verilmiştir. Bunlardan B lehçesinin basit halk tabakalarınca konuşulduğu, diğerinin ise daha çok Tohar yazı dilinin temelini oluşturduğu düşünülmektedir. Bu dilin eski Türkçe'ye etkisi bakımından bu lehçe ayırımının şimdilik pek büyük önemi yoktur. Türk-Tohar ilişkileri hakkında bilgilerimiz arttıkça "Niye şu kelime veya bu şekil A lehçesinden gelmiş de B lehçesinden gelmemiş?" gibi sorular soracağız ve o zaman A ve B lehçelerinin coğrafî konumlarını tesbit etmek bir önem kazanacak.

Yazı dili Türkçe'den yüzyıllar önce kurulmuş olan Toharca'nın Türkçe üzerindeki etkisini iki ayrı devrede incelemek gerekir. Bunlardan biri, eski Türk yazı diline Toharca'nın etkisidir ki bunlar dinî terimlerdir ve tercümeler yolu ile dile girmiştir.[5] Bu alıntıların hemen hepsi, 15. asırdan sonra tarihe karışan Budist-Manihe-ist Uygur medeniyetiyle birlikte unutulup gitmiş, İslâmî devreye bu teknik terimlerden hiçbiri kalmamıştır. Bundan dolayı bunlar üzerinde burada durmayacağız. Asıl önemli olan,

yazı dili teşekkül etmeden önceki şifahî dönemde dilimize giren kelimelerdir.

Türk yazı dili teşekkül etmeden çok önceki şifâhî dönemde, milletlerarası ilişkilerin daha çok sözlü olarak yapıldığı devirlerin hâtırası olarak Toharca'dan Türkçe'ye çok sayıda kelime alınmış, ayrıca 'tercüme' ve taklit yoluyla birçok yeni kelimeler türetilmiştir. Bunlar yazı dilinin daha ilk dönemlerinde dilin temel unsurlarından sayılmış ve bir iki istisna dışında hemen hemen çoğu günümüze kadar gelebilmiştir. "Sözlü dönem" ile burada, Toharlar'ın, Türkler arasında Burkan ve Mani dininin propagandasını şifâhî olarak yaptıkları devreyi kastediyoruz. Bu sözlü propaganda dönemi hakkında fazla bir şey bilmiyoruz, ama Türk-Tohar ilişkilerini Milât sıralarına çıkarmamız mümkün görünüyor.[6]

Yazı dilinin kurulabilmesi için yerine getirilmesi gereken bazı şartların yanısıra[7] şu şartı her zaman vurgulamamız gerekiyor: Dilin, dâhil olduğu kültürü en basit şekliyle ifâde edebilecek kadar bir kelime hazinesi geliştirmiş olması ve gene bu yeni kültürün gerektirdiği bazı gramer şekillerini oldukça ayrıntılı bir biçimde kullanabilmesi gerekmektedir. Bunun için de kendisininkinden daha üstün bir kültür dâiresine giren toplulukların böyle bir 'sözlü eğitim' devresini geçirmesi şarttır. İşte bugün büyük bir ihtimâlle yazı dillerimiz oluşmadan çok önce, belki de Milât sıralarında Toharca'dan Türkçe'ye geçmiş bazı kelimelerle bir iki gramer şeklinden bahsedeceğim. Bu kelimelerin ve gramer şekillerinin alıntı olabileceklerine daha önce kısa da olsa temas edilmişti.[8]

1. toh. *epe... epe* "particula: siva, aut" = 'edat: yahut, veya, eğer, yoksa; ya böyle, ya şöyle.'[9]

... *nom erdini]* ap yme *közünür ödte* ap yme *kin keligme ödlerte... (7) ... bar erser... mn ol orunlarka barıp...*"bu din cevheri yani (Altun Yaruk kitabı) ister bu zamanda ister gelecek zamanlarda bulunsun... ben o yerlere varip...".[10] *bu amranmak (niz) vani* ap yme *közünür ajunta...* (ap) *yme ikinti ajunta tınlığlarığ (yok) yodun kılurlar.* Bundan önce aşk ihtirası ile zehirli yılan mukayese ediliyor ve aşk ihtirasının tehlikesi yanında zehirli yılanın bir hiç kaldığı söylendikten sonra *ap yme... ap yme* cümlesi geliyor: "... bu aşk ihtirası, gerek bu dünyada, gerekse bir başka dünyada canlı varlıkları yok eder, mahveder".[11] İslâmî dönemde bir süre devam ettikden sonra kaybolur. *ap bu ap ol* "ne bu, ne o" (Kâşgarî); Orta Asya Kur'an tercümelerinde daha çok olumsuz fiillerle kullanıldığı görülüyor.[12]

Görüldüğü gibi *ap (yme)* ile Toharca *epe*'nin cümle içindeki kullanılışı ve anlamı aynıdır. Fakat ses bakımından iki kelime arasındaki farklılığın izah edilmesi gerekir. *ap* her ne kadar iki elif ile yazılmış ise de bu her zaman kelimenin *a-* ile okunmasını gerektirmez. Nitekim iştikâkını bildiğimiz ve dolayısiyle *e-* okunması gereken birçok kelime iki elifle (") yazılmıştır: *"mig [=em+ig]* 'ilacı <yükleme hâli>' *"vig [=ev+ig]* 'evi <yükleme hâli>, Bu bakımdan "*p* şeklinde yazılan kelimemizin nasıl okunacağı hususunda çift elif (") bize herhangi bir ipucu vermemektedir. Yani *ap* olabileceği gibi, ki hep böyle okunmuştur, **ep* de olabilir. Toharca'sında görülen sondaki *-e* sesinin Uygurca'sında kaybolmasına gelince, bu noktada da delillerimiz dolaylıdır. Şöyle ki Sanskrit asıllı kelimeler Toharca kanaliyle Uygurca'ya geçerken sonlarındaki *-a* sesi genellikle şöyle bir değişmeye uğrar: Skr. *-a*> toh. *-e*>uyg. *-i*; veya: ...> toh. -O (=uyg.). Bu durumda *epe* Sanskrit asıllı olmadığı hâlde Uygurca'ya geçerken aynı ses kâidesine tâbi olarak *epi* biçimini almış olabilir.

Belki de "fakat, öte yandan, ayrıca" gibi anlamlara gelen *inçip* kelimesinde de bir *ap* (**ep*) edâtı sıkışıp kalmış olabilir: < **ince-y-ep* < **ince + ap*. Şöyle ki *ince* kelimesinin "böyle, bunun gibi" mânasını, *ap*'ın "veya" anlamıyla birleştirince pek âlâ "*böyle-veya" olur ki buradan *inçip* kelimesinin "fakat, ayrıca, öte yandan" gibi anlamlarına geçilebilir. Nitekim bunun gibi Uygurca'da iki edâtın büzülmesiyle yeni edatlar teşkil edildiğine dâir örneklerimiz vardır: *neçük* [*neçükin, neçükledi*] "nasıl, nitekim" < *neçe + ök; inçek* "o kadar, öylesine, onca" < *ince + ök*. Günümüzdeki *ancak* kelimesi de aynı paralelde olup eski *ok/ök* pekiştirme edâtının *anca* kelimesiyle birleşip büzülmesinden meydana gelmiştir.[13]

2. *anın* "bu yüzden, bundan dolayı" *anta* "orada, sonra" = toh. *täş* "bu", *tämyo* "bununla" (vâsıta hâli); *tşam, tşä* "burada" (bulunma hâli)

Türkçe'de *anın* [(< *an+ın*)] "bu yüzden, bundan dolayı" işâret zamiri *ol*'un vâsıta hâlidir. Aynı biçimde Toharca'da da işâret zamiri *täş* kelimesinin vâsıta hâliyle aynı anlamda kullanıldığını görüyoruz: *tämyo*.[14] Toharca'nın B lehçesinde ise bu *tusa* biçiminde olup Uygarca metinlerden birinde (TT, IX, str. 14) Uyg. *anın* ile, str. 15'de ise anı öze 'bu yüzden, bundan ötürü, bununla' ile tercüme edilmiştir. Bu metin iki dillidir: Toharca-Uygurca.

anta (< an+ta) "orada, sonra" işâret zamiri *ol*'un bulunma hâlidir. Gene Toharca'daki *täş* işâret zamirinin bulunma hâli olan *tşam, tşä* da aynı şekilde yer zarfı olarak "burada" anlamına gelmektedir.[15]

Uygurca'da çekim edâtı olan *inaru*'nun işâret zamirinin çıkma hâliyle kullanılışı da Toharca'dakine uymaktadır: *antada inaru* "bundan itibâren".[16] Aynı metnin Toharca'sı şöyle *tmäş aci* "... ile başlayarak, buradan

bundan itibâren". Burada *tmäş* işâret zamirinin çıkma hâli olup sonuna gelen *aci* 'buradan öte' mânasında çekim edâtı olarak Uygurca'daki *inaru, ötrü* veya *basa* edatlarına tekâbül etmektedir.[17]

3. *+lig / +lağ* [bugünkü + *li* ekimiz] = toh. *-şi / -ş(ş)e*

Aslında sıfat-isim ilişkisini kurmaya yarayan *+lig* ekinin bir de mecâzî ifâdelerde isim tamlaması yapan ismin ilgi hâli yerine de kullanıldığını görüyoruz. Bu duruma ilk defa dikkati çeken W. Bang bir iki örnek vermekle yetinmişti: *biliglig şatu* 'bilgi merdiveni', *ökünmeklig ört* 'pişmanlık alevi', *etüzlüg ağılık* 'vücut hazinesi', *isig özlüg erdini* 'hayat cevheri' vb.[18] Aynı durum ile Toharca'da da karşılaşıyoruz. Burada da *-şi* eki *-lig* ekinde olduğu gibi sıfat-isim ilişkisinin yanısıra ilgi hâli ekinin fonksiyonunu üstlenip isim tamlaması yapar.[19] Son olarak toh. *-şi* eki hakkında şu ayrıntılı araştırma bizim için son derece önemlidir: Stefan Zimmer, "Die Funktion der tocharischen *şi/şşe*-Adjective", *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*, C. 96, cüz 2 (Göttingen 1982/1983), s. 277-289.

Aşağıdaki örneklerin hemen hepsi *Maitrisimit* adlı Uygurca eserden alındığı hâlde Toharca paralel örnekler çoğu zaman aynı eserden alınamamış, zira *Maitrisimit*'in Toharca'sı çok ufak parçalar hâlinde ele geçtiğinden Uygurca'sına tekâbül eden yerler her zaman tesbit edilememektedir. Verilen Toharca örnekleri, meraklı okuyucular P. Poucha'nın lügatinden kontrol edebilirler (s. 341 vd.):[20]

1. *ñemi-şi prank* "inci adası" = *erdni+lig otruk* "inci adası"

2. *tsälpalune-şi äkäl* "kurtulma isteği"=*kurtulmak+lağ uruğ tarağ* "kurtulma tohumu"

3. *märkampal-şi wärkänt* "din tekerleği"=*nom+luğ tilgen* "din tekerleği"

4. *märkampal-şi enäşlune(yam)* "din akîdesi"=*nom+luğ şazın* "din akîdesi"

5. *wasïr-şim äsänä* "elmas taht" = *vazir+lığ orun* [Bazen de *vazir örgün*] "elmas taht"

6. *nare-şim klop* "cehennem azâbı" = *tamu+luğ emgek* "cehennem azâbı"

7. *kaswa-şim akäl(yo)* "iyilik isteği" = *edgü+lüg küsüş* "iyilik isteği"

8. *käswa-şim tsmär(yo)* "iyilik kökü" = *edgü+lüg töz yiltiz* iyilik temeli, kökü"

9. *metrak-şinäm opşäly* "Maitreya'nın faaliyet zamanı" = *maytrı+lağ edgü öd* "Maitreya'nın kutlu devri"

10. *(tri) asamkhye-si stare* "sayısız ızdıraplar" = *asangı+lığ emgek* "sayısız ızdıraplar"

11. *klesa-şinäm wraşke* "ihtiras hastalığı" = *nızvanı+lığ ig* "ihtiras hastalığı" [canlıları dünyaya bağlayan duygular ihtiras olarak telâkki edilmiştir: bk. bir de *nızvanılığ kir* "ihtiras kiri", *nızvanılığ otung* "ihtiras odunu" vb.]

-şi ekinin Toharca'da yalnız tek kelimelere değil birden fazla kelimeden oluşan birleşik şekillere de gelebildiğini ve bunun çok yaygın bir özellik olduğunu görüyoruz: *puttispar-şim säktalyi* "burkanlık tohumu"; *p. akaläş* "burkanlık isteği"; *p. oppal* "burkanlık çiçeği" vb.[21]

Burada *puttïspar-* birleşik bir kelimedir: *putt* (< *buddh-a*) *-is-* ve *paräm* (< sğd. *prn* "kut, saadet"). Bu hâliyle Toharca terkip *puttïspar* Uygurca'da burkan *kutı*'na tekâbül etmektedir. Gerçekden *puttïspar-si(m)* şekli de aynen taklid edilerek *burkan kutı+lığ* meydana getirmiştir: *burkan kutılığ kur kezig* "burkanlık (mertebesinin) merhaleleri" (TT V B 25); *burkan kutı+lığ etiz sumir tağ* "burkanlık mertebesinin yüksek Sumeru dağı" (BTT II 346, nâşirin tercümesi değişik).[22]

Burada son olarak kayda değer husus Toharca'da *-şi* ekinin çoğul isimlere de getirilebileceğidir.[23] Benzeri durumu Uygurca'da da tesbit ediyoruz, fakat tesbit edebildiğimiz örneklerin hepsi son devir Uygurca'sı yani Moğol devri Uygurca'sı metinlerine âittir. Lâfı uzatmamak için şu örneği vereceğim: *üç kölüngülerlig önüş yol* "üç nakil vâsıtasının gideceği yol" [Budizmdeki üç mezhep kastediliyor] (BT VIII).

Yukarıdaki Uygurca örnekler gösteriyor ki ilk devirlerden beri Türkçe'de kullanılan ve sadece sıfat veya isim yapmaya yarayan *+lig* eki, Toharca'da gene aslında sıfat eki olan *-şi*'nin ilgi hâli fonksiyonunu örnek almış ve benzetmelerde, mecâzi ifâdelerin terkibinde ve mücerret kavramların şahıslaştırılmasında kullanılmıştır.

4. *ne*[24] "ne?" < toh. *ne*

Şimdiye kadar hep Türkçe sayılmış, hatta birçok gramer kitaplarında, ders kitaplarında bu kelime hakkında aşağı yukarı hep şöyle denmişdir: "Türkçe'de kelime başında *n-* sesi bulunmaz fakat bunun bir istisnası vardır o da *ne* kelimesi ve iştikakları-dır." Acaba doğru mu? Acaba gerçekten *ne* kelimesi Türkçe asıllı mı? Bu türden sorular, böyle kurcalamalar çoğu zaman hoşumuza gitmiyor. Hele böyle yabancılığını hiç mi hiç duymadığımız kelimeler hakkında ileri sürülen alıntı iddiaları soğuk, sevimsiz ve münâsebetsiz şaka gibi geliyor insana. "... O yabancı bu yabancı; ama bu da mı alıntı? Bundan bir süre önce *–ma–* olumsuzluk ekimizle, *–dık–* partisip ekimize de 'ihlâl malı' damgasını vurduk. Şimdi de bunca yüzyıldır seve seve kullandığımız, benimsediğimiz, üzerine bir sürü ek bindirerek türlü türlü anlam inceliklerini karşılamak üzere yeni kelimeler türettiğimiz son derece sevimli ve şirin *ne* kelimeciğimiz de mi dışarlıklı, yabancı oldu? Olur mu öyle şey yahu? Geriye Türkçe olarak ne kaldı ki!"

Bu duygusal itirazlara diyecek bir sözüm yok tabiî. Ancak dünyada hiçbir dil kendi öz kelime ve şekil varlığı ile yetinemez. Her millet ilişki

kurduğu medeniyetin dillerinden alıntı yapar ve bunları benimser, kendi öz malı hâline getirir.[25] İşte sözünü ettiğimiz kelime ve şekiller Türkler'in dışarıdan alıp benimsedikleri ve böylece kendi öz malı hâline getirdikleri dil unsurlarıdır.

Toharca'da bazen ek, bazen de müstakil bir kelime gibi kullanılan bir *ne* görüyoruz: *-ne* (*-nek* 'cum enclitico' -k) 'particula enclitica relativa' = 'nisbet yardımcı cümlelerinde kullanılan ekleşmiş edat.'[26] Toharca'nın B lehçesinde yani Batı Toharca'sında soru zamirleri tıpkı Uygurca'da olduğu gibi, doğrudan doğruya 'nisbet zamirleri' olarak da kullanılabildikleri hâlde, Doğu Toharca'sında (Toh. A) aynı soru zamirleri, ancak sonlarına bir *ne* getirilmek sûretiyle nisbet zamirleri hâline sokulabilmektedirler. Toharca'daki durumu daha iyi kavrayabilmek için örnekleri teker teker ayrıntılı olarak sıralayalım.[27]

1. *kus* "kim?, ne?" / *kuc* 'kimi?, neyi?' [bu şekil yalın hâl olarak da kullanılabilir]. Buradan:

2. *kus-ne* / *kuc-ne* şeklinde 'nisbet zamiri' yapılır: 'pronomen relativum: qui, quae, quod'. Ayrıca *kuc-ne* 'ki' bağlayıcı olarak da kullanılır.

3. Soru zamiri ile bu *ne* arasına herhangi bir kelime getirilebilir:

kus śkam ne 've de, o ki' (*skam* 've, ve de')

ke mosam ne 'ne yüzden; ... [ol]duğu...' (*ke* kelimesi *kus*'un ilgi hâli; *mosam* 'yüzünden, ötürü')

kuca eşäk ne 'sözün kısası şu ki' (*eşäk* 'hakkında')

mänt wäknā ne 'öyle ki' (*mänt* zarf olarak kullanılan soru zamiri: 'nasıl?'; *wäknä/wkäm* 'biçim')

mämtne '... -dikte, ... [gel]ir [gel]mez'.

kuc şurmaş ne 'nasıl ki, o sebepden ötürü' (*surmaş* 'sebep')

kuss (kucc) ats(am) ne 'her kim olursa, her ne ise' (*ats(am)*: pekiştirme, genelleme ve belirsizlik edatı)

tam ne, tan ne (zarf olarak işâret zamiri) 'böylece, bu tarzda'

tam nek (ekleşmiş olan *ok* pekiştirme edâtiyle) 'aynı zamanda, birdenbire'.

Şimdi Türkçe'deki *ne* ile bu Toharca *ne* arasında bir ilişki kurabilmek için, İslâmiyet ile birlikte XI. yüzyıldan itibâren Türkçe'nin her döneminde sık sık kullanıldığını gördüğümüz şu şekilleri dikkatlice gözden geçirelim: *kimersene, kimesne (kimsene), kimerse, kimse* 'herhangi bir kimse, birisi'.[28]

Dört ayrı şekli olan bu kelime herhâlde 'genelleme' ve 'belirsizlik' anlamında kullanılan bir şart cümlesinden türemiştir:[29]

< **kim er-ser ne* 'kim olursa (olsun)'.

İmdi, Uygurca metinlerde bunun henüz görülmemesi bir tesâdüf eseri olmalı. Bu konuya biraz aşağıda tekrar döneceğiz.

Yerleşik hayata geçen veya geçmek üzere olan yarı göçebe Türkler'in ilk eğitimlerini şifahî olarak gördüklerine daha önce temas etmiştik. İslâmiyet öncesi dönemdeki bu şifahî eğitimi iki dilli Budist ve Maniheist râhiplerin üstlendiğini ve bunların arasında Soğutlular'dan başka Tohar asıllı râhiplerin de bulunduğunu kuvvetle tahmin edebiliyoruz.[30] Ve işte bu şifahî eğitim faaliyetinin sonucu olarak 'kelime alıntılarının' yanı sıra Toharca ifâdeler örnek alınıp taklit edilmiştir. Buna göre, şimdilik yalnız Karahanlı Türkçe'sinden itibâren *kimersene* 'herhangi bir kimse' şekliyle bildiğimiz **kim er-ser ne* cümlesi, herhâlde şu Toharca ifâdenin kalıp hâlinde taklidi olmalıdır:

kuss atsam ne 'her kim olursa, her ne ise'; *kuc şurmaş ne* 'nasıl ki, o sebepden ötürü' vb.

Burada *atsam* edâtı ile ifâde edilen 'pekiştirme, genelleme' ve 'belirsizlik' Türkçe'de *er-ser* şart cümleciği[31] ile karşılanmış, cümlenin başına da *kuss*'un tercümesi olan *kim* yerleştirilmiştir. Ve nihayet sondaki Toh. *ne* kelimeciği de olduğu gibi aktarılmıştır.

Görüldüğü gibi yukarıda örneklerini verdiğimiz Toharca'daki kalıplaşmış ifâdelerde tek sabît ortak unsur *ne* kelimesidir ve dikkat edilirse bu dâima yardımcı cümlenin sonuna getirilmektedir. Bu cümleciklerin temelinde dâima bir soru zamiri bulunduğu için cümle başlarında bulunan 'soru' kavramı, tek vazifesi soru za-

BRAHMİ YAZISI

Yazı	Ses değeri	Yazı	Ses değeri
𑀅	a	𑀔	kha
𑀆	ā	𑀖	ga
𑀇	(eya =) e	𑀗	gha
𑀈	ai	𑀘	na (gırtlak)
𑀉	u	𑀙	ça
𑀊	ū	𑀚	ċha
𑀋	(uyu =) ü	𑀛	ca
𑀌	kapalı e	𑀜	ña (damak)
𑀍	(eya =) e	𑀝	ṇa (damak tepesi)
𑀎	ai	𑀞	ta
𑀏	o	𑀟	tha
𑀐	(oya =) ö	𑀠	da
𑀑	(oyo =) ō	𑀡	dha
𑀒	ka	𑀢	na (diş)

BRAHMÎ YAZISI

Yazı	Ses değeri	Yazı	Ses değeri
𑀅	a	𑀔	kha
𑀆	ā	𑀖	ga
𑀇	(aya =) e	𑀗	gna
𑀈	ı, i	𑀘	-na (girtlak)
𑀉	u	𑀙	ça
𑀊	ū	𑀚	ça
𑀋	(uyu =) ü	𑀛	ca.
𑀌	kapalı e	𑀜	ña (damak)
𑀍	(eya =) e	𑀝	ña (damak tepesi)
𑀎	ai	𑀞	ta
𑀏	o	𑀟	tha
𑀐	(oya =) ö	𑀠	da
𑀑	(oyo =) ō	𑀡	dha
𑀒	ka	𑀢	na (diş)

mirlerini nisbet zamiri hâline getirmek olan *ne* kelimesine yansımış ve 'soru' anlamiyle buradan tecrit edilmiştir: *'ne?'*. Ancak bu semantik yansıma yolu ile müstakil kelime hâline gelme olayının Toharca ile bir ilgisi olmasa gerek. Yani Toharca'da *'ne?'* diye müstakil bir kelime yok. Bunu herhâlde eski Türkler arasında din propagandası yapan Buddha'nın ve Mani'nin iki dilli râhipleri yapmış ve Türkçe'ye mâl etmiş olmalıdır.[32]

Bu noktaya kadar uyguladığımız akıl yürütme sağlam görünüyor. Fakat verilerimizin bir noktasında önemli bir aksama var. Nasıl oluyor da *kimerse(r)ne* şekli (< **kim er-ser ne*) Eski Türk yazı dilinde bulunmaz ve ilk defa İslâmî Türk yazı dillerinde görülür? 'Tereddüt, şüphe ve ihtimâl' bildiren bir ne kelimesini Tonyukuk kitâbesi tanıyor: *bar mu ne?* 'var mı acaba?'. Bu ve benzeri cümlelerde *ne* kelimesinin cümle sonlarında bulunmasına gerek bugünkü ağızlarda, gerekse Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde rastlıyoruz: *gelse sizi bu azabdan kurtarsa ne* '... kurtarsa ya'. Bugünkü Anadolu'dan: *bubama bu haberlerimizi* **neyi** *veriym dedim... çorap gömlek* **neyi** *goydum...* (A. Ağaoğlu, *Yüksek Gerilim*, İstanbul 1974, s. 151, 153; ... *güveyinin elbiseyi* **neyi** *suya gitti* (Umay Günay, *Elâzığ Masalları*, Erzurum 1975, s. 279). Ve bir de bugün her yerde kullanılan *kim mi ne?* buraya eklenebilir.[33]

Fakat bütün bu veriler hâlâ bizi sıkıntıdan kurtaramıyor; yani niye *kimerse(r)ne* Uygurca'da bulunmaz? Bir tesâdüf mü? Eski metinler yayınlandıkça günün birinde karşımıza çıkıverecek mi? Hiç sanmam, çünkü bu kadar yaygın, bu kadar sık kullanılan bir ifade, Eski uygur yazı dilinin malı olsaydı muhakkak şimdiye kadar karşımıza çıkardı. Geriye bir ihtimâl kalıyor: Herhâlde Toharca cümlenin kelime kelime taklidi olan *kimerserne* bu hâliyle Uygur yazı diline, şimdilik bilemediğimiz bazı sebeplerden ötürü sokulmamış ve konuşma dilinin malı olarak kalmış olabilir. Ve bu konuşma dilindeki şekil ilk İslâmî yazı dili olan Karahanlıca'da suyun yüzüne çıkmış ve yazı dilinin malı olmuştur. Ama daha Uygur döneminde konuşma dilindeki bu cümlecikten sondaki *+ne*, yukarıda izah edildiği üzere tecrit edilip müstakil kelime hâline getirilmiş ve Eski Uygur yazı dilinin malı olmuştur.

5. *kişi* < toh. *kessi*

Brahmi alfabesiyle yazılmış olan Uygurca metinlerde *kşi* imlâsiyle görülüyor. Genel olarak iki anlama geliyor: 1. "insan, kimse" 2. "kadın, hanım". *s* ve *ş* imlâsı ile Göktürk kitâbelerinde bir tek anlamı ile geçiyor: "insan, halk". Sir G. Clauson kelimenin Kâşgarî'de iki ayrı anlama gelmesine bakarak iki ayrı kelime kabul ediyor.[34] "kadın" anlamı "insan, kimse" anlamından pek de uzak olmadığı için bunu, iki anlamı barındıran bir tek kelime olarak kabul etmek daha doğru olsa gerek. Fakat "kadın" anlamına hangi şartlarla ve nasıl geçtiğini bilemeyeceğim.

Toharca'da şu şekiller var: Soru ve ilgi zamiri olan ve "kim?", "ki" mânasına gelen *kus* kelimesi (toh. A) bir pekiştirme edâtı olan *assi* ile birleşerek *kuss assi* teşkil edilir: "kimdir ki o?" Bunun yanı sıra bir de zamirin ilgi hâliyle *ke-si* biçiminde görülür: "kimindir ki o?" veya sadece "kim?" (bk. W. Thomas II: *assi*; W. Schulze, 319, 303).

İşte Uygurca'daki *kişi*, Türkçe'nin imkânları ile izah edilemeyeceğine göre toh. *ke-ssi* kelimesiyle birleştirilebilir ve Toharca'dan gelen eski bir alıntı olarak telâkki edilebilir. Ses bakımından bir güçlük yok: *s* harfinin bizim *ş*'ye yakın bir ses değeri var; ilk hecedeki *e/i* için, toh. *nerväm* > uyg. *nirvan* misâl olarak verilebilir (aslı Sanskritce *nirväna*)

Fakat "kim?" > "insan" gibi bir anlam gelişmesi önce hangi dilde olmuştur? Toharca'da mı, Uygurca'da mı? Böyle bir anlam gelişmesinin Toharca'da olmadığı anlaşılıyor. Çünkü *ke-ssi* < *kuss assi* sadece aşağı yukarı 'kimdir ki o?' anlamında bir gramer biçimi olarak nisbet yardımcı cümlelerinde kullanılıyor. Buna göre anlam genişlemesinin Uygurca'da ortaya çıktığı anlaşılıyor.

Bunun nasıl olduğu hakkında bir şeyler söylemeden önce ilkin *kişi* kelimesinin Eski Türkçe'de geçtiği yerleri dikkatle inceleyelim:

1. "insan, halk"

iklig kişi "hasta" (TT VIII); *uz kişi* "mâhir" *tişi kişi* "kadınlar" *kaltı oğrı kişiçe tuyumsuzan kelir* "tıpkı bir hırsız gibi belli etmeden gizlice gelir" (TM III, 10,7; 11,8) *irinç kişi oglı* "perişan insan oğlu" vb. vb.

2. "kâinatın özü, ilk insan"

kşi yalnuk (TT VIII: E7,44) Kelimenin Sanskritçe karşılığı, Brahmi alfabesiyle yazılmış olan bu metinde *puruşa* olarak verilmiştir, bu da "erkek, insan, halk" ve "kâinatın ruhu ve özü olan ilk insan" anlamlarına geliyor. Bu "ilk insan" anlamı Mani metinlerinde de görülür: *kişining karanğög sınıntan yekler önüp yangı kişi birle süngüşürler. Birök ol kişi ögin kongülin ıçğınsar yekler erüş kişig munturur* "İlk insanın karanlık aklından cinler doğar ve insanla boğuşurlar. Bu ilk insan aklını yitirince cinler de birçok kimseyi[35] azdırır (TM III, 17,7). *kişi oza biş tengrilerde ötrü biş türlüg ıda ığaçda toğdı* "İlk insan, vaktiyle (=*oza*) beş tanrı (='beş unsur') aracılığı ile beş türlü bitkide zuhur etti". (TM I, 18; krş. W. Bang, Le Muséon 1925, s. 12 vd.).

Anlam yakınlığı dolayısıyla *kişi*'nin *er, eren, irkek, tişi, yalanguk* kelimeleriyle ilişkisi nedir?[36] Kâşgarî bir yanda *yalanguk* kelimesine "Âdem peygamber, ilk yaratılmış insan" anlamını verirken öte yandan *er*'i, "er, erkek, adam" olarak mânalandırmaktadır. Buna karşılık *kişi* kelimesi bir cins ismi olarak "insan, kimse, halk" anlamına geliyor.[37] Bunun yanı sıra bir de *kişi*'nin Uygurca'da bilhassa Mani metinlerinde, nisbet yardımcı cümlelerinde genelleme unsuru olarak kullanılmış olması dikkatimizi çekiyor.

3. Nisbet yardımcı cümlelerinde bir genelleme unsuru olarak kullanılır: *kanyu kişi... -miş erser, ol kişi... erür* "her kim... ise, ... olur" (TM III 22, 2-4) *kayu kişi ög kang könglin bırtsar* ... "ana baba kalbini kıran kimse..." (Hamilton XI, 4) vb. vb.

İşte *kişi* kelimesinin *kim* ve *kanyu* yanında bir genelleme unsuru olarak kullanılması yani "her kim ki, herhangi bir kimse" anlamında kullanılması toh. *ke-śśi* kelimesinin kullanılışına çok benziyor: Yukarıda gördüğümüz gibi zâten *ke-śśi* hek ekleşmiş bir 'genelleme' edâtı ihtiva etmekte, hem de nisbet yardımcı cümleleri kurmaya yaramaktadır. En eski Uygurca metinlerden sayılan Mani metinlerinde genelleme mânasında nisbet yardımcı cümlelerini başlatan *(kim) kayu kişi* formülünden zamanla *kişi* kelimesi tecrit edilmiş ve bir yerlerde bu belli gramer formülünün dışında müstakil bir anlam kazanmış olabilir: "her kim ki, kim, kimse" > "insan."[38]

Beni buraya kadar sabırla takip etmiş olan okuyucu tebessümler içerisinde başını sallayacak ve diyecek ki "... Olur mu bu yahu, olur mu? Bunca yüzyılın sevimli *ne*'si, *kişi*'si dışarlıklı olabilir mi?.." Belki haklı, belki yanılıyorum. Ama ben gene de ileride buna benzer Toharca alıntılardan bahsedeceğim ve *ancak, âilecek* gibi kelimelere yapışıp kalmış olan eski pekiştirme edâtı *ok, ök* ile sıra sayı sıfatı teşkiline yarayan *+inci (birinci, ikinci gibi)* ekinin, hatta hatta bugünkü *hangi* kelimesinin ataları ile bugün sadece *kaldı ki...* cümleciğinde sıkışıp kalmış olan şeklinin de Toharca'dan gelmiş olabileceğini ileri süreceğim.

Bibliyografya

Konunun muhitimize oldukça yabancı oluşu nedeniyle bu yazıma ayrıntılı bir bibliyografya eklemeyi uygun buldum, ilgilenen meraklılar istifâde etsin diye. Gerek işin ehli, ustası olanlardan, gerekse teferruatla ilgilenmeyen okuyuculardan özür dilerim.

P. Aalto, "Iranian Contacts of the Turks in Pre-Islamic Times", Studia Turcica, Budapeşte 1971, s. 29-37.

W. Bang, *Vom Köktürkischen zum Osmanischen*, 1. Mitteilung: Über das türkische Interrogativpronomen, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin 1917 **(KOsm I)**

BTT: *Berliner Turfan Texte.*

J. Eckmann, *Middle Turkic Glossae of the Rylands Interlinear Koran Translation, Akademiai Kiado*, Budapeşte 1976.

EDPCT: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Sir Gerard Clauson. Oxford 1972

M. Erdal, *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon I, II*, Wiesbaden 1991

J. R. Hamilton, *Le Conte Bouddhique du Bon et du Mauvais Prince en Version Ouigoure, Text etabli, traduit et commente*, Paris 1971 [Bu örnek neşir, Türk okuyucusunun yakından tanıdığı H.N. Orkun'un *Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikâyesinin Uygurcası* adlı eseridir (İstanbul 1940, TDK)] **(Hamilton)**

O. Hansen, "Tocharisch-Iranische Beziehungen," ZDMG, 1940

KOsm I: bk. W. Bang

W. Krause, *Tocharisch, Handbuch der Orientalistik*, Band 4, Abschnitt 3 (Leiden 1955).

W. Krause W. Thomas, *Tocharisches Elementarbuch I, II* (Heidelberg 1960, 1964).

A. von Le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho I-III*, Berlin 1912-1922 **(TM)**

F.W.K. Müller, *Uigurica I-IV*

F.W.K. Müller, *Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden*, Berlin 1915

F.W.K. Müller, E. Sieg, "Maitrisimit und 'Tocharisch' " Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften (SBAW, Berlin 1916), s. 395-417.

Pavel Poucha, *Institutiones Linguae Tocharicae*, Studies, Texts and Translations issued by the Czechoslovak Oriental Institute, XV (Prag 1955) 466 s.

Martti Räsänen, *Materialien zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Helsinki 1957

Kl. Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch* **(UW)** [şimdiye kadar çıkanlar: cüz 1-5, (Wiesbaden 1977-1994)

W. Schulze, Emil Sieg ve W. Siegling, *Tocharische Grammatik*, Göttingen 1931.

E. Sieg, W. Siegling, "Tocharisch, die Sprache der Indo-Skythen", Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften (SBAW, Berlin 1908), s. 915-934.

P. Stumpf, *Der Gebrauch der Demonstrativ-Pronomina im Tocharischen*, (Wiesbaden 1971).

A. Rona-Tas, "*Tocharische Elemente in den altaischen Sprachen*," Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker, Protokollband der XII. Tagung der XII. Tagung der PIAC 1969 in Berlin, Akademie Verlag, Berlin 1974, s. 499-504

A. Temir, "Die Konjunktionen und Satzeinleitungen im Alt-Türkischen, "Oriens, 9, 1956. s. 41-85, 233-280.

TM: bk. A. von Le Coq

TTS: Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü

TT: *Türkische Turfan Texte*, W. Bang, A.v. Gabain, R.R. Arat

W. Winter, "Tocharians and Turks", *Aspects of Altaic Civilization*, yayınlayan: D. Sinor, Uralic and Altaic Series 23 (Bloomington 1963) s. 239-251.

Stefan Zimmer, "Die Funktion der tocharischen *şi/şşe*-Adjective", *Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung*, C. 96, cüz 2 (Göttingen 1982/1983), s. 277-289

UW: bk. Kl. Röhrborn

NOTLAR

1 Türk-Tohar ilişkileri üzerine daha önce de bir iki kelime kaydettik (**Tarih ve Toplum,** Şubat 1990, 74: s. 79). Benzeri bilgileri burada tekrar edeceğiz.

2 A.v. Gabain, **Maitrisimit:** Faksimile I, II (Wiesbaden 1957, Berlin 1961). Bu eser tarafımdan neşredilmiştir. **Maitrisimit Nom Bitig, Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāşika-Schule,** BTT 1980.

3 Bir eserin, ne zaman, nerede ve kim için kaleme alındığını veya tercüme edildiğini veya istinsah edildiğini bildiren kayıtların bütününe **ketebe kaydı** denir.

4 Göktürk ordularının Batı Turkistan'da Demirkapı'ya dayandığından bahseden Tonyukuk kitâbesinin kopuk bir satırında... **tazik tokar...** isimleri geçiyor (bk. René Giraud, **L'Inscription de Baïn Tsokto,** Paris 1961, s. 28, str. 45, s. 57, 63: "... Arapları ve Toharları(?) geçip...") Bunlardan ilki ile 8. asrın başlarında Horasan ve civârına hâkim olan Emeviler kastediliyor [krş. **tâzî** "Arap, Arapça" ve **Tacik, Tacikistân.** Kelimenin bu son derece ilgi çekici şekil ve mâna değiştirmesine ileride bir başka münâsebetle temas edeceğiz]. İkincisi yani **tokar** ise herhâlde Toharlar'ı ifâde etmektedir. Maalesef Tonyukuk kitâbesinin bu satırı kopuk olduğu için daha fazla bir şey söyleyemiyoruz. Fakat ilgilenen okuyucu bir de R. Giraud'nun şu notlarını bir defa daha karştırsa iyi olur: **L'Empire des Turcs Celestes,** Paris 1960, s. 180-182, 188 vd.

D l malzemesi olarak Toharca için şunlara bakılabilir:

E. Sieg, W. Siegling, "Tocharisch, die Sprache der Indo-Skythen", Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften (=SBAW. Berlin 1908) s. 915-934; **F.W.K., Müller, E. Sieg,** "Maitrisimit und 'Tocharisch' " SBAW. Berlin 1916, 16), s. 395-417; W. Schulze, Emil Sieg ve W. Siegling, **Tocharische Grammatik, Göttingen** 1931; W. Krause, **Tocharisch, Handbuch der Orientalistik,** Band 4, Abschnitt 3 (Leiden 1955); W. Winter, "Tocharians and Turks", **Aspects of Altaic Civilization,** yayınlayan: D. Sinor, Uralic and Altaic Series 23 (Bloomington 1963) s. 239-251; Wolfgang Krause, Werner Thomas, **Tocharisches Elementarbuch I, II** (Heidelberg 1960, 1964); Pavel Poucha. **Institutiones Linguae Tocharicae,** Studies, Texts and Translations issued by the Czechoslovak Oriental Institute, XV (Prag 1955) 466 s.

Bazı Avrupalı bilginler doksan yıl r hâlâ münakâşa etmektedirler: "... acaba Türkçe metinlerde **Tohrı** diye geçen bu kavım gerçekten bı zım Hind-Avrupalı kardeşlerimiz mıdır?" Eğer bu doğru ise nasıl olmuş da ana vatanımız olan Baltık-Karadeniz-Kafkasya üçgeninin dışına fırlayıp tâ Çin hududuna kadar kaçıp gitmişler, üstelik dilleri, Hind-Avrupa âilesinin, Avrupa koluna dâhil olduğu hâlde?..." Soruyu başka yönden ele alıp başka ihtimâller üzerinde durmak gerekir. Kitleler hâlinde kavimler göçüne tarihte sık sık rastlıyoruz. Hele meşhur İpek Yolu'nun insanlık tarihinde oynadığı rolü düşünürsek, bu ticâret yolunun 'fikir ve medeniyet' taşıyıcılığının yanı sıra kitle hâlinde insan taşımacılığı vazifesini de üstlenmiş olabileceğini düşünmek yanlış olmaz sanırım. Meselâ Sümer'ler nasıl İç Asya'dan güney-batıya gelmişlerse, Tohar'lar da, Batı ve Kuzeybatı Asya'dan, yani diğer Hind Avrupalı kardeşlerinin anavatanından Uzakdoğu'ya aynı yolla gitmiş olabilirler ki, bunda şaşılacak bir şey olmasa gerek. Tersi de mümkün değil: Hind-Avrupalıların anavatanı Karadeniz'in kuzeyi, Kuzeybatı Asya olmayabilir ve bunlar İç Asya'dan bir yerlerden buralara yani batıya göç etmiş ve Tohar adlı "yeğenlerini" arkada, Çin'e yakın bir yerlerde bırakmış olabilirler. Bunların hiçbirini kesin olarak isbat etmek mümkün değil.

5 Bunların çoğunu Sanskrit asıllı kelimelerin Tohraca'laşmış biçimleri teşkil eder. Meselâ 'râhip hücresi' mânasındaki Sanskritçe **lena** kelimesi önce Toharca'ya girer ve burada **lin** şeklini alır. Buradan da bu son şekliyle Uygurca'ya aktarılır. Bu konuda derli toplu bir inceleme henüz yapılmamıştır, fakat şimdilik şu araştırmalara bakılabilir: **O. Hansen,** "Tocharissch-Iranische Beziehungen," **ZDMG,** 1940; **Pentti Aalto,** "Iranian Contacts of the Turks in Pre-Islamic Times," **Studia Turcica,** Budapeşte 1971, s. 29-37.

Ayrıca hemen hemen bütün Uygurca metin neşirlerinin notlarında ve dizinlerinde Tohar asıllı teknik terimlere işâret edilmiştir.

6 Bk. Werner Winter, "Tocharians and Turks." **Aspects of Altaic Civilization,** yayınlayan: Denis Sinor, Uralic and Altaic Series 23, (Bloomington 1963) s. 239-251, bilhassa s. 248.

7 Krş. **Tarih ve Toplum,** 101 (1992): 272. Burada zikredilen şartlara şunları da ekleyebiliriz: ... yazı dilinin teşekkül edebilmesi için dar bir coğrafi alanda yerleşik bir düzene dayalı merkezî bir otoritenin bulunması gereklidir...

8 Bu konuya ilk defa parmak basan araştırıcı J. R. Hamilton olmuştur: **Le Conte Bouddhique du Bon et du Mauvais Prince en Version Ouïgoure, Text etabli, traduit et commente,** Paris 1971. [Bu örnek neşir, Türk okuyucusunun yakından tanıdığı ve H N. Orkun'un yayınladığı **Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcası** adlı eserdeki metin ile aynıdır (İstanbul 1940, TDK)]. Bir de, daha çok kültür kelimeleri ile ortak unsurlar, sözkonusu eden şu araştırma zikredilebilir: A. Rona - Tas, "Tocharische Elemente in den altaischen Sprache," **Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker,** Protokollband der XII. Tagung der PIAC 1969 in Berlin, Akademie Verlag, Berlin 1974, s. 499-504. Son olarak benim şu kısa yazıma bakılabilir: "Türkçe'de –MA– Olumsuzluk Eki ile –DIK+ Eki Nereden Geliyor?," **Tarih ve Toplum,** Şubat 1990, s. 78 vd.

9 (P. Poucha, s. 40). Toharca'daki başka örnekler için bk. W. Thomas II. s. 20, str. 38; s. 49, str. 9; bir de W. Schulze, Toch. Grammatik, s. 304. Son olarak Toharca'nın A ve B lehçesindeki şu kullanımı zikredelim: (toh. A **epe pat-nu** "belki" = toh. B **epe wat-nu**).

10 A. Yaruk, 528. 2 vd.— Çincesi J. Nobel, s. 273.

11 U III, 86, 7-10. G. Clauson'un bu tercümeye itirazı doğru olmasa gerek. EDPCT 3: 'neither.., nor'- Bu itirazın sebebi, bunun İslâmî metinlerde hep olumsuz fiillerle kullanılmış olmasından ileri gelmektedir. Hâlbuki Uygurca'da durum böyle değil. Diğer misâller için bk. UW. 3. cüz. Wiesbaden 1981, s. 165 166.

12 Bk. Janos Eckmann, **Middle Turkic Glossac of the Rylands Interlinear Koran Translation,** Akademiai Kiado, Budapeşte 1976, s. 50.

13 Bk. J. Hamilton (not XV, 1) ve EDPCT (173) **inçe/ança** ile **er-ip** "olarak, olup" fiil şeklinin büzülmesiyle ızah etmek istiyorlar. Birleşik **a-pam/apang** ve diğer iştirak denemeleri için şimdilik bk. Kl. Röhrborn, **Uigurisches Worterbuch,** s. 165, 167. **ok/ok** üzerinde bir başka münâsebetle durulacaktır.

14 Bk. P. Stumpf, s. 59.

15 Bk. W. Schulze, **Toch, Gr.,** s. 172-173: '... işâret zamirlerinden bazı hâl ekleriyle yer zarfları yapılır... vb.'

16 Bk. Maitrisimit 38v, 14.

17 Bk. W. Thomas II, s. 35, IX 4; P. Poucha, 3.

18 Bk. TT III 47. Daha sonra **+lig** ekinin bu hususiyeti üzerinde Kl. Röhrborn durmuştur: "Ein Glückwunsch für den Kaiser Toğon Temür, Ein Beitrag zur Metaphorik des Türkischen", **Scholia, Beiträge zur Turkologie and Zentralasienkunde,** Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 14, Wiesbaden 1981, s. 123-129, bilhassa s. 127; bir süre sonra aynı yazar konuya tekrar dönmüş ve üzerinde bu defa daha teferruatlı olarak durmuştur: "Syntaktisches Verhalten der indischen Fremdwörter im Alttürkischen", **Sprachen des Buddhismus in Zentralasien,** Vorträge des Hamburger Symposions vom 2. Juni bis 5. Juni 1981, yayınlayanlar Klaus Röhrborn, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 16, Wiesbaden 1983, s. 103-112. Nihâyet M. Erdal **+lig** ekinin bütün fonksiyonlarını bir araya getirmiş ve Toharca **-şi** ile olan benzerliğini, S. Zimmer'in bir yazısına atıf yaparak belirtip meseleyi burada bırakmıştır: M. Erdal, **Old Turkic Word Formation I,** s. 139-155. Bilhassa s. 145'de **+lig** ekinin mecazî kullanımından bahsederken düşülen 203 sayılı notta zikredilen **Sprachen des Buddhismus in Zent-**

ralasien adlı konferansda meselenin sözkonusu edildiğinden bahsediliyor ama Kl. Röhrborn'un şimdi zikrettiğim yazısına nedense yer verilmemiş; halbuki o konferansta konuya *ilişkin tek tebliğ Kl. Röhrborn'un idi.*

19 Toharca'daki **-şi** ekinin durumu, fonksiyonları ve ilgili örnekler için şu eserlere bakılabilir: W. Schulze (1931), s. 22-26; W. Krause (1964), s. 149. P. Poucha, s. 341 346: **suffixum adiectiva possessiva formans;** münferit örneklerde yer yer 'ılgi hâlı' ile açıklanmış.

20 Ayrıca günümüz Türkçe'sinde **-li** ekinin mecâzî anlamda sıfat tamlamaları yapıp yapmadığı da tartışma konusudur.

21 Bk. W. Schulze, s. 23.

22 Şu örnekte, **+lig** ekinden önce gelen zamirsel **n,** bu ekin bir çekim eki muâmelesi gördüğüne işâret etmektedir: **burkan kut+ı+n+lığ kolük özе nirvanlığ konuklukda konar** "burkan lık mertebesi(ne götüren) nakıl vâsıtasiyle Nırvâna menziline iner" (bk. F.W.K. Müller 1915, s. 8, str. 8).

23 bk. Stefan Zimmer, a.g.m., 289. not 32.

24 Türkçe'deki **ne** kelimesi ve ıştıkakları için bk. EDPCT 774, 775 vd.

25 Alıntıların dil için tehlikesi, alıntıların bizzat kendileri değildir. Alıntıların zararlarını ve tehlikelerini, bunların en aşağı halk tabakalarına kadar yaygınlaşmayıp sadece üst tabakanın inhisarında kalması keyfiyetinde aramak lâzımdır. Geniş kitlelere mâl edilebilmiş her alıntı dili zenginleştirir. Yalnız üst tabakanın malı olarak kalan alıntılar, dili zenginleştirmez, fakirleştirir çünkü bunlar giderek kitleler arasındaki iletişim ve anlaşmayı aksatır.

26 Örnekler için bk. P. Poucha, s. 153-154.

27 Bütün örnekler ve açıklamalar için P. Poucha, s. 82; W. Schulze, **Toch. Gr.** s. 176-178; W. Krause, **Toch. Elem. I,** s. 165 vd.)

28 Bk. EDPCT 721, TTS IV. s. 2567 vd

29 Aynı şekilde **nese, nesene** vb. de vardır. Bk. M. Räsänen, s. 47 ve **KOsm I,** s. 22

30 Aynı şekilde iki dilli din adamlarının, yani Farsça ve Türkçe konuşan din adamlarının Anadolu Türkmenlerinin Anadolu yaylasında eğitmiş olabileceklerini tasavvur etmek güç olmasa gerek. XI. yy Batı Türkistan'ında **Kutadgu Bilig**'i yaratan Türk-Müslüman kültür birikimi de böyle bir sözlü dönemin sonucu olmalı idi. Şöyle ki kervanlara veya askerî seferlere katılan iki dilli (Farsça-Karahanlı Türkçesi) din adamları Müslümanlığı yayıp Orta Asya'nın göçebe halkını özellikle Türkleri eğitiyorlardı. İşte bu şifahî dönemin birikimine dayanan Karahanlı yazı dili, kervan yollarının getirdiği ve müslüman ettiği budist ve maniheist Uygur aydınları tarafından kurulmuştur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. **Tarih ve Toplum,** 101, 1992, s. 15-16 vd.

Buna paralel bir başka örnek de Budist Uygur rahiplerinin, Moğol yazı dili teşekkül etmeden önce (XIII. yy öncesi) Moğolları eğitmeleridir.

31 Genelleme ve belirsizlik, Uygurca'da **X er-ser** 'X'e gelince, X ise' cümlesiyle ifâde ediliyor. Daha sonraki devirler için bk. K. Grönbech, **Komanisches Wörterbuch,** s. 90: **ne kim ese, kim ese** vb. bir de J. Eckmann, **Chagatay Manual,** s. 159.

32 Benzeri bir olayın **kişi** kelimesinin de başına gelmiş olabileceği hakkında aş. bk.

33 Bu ve diğer modern şekiller hakkında W. Bang'ın söylediklerinin çoğu hâlâ geçerli: W. Bang, **Vom Koktürkischen zum Osmanischen. Vorarbeiten zu einer vergleichenden Grammatik des Türkischen. 1. Mitteilung: Über das türkische Interrogativpronomen,** ABAW Berlin 1917 < Göktürkçeden Osmanlıcaya. Turkçe'nin mukâyeseli bir Grameri için ilk çalışmalar. 1. Türkçe soru zamirleri >

34 Bk. EDPCT 749, 752

35 **kişi** kelimesi burada "halk" mânasında kullanılmış olmalı

36 Şimdilik bk. EDPCT, 192, 223-224, 560 561, 632-633.

37 Felsefî metinlerde mutlak hakikatin zıddı olarak skr. **ātman** için **mn, ozüm** vb. yanında kişi'nin kullanılması kelimenin genel bir cins ismi telâkki edilmiş olduğuna sağlam bir delildir: ... **kişili nomlı ikigüni tarkarsar** "ben ve tasavvur (kavramını) bırakacak olursa..." (BTT I A2, 32; bu cümleyi nâşirlerden farklı yorumladım).

38 Krş. **ne** hakkında yukarıda söylenenler.

İ l e t i ş i m ' d e n

Yerasimos, '80'lerin ortalarından başlayarak kaleme aldığı jeopolitika yazılarında, I. Dünya Savaşı ile birlikte tarihe karışan Avusturya-Macaristan, Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının dağılmasıyla gündeme gelen uluslaşma ve ulus-devlet sınırlarının çizilme süreçlerini inceliyor. Yazarın deyişiyle "Bugünkü çatışmaların köklerinin I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesi ve sonrasında gündeme gelen sorunlara uzandığı düşünülürse, Doğu sorunlarının arka planının her alt bölgede ortaya çıkan yeni gelişmeler ışığında yeniden ele alınması gerekiyor".

İSTANBUL Dağıtım + Kitabevi: Klodfarer Caddesi İletişim Han No:7, Cağaloğlu 34400 • Tel: (212) 516 22 63-64 • Fax: (212) 516 12 58
ANKARA Dağıtım: Konur Sok. 24/4, Kızılay 06640 • Tel. (312) 425 36 00 / (312) 425 20 71 • Fax: (312) 425 18 15
Kitabevi: Selânik Cad., 72/C, Kızılay 06640 • Tel. (312) 418 59 32
İZMİR Dağıtım + Kitabevi: 853 Sok., 33/B, Konak 35250 • Tel: (232) 483 10 40

1893 Kolera Salgını ve 1894 Büyük Depremi

KEVORK PAMUKCİYAN

İstanbul şehri asırlar boyunca büyük depremlere, yangınlara ve kolera salgınlarına maruz kalmıştır. İnciciyan'ın *İstanbul Tarihi*'nde depremlerin ve yangınların başlıcaları kaydedilmiş ve bazıları hakkında da kısaca bilgi verilmiştir.[1]

Geçen sene 1893 yılı kolera salgınının ve bu sene de ertesi yıl vuku bulan büyük depremin yüzüncü yıldönümüne tesadüf ettiğinden, bu hususta müteveffa pederimizin hatıralarını anlatmayı arzu ettik. Daha önce 1966'da her ikisine dair Ermenice bir makalemiz neşredilmişti.[2]

Önce rahmetli pederimiz Mikayel Pamukciyan hakkında biraz bilgi vermek istiyoruz. Zira, yazı hayatına atılmamızda önemli etkisi olmuştur ve ilk adımlarımızda desteğini esirgememiştir.

Soyumuz aslen Kayserilidir ve çok dal budak sarmış bir ailedir. Şimdiye kadar bilinen en eski şahıs Bedros Pampuğçi oğli isminde bir şahıstır ki, 1777'de Eçmiadzin Katoğikosu Erivanlı Simeon'un (1710-1780) hazırlayıp neşrettiği, Ermeni Kilisesi'nin yortularına dair *Donatzuytz* adlı kitabının bedellerini Kayseri'den Tokat'a göndermiştir.[3]

Pederimizin hazırladığı soy kütüğümüzde ise, en eski şahıs olarak Hasılcı[4] Hacı Hagop görülmektedir. Çok halim, hayırsever ve insaniyetli bir kimse olduğu ve daima sırtında heybesi ile çarşıya gidip geldiği için, kendisini "Heybeli Melek" adlandırmışlar. İşbu Hacı Hagop'un, Hacı Mikayel, Kevork, Hacı Margaros ve Hacı Karabet adında dört oğlu olmuştur. Mesleği pamukçuluk olan bunlardan üçüncüsü ismini taşıdığımız dedemizin babasıdır.

Hacı Margaros'un da beş erkek evlâdı dünyaya gelmiştir. Birincisi Mikayel sekiz yaşında iken ölmüş. İkincisi Hacı Hagop'un dört erkek ve bir kız evlâdı olmuştur. Dedem Kevork, 1839'da doğup 15 Kasım 1895'te vukuat esnasında Pamuk Han'ın önünde vurulmasından üç gün sonra vefat etmiştir. Dördüncüsü Istepan, 1925 sıralarında bekâr olarak ölmüştür. 1902'de Kayseri'de Fakirleri Koruma Cemiyeti'nin yönetim kurulu üyesi idi. Beşinci Mesya'nın ise, Margaros ve Loğofet adında iki oğlu doğmuştur. Margaros'un üç erkek evlâdından büyüğü, 1915 doğumlu Prof. Dr. Krikor Pambukciyan, Bükreş Üniversitesi Tıp Fakültesi'nin emekli öğretim üyelerindendir. Daha önce, Viktor Babeş Tıp Enstitüsü'nün ilmî araştırmalar bölümünün başkanlığında bulunmuştur.

Dedemin ise büyük oğlu Mikayel, 1872'de doğup on aylıkken ölmüştür. Bundan dolayı ikinci oğlu babama da aynı ismi vermişlerdir. Üçüncü oğlu Karabet Pambukciyan - Pamuk (1875-1959), Sultanhamam'ında tanınmış bir manifatura tüccarı olmuştur. Üçüncü oğlu Ardaşes Pambukciyan (1888-1979), Paris'te daha fazla cemaat ve kilise yönetim işleriyle uğraşmıştır. Dördüncü oğlu Markaros veya Mark Pambukciyan (1891-1977), Paris'te zengin bir ayakabı ve deri tüccarı olmuştur.

Pederime gelince, 12 Ağustos 1873'te doğmuştur. Tahsilini Kayseri'deki ilkokullarında yapmıştır. Bir yıl da Fransız Mektebi'nde okumuştur. Ancak, Kayseri Ermenilerinin 1887'de atanan dinî önderi Rahip Dırtad Baiyan (1850-1923), Ermeni çocuklarının Katolik propagandasına maruz kalmamaları için, ebeveynlerine onları işbu okula göndermemelerini tavsiye etmiş. Pederimin büyük amcası Hacı Hagop, Surp Astvadzadzin (Meryem Ana) adlı büyük kilise-

nin yönetim kurulu üyesi olduğundan, gelip dedemden oğlunu Fransız Mektebi'nden çıkartmasını rica etmiş. O da bu teklifi kabul etmeğe mecbur kalmış. Bundan sonra bir müddet de Kayseri'nin ünlü Ermeni papazlarından Büyük Der Mardiros Nigoğayosyan'ın (1815-1894) açtığı hususî mektepte okumuştur. Hocasının üzerinde büyük etkisi olmuştu ve onu daima rahmetle anardı.[5]

1890'da İstanbul'a gelerek, dayısı manifatura tüccarı Mardiros veya Mardik Şekerciyan'ın (1854-1942) Ortaköy'deki evinde iki yıl misafir kalmıştır. Müteakiben öğe dayılarından Hacı Parseğ Şekerciyan'la beraber kumaş ticareti ile uğraşmıştır.

14/27 Temmuz 1903'te Adapazarı Amerikan Kız Koleji'nden mezun Viktorya İskyan'la (1884-1912) evlenmiştir. İzdivaçlarından birkaç yıl sonra eşi ağır bir hastalığa tutulmuş. Büyük bir üzüntüye kapılan pederime bir gece Hazreti İsa yanında bir melekle hastanın baş ucunda görünmüş ve pederime hitaben:

– Burada diken bitmeyecektir, demiş. Melek, babamın bu sözleri tefsir edemediğini anlayarak, şu açıklamayı yapmış:

– Efendimiz demek istiyor ki, refikan bu hastalıktan ölmeyecek, demiş.

Pederim büyük bir sevinçle uyanmış ve rüyasını yakınlarına anlatmış. Hakikaten de hasta çok geçmeden iyiye dönmüş ve eski sıhhatine kavuşmuş.

Maalesef evlilik hayatları uzun sürmemiştir. 13/26 Mayıs 1912'de başka bir rahatsızlık sebebiyle Haydarpaşa Askerî Hastahanesi'nde Dr. Cemil Paşa (Topuzlu, 1868-1958) tarafından yapılan bir ameliyattan sonra, fazla kan kaybettiğinden, ancak üç gün yaşayabilmiştir. Feriköy Protestan Mezarlığı'nda gömülüdür.

1913'te Filistin'e ve Mısır'a seyahatte bulunmuştur. Gemi İskenderiye'den dönerken, çok şiddetli bir fırtınaya yakalanmıştır. Daha önce 1902'de annesi ile birlikte Kudüs'ü ve diğer mukaddes yerleri ziyaret etmişlerdir.

1914'te amcam Karabet Pambukciyan'la beraber manifatura ticareti ile uğraşırken, ortaklıkları sona ermiştir. Bundan sonra diğer amcam Ardaşes Pambukciyan'la parça kumaş ticareti ile iştigal etmiştir.

1 Kasım 1920'de rahmetli annem Sultan Abdülhamid'ten Sâlise rütbesini haiz ve Kayseri Meclis-i İdare âzası rahmetli dedem Hacı Mardiros Lusararyan Efendi'nin (1860-1915) kızı, Nazeli-Hacıgül Nazlıyan'la (1892-1981) evlenmiştir. Annem,

Mikayel Pamukciyan

ilk kocası Balkan ve Birinci Cihan Harpleri'nde yüzbaşı rütbesiyle askeriye tabibi, rahmetli Dr. Toros Nazlıyan'ı (1882-1915), 31 Temmuz 1915'te Kayseri'de kaybetmişti.

2 Ağustos 1921'de vuku bulan Üsküdar'ın en büyük yangınında, İcadiye'de, Nersesyan-Yermonyan Okulu'nun çok yakınında bulunan oturduğumuz ev de yanmıştır. Bundan sonra mezkûr mektebin arkasında bulunan ve halen apartıman olan Everekli Karabet Kalfa Karagözyan'ın evinde birkaç sene ikamet etmişizdir. Bu satırları yazan, 23 Şubat 1923'te işbu evde doğmuştur. 1926'da, Kuzguncuk'un Arapzade semtinin Soysop Sokağı'na taşındık. 1928 yılı yaz mevsiminde ise, Arapzade adını taşıyan üst sokakta satın aldığımız eve naklolunduk.

Cumhuriyet döneminde, pederim Karabet amcamın manifatura ticarethanesinde kapandığı 1942 yılına kadar kâtiplik yapmıştır. 1938'de Karagözyan Yetimhanesi ile birleşmesine kadar, uzun yıllar Üsküdar Ermeni Yetimhanesi'nin yönetim kurulu üyeliğinde bulunmuştur. Kumaşçı dayılarından ve dostlarından meccanen aldığı toplarla kumaşı devamlı olarak Yetimhane'ye taşımıştır. 1 Eylül 1944'te aşağımızdaki sokakta gece yarısı çıkan şiddetli rüzgârın tesiriyle bizim sokağa da sirayet eden ve 23 haneyi harabeye çeviren bir yangın felâketinden, Allah'ın inayetiyle evimiz kılpayı kurtuldu.

Cennetmekân pederim burada 8 Eylül 1970'te odanın içinde ayağı kayıp düştükten beş hafta sonra 16 Ekim 1970'te 97 yaşında Allah'ın rahmetine kavuştu ve Şişli Ermeni Mezarlığı'na defnedildi. Doğuştan uzun ömürlü bir aileye mensup ve dinç bir bünyeye sahip olan, temiz ve disiplinli bir hayat süren pederim, daha fazla da yaşayabilirdi. Zira o yaşa kadar hiçbir hastalık geçirmemiş ve eline baston bile tutmamıştı. Ömrünün büyük kısmını daima İncil, Zebur ve Tevrat, keza ruhanî kitaplar okumakla geçirmişti. Beğendiği yazıları kopya, veya Ermenice, Türkçe ve İngilizce lisanları arasında tercüme ederdi. Maalesef bunların büyük kısmı, 19 Aralık 1982 tarihinde vuku bulan evimizin yangınında heba oldu.

Yüzü daima güleçti, herkesle iyi geçinirdi, kimseyi incitmezdi, başkalarına daima faydalı olmayı arzu ederdi. Kimsenin aleyhinde bir söz sarfetmezdi. Tek bir kelime ile Tanrı'ya makbul bir insandı. Allah gani gani rahmet eylesin.

Mikayel Pamukciyan'a göre 1893 Kolera Salgını ve 1894 Depremi

"1893 yılı İstanbul'daki kolera salgını Temmuz veya Ağustos ayında vuku buldu. Ben o sıralarda Kapalıçarşı'nın Örücüler Kapısı'nın yakınında bulunan Küçük Safran veya Zafran Hanı civarında bir dükkânda, dayım Hacı Parseh Şekerciyan ve Mihran Şişmanyan'la ortaklaşa kumaş ticareti ile uğraşıyordum ve dayımla birlikte adı geçen hanın en üst katında ikamet etmekteydim.

Kolera mikrobunu Mekke'ye giden hacılar getirdiler. Hele ki, salgın çok devam etmedi ve birkaç hafta sonra sona erdi. Dayım da koleraya tutuldu. Fakat bu hususu kimseye açıklamadım. Zira, Sultan Abdülhamid çok korkmuştu ve emretmişti ki, salgına yakalananlar kireç dolu bir arabaya koyularak diri diri gömülsün. Dayıma da hastalık bulaşınca, hiç korkmadım ve yanından ayrılmadım. Kendisini, ızgara et, sarmısak ve Yunanistan'dan ithal edilen "Metaksas" konyakla besliyordum. Allah'ın lûtfu ile, bu tedavi sayesinde hasta iyileşti. Kendisi ile daima temasta olmama rağmen Tanrı beni korudu.

İşbu salgın esnasında dramatik bir olay da vuku buldu. Kapalıçarşı'nın hamallarından biri ağır bir yük kaldırmış olduğu için ağrısından beli bükülür ve güçlükle yürüyebilir. Bunu görenler derhal Belediye yetkililerine durumu bildirirler. Gelen memurlar da, hamalın koleraya yakalandığını zannederek, kireçle dolu bir araba getirtirler ve zavallı adamı içine koyarak götürüp diri diri gömerler.

Depreme gelince, Jülyen Takvimle 28 Haziran, Gregoryen Takvimle ise 10 Temmuz 1894 tarihinde öğle vakti vuku buldu. Depremden az önce saka su getirmişti ve boşaltmak için ben de onunla beraber Küçük Safran Han'ın üst katına çıkmıştım. Saka gittikten sonra hafif bir yemek yemiştim ve yerdeki ekmek kırıntılarını süpürge ile toplamaktaydım. Aniden, pencerelerin camları korkunç bir gürültü ile sallanmaya başladı. Bundan sonra kendimi kaybetmiştim. Sanki tabiatüstü bir kuvvet beni o katta bulunan Vanlı komisyoncu Bedros Boğosyan'ın ilâveten yapılan ahşap odasına sevketmişti. Yanından geçerken baktım ki, bir sütuna sarılmış vaziyette korkusundan titriyordu. Odasına girdikten sonra kendime geldim. Boğosyan da beni görerek iki Türk komşusu ile birlikte içeri girdiler.

Odamı terkettikten sonra, depremden duvarlar yıkılmış ve ağırlıklarından döşeme aşağı kata çökmüştü. Binaenaleyh, şayet orada kalmış olsaydım ölüm kaçınılmazdı. Bu esnada yıkılan binalardan boğucu bir toprak ve toz bulutu odamızı kapladı. Müteakiben üzerimi elbise fırçası ile temizlemek için dışarı çıktıktan sonra, öncekinden daha az şiddetli yeni bir zelzele oldu. Bunun üzerine derhal aynı odaya sığındım. Gece geç vakit birkaç yer sarsıntısı daha hissedildi. Sarsıntılar birkaç hafta devam etti.

Depremden sonra Küçük Safran Hanı oturulamayacak hale geldiğinden yıktırıldı. Kapalıçarşı'nın Örücüler Kapısı da birkaç metre içeri alındı.

Bu büyük felâketten kurtulduktan sonra ben ve dayım Paşabahçe'ye yazlığa gitmiş olan büyük dayım Mardik Şekerciyan'ın evinde misafir kaldık. Dayım, vapur iskelesinin sol tarafında bulunan ve bir Türke ait olan büyük bir yalıyı kiralamıştı. Sağ taraftaki yalıda ise, ünlü vantrilok Kurban Hovsep[6] ikamet etmekteydi.

Depremden bir müddet sonra bir gün kayıkla karşı sahile geçmek için Yeniköy'e gittim. Yolda kayıkçı, deprem günü suların kıyıdan iki üç metre kadar içeri çekildiğini ve sandalın büyük bir balığın sırtındaymış gibi sarsıldığını beyan etti.

Çok şükür ki deprem fazla zayiata sebebiyet vermedi. Hayatını kaybedenlerden biri de dedem Eğya Şekerciyan'ın amcasının oğlunun damadı oldu ki, ilk sarsıntılarda dükkânından dışarı kaçarken başına bir kiremit düşerek öldü."

NOTLAR

1 **XVIII.ci Asırda İstanbul,** tercüme ve tahşiye eden: Hrand Der Andreasyan, İstanbul, 1956, s. 67-72.

2 **"Kulis"** dergisi, İstanbul, 20 Eylül 1966, s. 10-11.

3 Papaz Küd Ağanyantz, **Tivan Hayotz Badmutyan** (Ermeniler Tarihi Divanı), Tiflis, 1913, cilt XI, sütun 127.

4 **"Hasıl"** hayvan yemi olarak kullanılan yeşil renkte arpadır.

5 İşbu din adamı, 1 Mart 1863'ten itibaren, İstanbul'da Gedikpaşa Ermeni Kilisesi'nin müştemilâtında, 15 sayı, **"Gülzar-ı Kayseriye"** adlı Ermeni harfli Türkçe bir gazete neşretmiştir.

1888'de işlettiği mektebin öğrencisi iken, pederimizin başından aşağıdaki çok ilginç olay geçmiştir ki, makalemizin muhteviyatında unutulduğu için burada kaydediyoruz.

O sene Kayseri'de bir gün gündüz vakti çok kar yağmış. Kayseri'nin eski evlerinin damları toprakla örtülü olduklarından, eriyen kar sularının içeri sızmaması için, daima karları küremek adetmiş. Pederim o gün okuldan döner dönmez hemen dama çıkıp yalnız başına bütün karları kürekle aşağı atmış. Atmış amma, kendisi de helâk olmuş. Yarı gece, şiddetli bir ateş bütün vücudunu sarmış. Yakınları endişe etmeğe başlamışlar.

Rüyasında bir melek, ki adını taşıdığı Başmelek Mikail olabilir, kendisini alıp cennetin kapısına götürmüş. İçeriye bakıp ihtişamını gören babam, **"Ben buraya girmeğe lâyık değilim"** diyerek, içeri girmeğe cesaret edememiş. Bunun üzerine melek kendisini geri getirmiş. Ancak ondan ayrılmamış ve ikinci defa tekrar onu Cennet'in kapısına götürmüş. Pederim yine lâyık değilim diyerek içeri girmek istememiş. Bunun üzerine melek tekrar kendisini geri getirmiş ve yine ayrılmamış. Üçüncü defa yine götürmüş fakat pederim tekrar içeri girmekten içtinap etmiş. Bunun üzerine melek ona şifasını vererek yanından ayrılmış.

Annesi tarafından dedesi Eğya Şekerciyan (1825-1895) ertesi gün şafak sökmeden evlerine gelir ki, torununun durumu hakkında bir haber alsın. Ancak, hastanın tamamen iyileşmiş olduğunu ve mektebe gitmek için çantasını hazırladığını görünce kendisi gibi evdeki diğer yakınları hayretler içinde kalmışlar ve sevinç gözyaşları dökerek, Allah'a hamd etmişler.

6 Asıl adı ve soyadı Hovsep Kurbanyan'dır. 14 Mayıs 1847'de Beşiktaş'ta doğup, 1903 yılı yine Mayıs ayında Beyoğlu'nda ölmüştür. Saray'da, devlet erkânı ve ecnebi diplomatlar huzurunda yaptığı hayret verici marifetler, 1931'de İstanbul'da neşredilen 199 sayfalık bir kitapta teferruatı ile anlatılmıştır. Rahmetli yazar Refîi Cevad Ulunay da bir makalesinde, hakkında birkaç anekdot tanıtmıştı. **"Ventriloque",** Fransızca karnından konuşan demektir.

Meşhur Cibali Harîk-i Kebîrine Dâir

Selânikli Atâ Efendi Kalemiyle Bir Mektup

Geçtiğimiz yaz İstanbul'un gene yangınlarla kavrulduğu bir demde (bu kez haneler değil ormanlar yanıyordu) İletişim Yayınları hoş bir sürpriz yaparak Derviş Mustafa Efendi'nin "Harik Risalesi"ni yayımladı. 1782'deki iki büyük yangının görgü tanığı olan yazar risalesinde yangınların seyrini olanca ayrıntısıyla dile getirmiştir. Sunduğumuz metin ise bu yangınlardan ikincisine ilişkindir. Mektup şeklinde kaleme alınmış metnin yazarı Selânikli Atâ Efendi'nin kimliği hakkında ne yazık ki bilgi bulamadık. Metin 1865'te genç yaşta İstanbul'daki kolera salgınında ölen ilk gazetecilerimizden Mustafa Refik'in (hayatı için bakınız: İ.M.K. İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, İstanbul, 1970, s. 1387-1392) yayımladığı **Letâif-i İnşâ**'nın (İstanbul, 1865) 1. cüzünün 63-73. sayfaları arasında bulunmaktadır. İnşa örneklerinin yer aldığı derlemede Atâ Efendi'nin mektubu da bu amaçla seçilmiştir. Ne mutlu ki İstanbul tarihine ilişkin ilginç bir belge bu sâyede unutulup yitmekten kurtulmuştur. 18. yüzyıl Osmanlı inşasının güzel bir örneği olan mektupla "Harik Risalesi" arasında yangının çıktığı yer hususunda küçük bir fark vardır. "Harik Risalesi"ne göre yangın "Gül Camii kurbünde Çıngıraklı Değirmen ittisâlinde Çıngıraklı Mahalle nâm sakinlerinden Hasırcı İbrahim Hoca'nın ... hânesinden" çıkmıştır. Atâ Efendi ise yangının "Cibali derûnunda vâki Çıngıraklı Değirmen ittisâlinde mavnacı Ali nam kimsenin hânesinden" çıktığını yazar.

Mektubun varlığını hatırlatan Necmeddin Hilâv ağabeyime teşekkür ederim.

Nuri Akbayar

Ba'de tarh-ı tekellüfât-ı âdiye istifsâr-ı hâl ü hâtırınız hususu bu vechile te'diye olunur ki işbu bin yüz doksan altı senesi şehr-i ramazan-ı şerîfinin on üçüncü pençşenbih günü saat üç sularında Cübb-i Ali (Cibali) derûnunda vâki Çıngıraklı Değirman ittisâlinde mavnacı Ali nâm kimsenin hânesinden kazâen zuhûr iden âteş-i sûzân "narullahi'l-mukede" [*Kur'an* 104/6 "O Allah'ın tutuşturulmuş ateşidir"] sadâsiyle velvelesâz-ı âsmân olub bir dilber-i âteş-ruhsâr gibi Aşıkpaşa cânîbine hırâmân u meyyâl ve Kasabbaşı Çeşmesi nâm mahalle âteş-zen-i iştiâl oldukda tobı kal'e-kûb gibi cânib-i Üsküblü'ye tarafe-bahş-ı vâveylâ iken anda iki şıkk olub şıkk-ı evveli Haydar'a doğru şerâre-feşân ve şıkk-ı diğeri Müftühamamı'na ve aleyhi'l-fetvâ deyub Kadıçeşmesi'ni sûzân ve kazâya rızâdan mâ'ada çâre olmadığından Otlukçu yokuşuna suûd ve etrâf u eknâfı cayır cayır yakub alefzâr-ı dûd-ı kebûd ve li-ecli'z-ziyare Fatih câmi-i şerîfine vürûd idüb Haydar cânibinden şerâre-dâr olan âteş-i dûzeh-medâr yemîn ü yesârda derkâr olduğu halde İfrâziye semtine kamet-firâz-ı ifrâz olub sıhâm-ı belâ gibi büyût ve menâzile atılub bi'l-küllive hâkister ve câmi-i merkûmun havlisine dehşetfiken-i şûr ü şer oldukda havli-i mezkûrda bâd-i âteşden kadd-i hamîde olan ibâdullahın ihmâl ü iskali kâliçe-i âteşin-endâm ve güsterde-i zemîn-i inhidâm olup câmi-i merkûmun kubbesi göğüs gerüb minareleri dik gelmekle derûnuna duhûle fırsatyâb olamayub etrafın tavâf iderek Fatih merbûmun türbe-i şerîfelerin ba'de'z-ziyare merkad-i enverlerine ihlâsla fâtiha-hân oldukda şiddet-i rûzgârdan canîbine temâs ve bahr-i sefîd ve bahr-i siyâh cânîblerinde kâin medârisi karîn-i indirâs ve âteş-i esâs idüb talebe-i ulûmu bi'l-külliye dil-suhte-i bî-kıyâs itmişdir.

Ba'dehu Küçük ve Büyük Karaman'ı ba'de-l-ihrâk kurbünde vâki haffâfhaneyi pây-endâz-i sür'at ve haffâfları mest ü sergendân-ı hayret ve Saraçhâne'ye doğru tehzîz-i rikâb-ı ulüvv-i tâb iderek bir eyüce donanub eğerçi etrafına imale-i licâm-ı iltihâb etmemişdi amma bir kolu dahi "külli âtin karîb" (bütün gelecekler yakındır) vadisinde Atpazarı'na germ-i inân-ı tevsen-i ıztırâb olub anda hayli üzengi parlatmışdır.

Bâlâda takriri zebân-güzâr-ı hâme-i âteşîn-câme olduğu üzere Üsküblü semtine giden âteş Salihpaşaçeşmesi nâm mahalle alem-keş-i nâr-ı ferîk olub "ve ferikun fi's-sair" [*Kur'an*, 42/7 "bir kısmı cehennemdedir"] meâlince Azablar cânîbine neşr-i azâb-ı dûzeh-eser iderek Unkapanı'na cevelân-nümâ-yı nakmet ve ric'at-i kahkariye ile dirhem dirhem hareket ve Atlamataşı nâm mahalle hatve-endâz-ı haybet ve Küçükpazar'a müntehi olarak germiyyet-i bâzâra anda revâc virüb vâfir alışveriş itdikten sonra Haydar'dan zebâne-keş olan âteş-i alev-gîr cânîb-i Zeyrek'e resîde olub cevânibde vâki' ebniye ve hammamı ve cevâmii bi'l-külliye zîr ü zeber ve zirvesinde kâin kâşâneye sirâyet ve derûnuna duhûl itdikde kabil-i hiraset olmamağla silüb süpürüb yemîninde vâki' Çinili Hamam derûnuna girüb ve yesârında vâki' değirmen sokaklarını döne döne yakub harab eylemişdir. "Asyâb-ı dehre geldik biz de nevbet bekleriz" fehvâsınca eshâbının ahvâlini diğer-gûn itmişdir.

Ba'dehu şerâre-i âteş asker-i cehennem-peykerin sekiz tabur idüb ibtidâ-yı zuhûrundan otuz üç saat mürûr eylemiş idi ki tekrar Küçükpazar'da büyüyüb etrafını pür-sûz iderek tarafeynden hücûm-ı şerer-pâş-ı humûmu Ağakapısı'na misâl-i bâd-ı semmûm esdikde o saray-ı mahsus "ke ennehüm bünyanun mersus' [*Kur'an* 61/4 "Allah... birbirine kenetlenmiş bir bina gibi saf bağlayarak çarpışanları sever"] bir tâk-ı bi'l-intâk iken Tekeli nam köşkün tahtanîsinden bed' ile gitdikçe terakki bularak yangın köşküne kadem-nihâde ve köşk dahi nahl-i erguvân-âsâ reng-i binâdan sâde olarak kul bunalmayınca hızır irişmez kavlince padişah-ı âlem-penâh şevketlû efendimiz hazretleri anda mevcud bulunmalarıyla gerçi saray-ı merkûm ile köşk külliyen muhterîk olmuş ise de bâ-yümn-i teveccüh-i hazret-i padişahî etrafındaki âteş münkati' ve mündefi' olmuştur. O gün yevm-i cum'aya tesadüf itmekle edâ-yı salât-ı cum'a mümkün olamayub herkes minarelerden ezân-ı sûz ü güdâza agâz ve hademe-i ahali-i ihrâkın fesh-i sıyâmına bâ-fetvâ-yı şerîfe cevâz virildikten sonra yağmacı gürûhunun harîke kızıl bayram didiklerinin sırrı nümâyân olmuşdur. Binâenaleyh padişah-ı meâli-menkabet-i kân-ı merhamet efendimiz nev'a-mâ istirahat zımnında saray-ı âlîlerini teşrîf buyurduklarında herkese fütûr-ı tâm irâs idüb hayretde kaldılar.

Ba'dehû Zeyrek zîrine tenezzül iden âteş dahi Vefâ'ya doğru azm idüb ol bî-vefâya dek gideriz mıfâdınca semt-i Vefâ'dan mürûr ve cânîb-i cevr ü cefâya ubûr ve Kovacılar ve Molla Husrev ve Şehzâde taraflarına bünyad-efgen-i şûr oldu ve bir cânîbi tımarhane verâsından zencir-keş-i cünûn u ıztırâr ve henüz rehâ-yâb olamamış divâne var (deyû) Tiryakîler çarşusuna pür-şevk ü nigâh merhamet-bizle keyiflerine değmeyüb tiryakîlerin ne macun oldukların tefhîm ve civarında meyve-çîn-i şevk olarak Kirazlı Mescid'i ba'de't-tenâvül Âtıf-zade Efendi merhumun konağına atf-ı zimâm-ı azîmet ve ol handâna kat'en atûf itmeyüb öteki âteşin koluna ma'tûf-ı aleyh olmuşdur ve bir tarafı dahi Bozdoğan Kemeri'ni kuşadub ukab-ı dûzehîn-misal Acemoğlu meydanına ferzâne at sürmüşdür. Bundan akdem çavuşbaşı bulunan Ahmed Nazîf Efendi'nin konağını âsâr-ı imaretden tanzîf ve sâir büyût u süknâyı harabe-zâre taz'if ile virân ve Eski Odalar'a müntehî olarak tecdîdin tenbîh ile güzerân itdi.

Sultan Mehmed cânîbinin bir kolu Sarıgüzel ve bir kolu Yeni Odalar'ı eski âdetdir deyû selâmlayub derûnunda bulunan kul taifesi selâma durduklarında kat'en iltifat itmeyüb dûdmân-ı Bektaşiyeyi harâb itdikte Kâliciler köşküne döşenüb ol fezâya bast-ı kâliçe-i âlgûn itmişdir.

Ne örnekler çıkardı nev be nev
kâliçe-i âteş
Düşündü kıbkızıl bir âteşin
atılmasıdır gayra

mazmûnın bedîdâr idüb herkes hayretinden biribirine bakarken öküz boynuzu kuşadub Aksaray ve Şehzâde ve Ekşi Karadut ve Koska ve Kazasker Hamamı civarlarından hamle-i can-güdâziye agâz ve Aksaray tarafından şakk-ı asâ-yı muvahiddîn gibi münferik olub "lehib-i husûle sûz-i zamânedir bu şerâr" müeddâsınca hârik-i âde olarak bir fırkasını Haseki cânîbine tahsis ve fırka-i diğerin Tozkoparan semtine tersîs ve cevânîb-i erbaasın mugberü'l-hâtır iderek ihrâk-ı merkûm o vâdilerde taş dikmişdir ve birkaç fırkası dahi Kocamustafapaşa'ya dikilüb pîr ü bernâ engüşt bir dehân-ı hayret olarak tazarrû' ve niyâz-ı hakka meşgul ve yine anda sağ ve sol olub Hekimzade Ali Paşa câmi-i şerîf(in)e devâ-sûz-ı ârâm olunca câmi-i mezkûr hademesi ve etrâfının sekenesi âyâ bunun ilâcı nedir deyû çâre-cûy olduklarında merhûm-ı müşârileyhin rûhâniyetlerinden sâdır olan:

Ey ahâli âteş-i ihrâkdan âzürdeyim
Mumyâ-yı teslîyet hergiz müfîd
olmaz bana

mazmûniyle ahâli-i merkûmeyi rencîde-hâtır eyleyüb âteş-i merkûm küllîyen iltiyâm kabul itmeyüb etrâf u eknâfın hâr u yâbis eyleyüb Koca-

mustafapaşa'ya niçe dırâz-ı intibâh ve Sünbül Efendi hazretlerinin âb-ı rûyi berekâtiyle hazân-dîde-i izmihlâl olmuşdur.

Bir semti dahi agreb-i mine'l-vukû'ât Silivrikapısı'na a'rec ve bir semti dahi Yedikule semtine bir bir ejder-i heft-ser gibi hâric ve bir tarafı Kazasker Hamamı ve Ekşi Karadut ve Aksaray caddesinden etrâf u enhâsivle yanarak Lâleli câmi-i şerîfine tarh-ı alev-gûn-ı ezhâr ve oraları mânend-ı şakâyık-zâr itmişdir ve câmi-i mezkûrun derûn u bîrûnuna vaz'-ı mâmelek-i ihmâl u iskâl u mefrûşât iderek tahassun iden ricâl u nisvân ve sigâr u kibâr ve akvâ vü züafâ dağı dil-i fitile sûzü'l-aman olarak "Yâ naru kûnî berden ve selâmen (a'lâ İbrahim)" [*Kur'an* 21/69 "Ey ateş (İbrahim'e karşı) serin ve selâmet ol"] âyet-i rahmet-fezâsından istimdâd ile el-atş-gûyân olan ibâdullah dörtyüzden mütecaviz olduğu resîdei hadd-i tahkikdir.

"Rehâ mümkünmüdür âyâ zemîn
ne âteş zaman âteş"

ve câmi–i mezkûrun derûnuna mevzû' eşyanın mecmûu birden alev-efrâz-ı iştidâd ve altı mahzen olmağla tahmînen beş altı bin çeki hatab-ı huşkle memlû olub kuru yanında yaş da yanar fehvâsınca zîr ü bâlâda mültehib olan âteş derûnunda mecmûu birden ciğer-sûz-ı şahâdet ve dil-i harâret-dîdelerin câm-ı şarâb-ı kevser ile irvâ iderek mütevâri-i mükâfât-ı rûz-ı cezâ olmuşlardır. "Efaduhumullahu min kuusatü'l-cinân".

Mâhaza benim efendim işbu nâr-ı mesâibe re'y-i sâib kâr-gîr olmayub "bu bir gazab buna kanca tulumba kâr itmez" deyû hademe-i ihrâk nevmîd olarak cânîb-i hakdan mütevecciih zuhûr-ı meded ü inâyet oldular. Harîk dahi Lâleli'yi deryâ-yı âteşe gark idüb Koska semtine pâ-nihade-i şeâmet ve Ragıb Paşa hazretlerinin kütübhânesine ketebe-sâz-ı rağbet ve derûn-ı kütübhâneleri mahfûz ol-

mağla müşarileyhin türbe ve merkadlerine özr ile cebhe-sây-i sûz ü güdâz olub merhûm-ı müşarileyh dahi kemâl-i harâretden işbu beyte agâz itdiler:

Ey çeşm-i girye-hiz eserin yok mudur senin
Âteş içindeyim haberin yok mudur senin

Âhir-i kâr türbe ve merkadden geçüb ol cânîbleri harâb ü yebâb iderek Langa bostanına resîde ve vâfir büyût ve dekâkin ile hisar-ı Langa'ya bir âteşden palanga çevirüb yakarak yıkarak kapusundan taşra hurûc ve bîrûnunda olan kahvehânelere vülûc itmişdir. Garâibât-ı zamânedendir sâhilin deryâ ile beynleri şeker-âb olmasından leşker-i âteş-i zûr-âver orada muzmahîl ve perîşan olmuşdur. Beri cânîbi dahi Yedikule'de sûyi deryâya hurûc ile teskîn-i harâret itmişdir. Öteki tarafı dahi Silivrikapısı'na müntehi olacak mahalde ekmekçi fırını pîşgâhında Karaçelebi bostanı dimekle ma'rûf mahalde gülistan-karar olmuşdur ve bir cânibi dahi Simkeşhane kurbünde rişte-i imtidâdı hadde-i sükûndan geçirmişdir ve bir cânîbi dahi Kapudan Paşa Hamamı kurbünde lenger-endâz-ı ikamet olmuşdur ve tarafeyni dahi Sulusaray ve Ayazmakapısı dahilinde endahte-i ka'r-ı zemîn ve câ-nişîn-i cehennem-i esfelü's-sâfilîn olmuşdur.

Âteş-i sirişkin evvel-i zuhûrundan hengâm-ı sukûneti 64 saat olmağla mânend-i heşt-behişt olan İstanbul'u tabakat-ı heft-dûzehden nişan idüb tahminen üçyüzden mütecâviz sagîr ve kebîr cevâmi ve mesâcid ve otuzaltı bâb hankâh-ı fukara ve meâbid ve takrîben 260 hamam ve büyût ve menzil ve sâir ebniyeye muadil olan nesnenin tafsîl ü ta'biri dâire-i imkânda değildir. Hemân hudâvı zî-şân ibâdı hakkında işbu âlâm u gumûmu hâtime-i mesâib eyle âmin.

Fransızca Nasreddin Hoca Kitapları

MUSTAFA DUMAN

Nasreddin Hoca fıkralarını ilk kez Fransızca'ya çevirerek batılılara tanıtan Fransız yazar Antoine Galland'dır. Antoine Galland (1646-1715) *Binbirgece Masalları*'nı da Fransızca'ya çevirmiştir.[1]

Antoine Galland 1670 yılında, Fransa'nın İstanbul'daki büyükelçisi Marquis de Nointel'in hizmetine girerek İstanbul'a geldi. Üç yıl İstanbul'da kalan Antoine Galland burada Türkçe, Arapça ve Farsça gibi doğu dillerini öğrendi. Sahaflardan ve kişilerden temin ettiği birçok kitabı inceledi ve sonra da Fransa'ya götürdü. Türkiye'den antika eşyalar da toplayan Galland daha sonra iki kez daha Türkiye'ye geldi.

Antoine Galland topladığı elyazmalarından derlediği Nasreddin Hoca fıkralarını Fransızca'ya çevirerek 1694 yılında *Paroles Remarquables, Bons-Mots et Maximes des Orienteaux* adlı kitabında yayımlamıştır.[2] Galland bu kitapta fıkraları verirken Nasreddin Hoca'nın adını anmaz. Albert Wesselski bu durumu şöyle değerlendirmiştir: Ya Galland'ın yararlandığı kitaplarda Nasreddin Hoca'nın adı verilmemiştir, ya da kendisi Nasreddin Hoca'nın adını fıkralardan çıkarmıştır. İkinci olasılık Wesselski'ye daha gerçekçi görünmüştür.[3]

1834 yılında Julien Dumoret Paris'te bulunan bir elyazması kitaptan Fransızca'ya çevirdiği üç Nasreddin Hoca fıkrasını *Journal Asiatique*'te yayımlamıştır.[4] Bundan sonra Nasreddin Hoca fıkraları Fransızca'ya çevrilerek kitap halinde yayımlanmaya başlanmıştır ki en önemlisi J.A. Decourdemanche'nin tarihsiz, resimli bir taşbaskısı Nasreddin Hoca fıkraları kitabından çevirdiği ve 1876 yılında, Paris'te yayımladığı *Les Plaisanteries de Nasr Eddin Hodja* adlı kitabıdır. Bu tarihten de önce Fransız kültürü etkisinde, özellikle İzmir ve İstanbul'da Fransızca Nasreddin Hoca kitapları yayımlanmıştır. Fransızca Nasreddin Hoca kitaplarından elimizde bulunanların ve güvenilir kaynaklardan tesbit ettiklerimizin künyelerini yayın tarihi sırasına göre ve açıklamalı olarak veriyoruz.

Fransızca Nasreddin Hoca Kitapları

1. *Plaisanteries de Khodja Nasr-ed-din Efendi* par N.[assif] Malouf, Smyrne, 1847. Bu kitapta otuzüç tane Nasreddin Hoca fıkrası yer almaktadır. Kitabın yayın tarihini J.A. Decourdemanche 1854 yılı olarak vermiştir.[5] Daha sonra gelen araştırmacılar da Decourdemanche'nin yanlışını sürdürmüşlerdir. Buna en son örnek olarak Ulrich Marzolph ve Ingeborg Baldauf tarafından Almanca *Masal Ansiklopedisi*'ne yazılan "Hoca Nasreddin" başlıklı maddeyi gösterebiliriz.[6]

1 Bkz: Antoine Galland, **İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)** I. Yayınlayan Charles Schefer, Çev: Nahid Sırrı Örik, 2. Baskı, TTK Yayını, Ankara, 1987, s. 1-20.

2 Albert Wesselski bu kitabın iki ayrı basımını bildiriyor. Birincisi yukarıda metin bölümünde verilen Paris baskısı, diğeri ise: **Les Paroles remarquables, les bons mots. et les maximes des Orieteaux,** par Antoine Galland, A la Haye, 1694, yanı La Haye baskısıdır. Bkz: Albert Wesselski, **Der Hodscha Nasreddin I,** Weimar, 1911, s. XLI ve s. 200.

3 A. Wesselski, A.g.e. s. XLI.

4 A. Wesselski, A.g.e. s. 260 ve **Journal Asiatique,** XIII, s. 488.

5 J.a. Decourdemanche, **Les Plaisanteries de Nasr-Eddin Hodja,** Séconde Édition augmentée des **Naivétes de Karakuch,** Paris, 1908, s. 104.

6 Ulrich Marzolph-Ingeborg Baldauf, "Hodscha

PLAISANTERIES

DE

KHODJA NASR-ED-DIN EFENDI

PAR

N. MALOUF.

SECONDE ÉDITION

CORRIGÉE ET AUGMENTÉE.

CONSTANTINOPLE,

A la Librairie Française, vis-à-vis Galata-Séraï.

1859

N. Malouf'un 1859'da İstanbul'da Fransızca yayınlanan "Nasreddin Hoca Fıkraları" kitabının kapağı

Plaisanteries de Khodja Nasr-ed-din Efendi'nin elimizde bulunan 2. baskısının başında birinci baskıya yazılan önsöz verildiği gibi, birinci baskının yeri ve tarihi de yer almaktadır. Bu tarih 1847 yılıdır. Gene aynı yerde A. Ubicini'nin bu kitap üstüne *Revue de L'Orient de Paris*'te, Ekim 1853 sayısında yer alan yazısından bazı bölümler verilmektedir. A. Ubicini 1854 yılında yayınlanan bir kitaba 1853 yılında eleştiri yazamayacağına göre adı geçen kitabın yayın tarihi 1854 olamaz.[7] Gene bu bölümde yer alan kısa bir notta kitabın birinci baskısının Yunanca ve Ermenice'ye de çevrilerek yayımlandığı belirtilmektedir. Kitaptaki bazı fıkraların İngilizce'ye çevrilerek *Levant Herald*'da yayımlandığı gene bu notta belirtilmektedir.

2. *Dialogues Turcs - Français*, mis en caractéres orientaux par N. Mallouf, augmentes de neuf anecdotes amusantes d'un recueil de lettres et d'un precis de grammaire, Smyrne, 1954. 2. Baskı: Konsantinopel, 1856. Bu kitapta yer alan 9 fıkradan 7 tanesi Nasreddin Hoca fıkrasıdır. N. Mallouf bu 7 fıkradan 6'sını *Revue de L'Orient de L'Algerie et des Colonies*'te, 1853 yılında yayımlanmıştı.[8]

3. *Chrestomathie Ottomane*, précedée de tableaux grammaticaux et suivi d'un Glossaire Turc-Français par Fr. Dieterici, George Reimer, Berlin, 1854.[9] Bu kitapta, Berlin'de bulunan iki Nasreddin Hoca elyazması kitaptan Fransızca'ya çevrilen 7 fıkra yer almaktadır.

4. *Plaisanteries de Khodja Nasr-addin Efendi* par N.[assif] Malouf, Seconde Edition corrigée et augmentée, Constantinople, A la Librairie Française, 1859, 37s. Kitapta elli tane Nasreddin Hoca fıkrası, 115 tane atasözü ve 1 tane de dörtlük (halk türküsü) yer almaktadır. Bu baskının yayın tarihinde A.J. Decourdemanche ve ondan alanlarda 1856 yılı olarak gösterilmektedir.[10] Kitap elimizde olduğu için 1856 rakamının 1859 olarak düzeltilmesi gerektiğini hatırlatıyoruz. Kitabın başında A. Ubicini'nin *Turquie Actuelle*' (1855)'de Nasreddin Hoca üstüne yazdığı bölümden bir parça veriliyor. Burada N. Malouf adı M. Nassif Mallouf olarak yazılmakta ve Lübnan doğumlu yazardan, İzmir'de oturduğu için olacak, "İzmirli Oriyantalist" diye sözedilmektedir.

5. *Les Plaisanteries de Nasr-Eddin Hodja*, traduits du turc en français par J.A. Decourdemanche, 1. Vol. de la Bibliotheque Orientale Elzevirienne Ernest Le Roux, Éditeur, Paris 1876. Bu kitap İstanbul'da resimli taşbaskısı olarak sarı kâğıda basılan, kenarında "Mahfiruze Sultan ile Raznihan Hikayesi" de bulunan baskıdan Fransızca'ya çevrilmiştir. İçinde 126 tane Nasreddin Hoca fıkrası yer almaktadır. Ayrıca Nasreddin Hoca'yı ve fıkralarını anlatan bir önsöz eklenmiştir.

6. *Sottisier de Nasr-Eddin Hodja*, Bouffon de Tamerlan, suivi d'autres faceties turques, traduits sur de manuscrits inedits par J.A. Decourdemanche, Bruxelles, chez Gay et Douce, 1878, 314 s.

Bu kitapta 321 Nasreddin Hoca fıkrası yer alıyor. Wesselski'nin verdiği bilgilere göre bu fıkralar 16-19. yüzyıllarda yazılan Nasreddin Hoca fıkraları yazmalarından derlenen 295 fıkra ile hurufat ya da taşbaskısı Nasreddin Hoca fıkraları kitaplarından derlenen 26 fıkradan oluşmaktadır.[11]

7. *Deux Excursions En Anatolie-De Constantinople á Koniah*, par Régis Delbeuf, Constantinople, 1902, 334. s. Kitabın 208-229. sayfaları arasında Nasreddin Hoca'dan, Akşehir'deki türbesinden sözediliyor, fıkralarından 18 tanesinin Fransızca'ya çevrilmiş şekli veriliyor ve bölümün sonu-

Nasreddin", **Enzyklopädie des Märchens,** Band 6, Walter de Gruyter, Berlin, 1990, s. 1146.

7 N.[assif] Malouf, **Plaisanteries de Khodja Nasr-ed-din Efendi,** Séconde Édition. Corrigée et Augmentée, Constantinople, 1859, s. 7.

8 Albert Wesselski, A.g.e. s. XLIV.

9 J.A. Decourdemanche, A.g.e. s. 104.

10 J.A. Decourdemanche, A.g.e. s. 104. U. Marzolp - I. Baldauf, A.g.,. s. 1146.

11 Albert Wesselski, A.g.e. s. XLII ve s. 201-202.

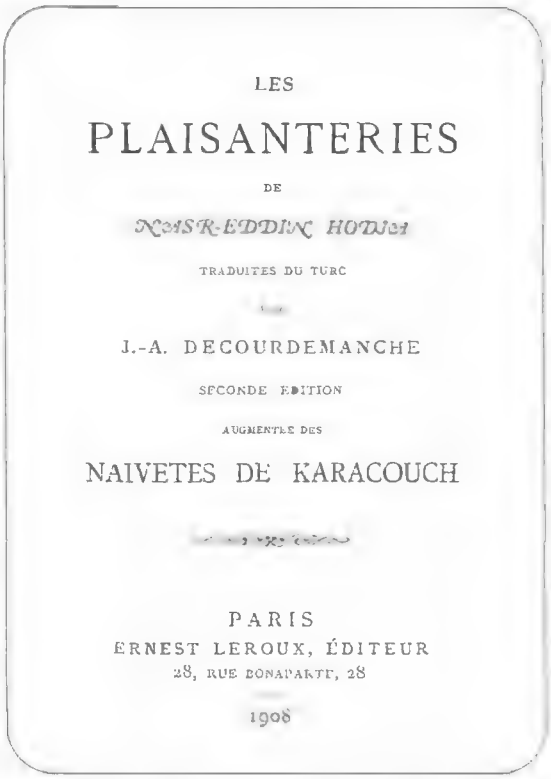
LES

PLAISANTERIES

DE

NASR-EDDIN HODJA

TRADUITES DU TURC

PAR

J.-A. DECOURDEMANCHE

SECONDE EDITION

AUGMENTÉE DES

NAIVETES DE KARACOUCH

PARIS

ERNEST LEROUX, ÉDITEUR

28, RUE BONAPARTE, 28

1908

J.A.Decourdemanche'nin "Nasreddin Hoca Fıkraları" kitabının 1908 yılında Paris'te yapılan 2. baskısının içkapağı.

na bir de Nasreddin Hoca Bibliyografyası ekleniyor. Bu bibliyografyada Türkçe, Fransızca, Almanca ve Ermenice Nasreddin Hoca kitaplarının künyeleri veriliyor. Fıkralar ve bibliyografya bölümü A.J. Decourdemanche'nin yukarıda künyesi verilen kitabından alınmış. Kitapta Nasreddin Hoca'nın türbesini gören ilk Fransız gezginin Otter olduğu kitabı (1748 yılında, Paris'te yayımlanmıştır), belirtilmektedir. Nasreddin Hoca fıkralarını Fransızlara tanıtanların J.A. Decourdemanche ve ondan da önce İzmirli Oryantalist N. Mallouf olduğu vurgulanmaktadır.

8. *Les Plaisanteries de Nasr-Eddin Hodja*, trauites du Turc par J.A. Decourdemanche, Seconde Édition augmentée des *Naivetés de Karakouch*, Biblioteque Orientale Elzevirienne, Paris, Ernest, Leroux, Editeur, 1908, 154 s. Kitapta 126 tane Nasreddin Hoca fıkrası yer alıyor. Nasreddin Hoca bibliyografyasından sonra 1. baskıda olmayan bir bölüm, Karakuş'a atfedilen fıkralar eklenmiş kitaba. Bu bölümde 32 fıkra veriliyor.

9. *Nasr'Eddine et Son Epouse*-Roman-, Neuvieme Édition, Pierre Mille, Calmann-Levy, Editeurs, Paris, 1918, 288 s. Yazar kitaba yazdığı önsözde Nasreddin Hoca'nın tarihi kişiliğinden sözediyor. Romanda ise Fransız gazeteci Pierre Mille Nasreddin Hoca'yı 20. yüzyılın başına getirip Bursa ve İstanbul'da yaşatıyor.

10. *Merveilleuses Histoires de Nasreddine*, par Pierre Mille, İllustration: Jaquet Touchet, Éditor par Rene Kieffer, Paris, 1924, 185 s. resimli. Kitapta Nasreddin Hoca'nın fıkraları hikâyeler şeklinde birleştirilmiş. Kitap el yapması kâğıda sadece 450 adet basılmış ve numaralanmış. Tanınmış Fransız desinatör ve ressamı Jacquet Touchet tarafından yapılan renkli resimlerle süslenmiş. Koyu yeşil çok güzel deri kaplı ciltli 133 numaralı nüshayı gördük.

11. *L'esprit d'Orient "Humour et Fantaisie"*, Par P. Gentizon, 12. Édition, Les Éditions G. Cres et C ie, Paris 1930, 211 s. Kitapta Bulgar, Yunan, Ermeni, Arap, Yahudi, İran ve Afgan fıkralarının yanısıra 121 tane Türk fıkrası veriliyor. Bu Türk fıkralarının 81 tanesi Nasreddin Hoca fıkrasıdır. Nasreddin Hoca fıkraları "Historires de Nasreddine Hodja" başlıklı bölümde toplanmıştır. (s. 97-167). Kitabın 12 baskı yapmasından sevilerek okunduğu anlaşılıyor.

12. *Vie de Nasreddine Hodja* par Kemaleddine Chukru [Orbay], 1930?, Éditions de la Librairie Kanaat, İstanbul, 185 s. resimli. Kitabın giriş bölümünde yazar Nasreddin Hoca'nın yaşamını anlatıyor. Fıkralar bölümünde ise Nasreddin Hoca fıkralarını "Nasreddin'in Çocukluğu", "Gençlik ve Öğrenim Yılları", "Nasreddin'in Yetişkinlik Yılları", "Nasreddin Hoca ve Timurlenk" başlıkları ile ayırdığı bölümlerde veriyor.

13. *Nasreddin Hodja et Ses Histoires Turques*, par Jean-Paul Garnier, Rene Julliard, Paris, 1958, 185 s. Yazar kitaba yazdığı 44 sayfalık giriş bölümünde Nasreddin Hoca ve Nasreddin Hoca fıkraları üstüne elde ettiği

RÉGIS DELBEUF

Deux Excursions

EN ANATOLIE

De Constantinople

à Koniah

CONSTANTINOPLE

1902

Régis Delbeuf bu gezi kitabında Nasreddin Hoca hakkında geniş bilgiler veriyor.

P. Gentzion'un 1930'da Paris'te basılan kitabı

bilgileri aktardıktan sonra Nasreddin Hoca'nın fıkralarını "Çocukluğu", "Yetişkinlik Çağı", "Yaşlılığı" ve "Nasreddin Hoca ve Timurlenk" başlıkları altında veriyor. Bu kitaptaki fıkraların bazıları Almanca'ya çevrilerek yayınlanmıştır.[12]

14. *Contes de Nasreddin Hodja* par Rasim Gemici, İllustrations: Saim Onan, Ankara, 1958, 40 s. İkinci baskı: Ankara, 1960.[13]

15. *200 Contes Choisis de Nasreddin Hodja* par Alfred Mörer, İllustrations de Guiseppo Morea, Baha Mat., İstanbul, 1969, 156 s. resimli.

2. Baskı: 1975 Mimeray Ofset Mat. İstanbul,

5. Baskı: 1982 Galeri Minyatür, İst.

6. Baskı: 1985 Galeri Minyatür, İst. Kitabın İngilizce ve Almanca baskıları da yapılmıştır.[14]

16. *Nasrettin Hodja, L'humour Philosophique*, par Hamit Batu, Dessins: de Cihat Burak, İmprimérie A-janstürk, Ankara, 1974, 45 s. resimli.

17. *Nasreddine Hodja, L'insaisissable*, par R. Lecureux, Paris, 1979.[15]

18. *Histoires d'Effendi*, Rédigé par Zhao Shijie, Traduction du chinois révisée par Denise Ly-Lebreton, Beijing, Chine, 1983, 110 s. resimli. Kitapta Çin'in Sincan Özerk Bölgesi'nde, Uygurlar arasında anlatılan Nasreddin Hoca fıkraları veriliyor. Nasreddin Hoca orada "Efendi" diye anılmaktadır.

19. *Nasreddine Hodja, L'humour Anatolien*, par Hamit Batu, Dessins de Cihat Burak, Can Matbaa, İstanbul, 1986, 100 s. resimli.

20. *Nasreddine Hodja*, par Mehmet Ali Birant, İstanbul, 1989, 142 s. Renkli resimli. Kitabın İngilizce, Almanca baskıları da vardır.[16]

21. *Nasreddin Hodja*, recontées par Aziz Nesin, Traduction de Dominique Halbout du Tanney, İllustrations de Zeki Fındıkoğlu, Dost Yayınları, İstanbul, 1990, 111 s. renkli resimli. Kitabın İngilizce ve Almanca baskıları da vardır.[17]

22. *L'Homme qui fait rire le Monde, Nasreddin Hodja - Les Anecdotes Turquie*, par Müjdat Kayayerli, İllustre par Ayhan Başoğlu, Keskin Color Mat., İstanbul, (t.y), 96 s. renkli resimli. Kitap 1984 ve 1990 yıllarında yapılan Almanca baskıdan Fransızca'ya çevrilmiş.[18]

23. *Nasreddin Hodja*, par Alpay Kabacalı, İllustration par Fatih M. Durmuş, Net Yayını, İstanbul, 1992, 83 s. renkli resimli. İkinci Baskı: 1992. Net Yayınları, İstanbul. Kitabın Almanca, İngilizce, İtalyanca, İspanyolca ve Japonca baskıları da yapılmıştır.

24. *Le plus belles anecdotes de Nasreddin Hodja*, text el İllustration Kemal Yönenç, Akşit Ltd. İstanbul, 1994, 87 s. Renkli resimli. Kitabın İngilizce ve Almancası da yayımlanmıştır. Bugüne kadar yayınlanan Fransızca Nasreddin Hoca kitaplarının sayısı tekrarlanan baskıları hariç 24'e ulaşmıştır. Bu sayı bize Nasreddin Hoca fıkralarının Fransızca konuşan toplumlarda da sevilerek okunduğunu göstermektedir. Fransızlar birçok Nasreddin Hoca fıkrasını da elyazması kitaplardan alarak Fransızca'ya çevirmişlerdir.

Bu çalışmayla Nasreddin Hoca fıkralarının Fransızca'ya çevrilerek yayımlanmaları tarihine kısaca bir göz attığımız gibi bu fıkraları içeren Fransızca kitapların tama yakın bir listesini sunmuş oluyoruz.

12 Jean-Paul Garnier, **Nasreddin Hodscha der Türkische Till Eulenspiegel,** München, 1965. Kitabın ikinci baskısı da yapılmıştır: **Nasreddin Hodscha, der Türkische Till Eulenspiegel,** Eine Auswahl seiner Schwänke von Jean Paul Garnier, İllustriert von Gerhard Oberländer, Pendo Verlag, Zürich, 1984, 116 s. (Aus dem Französischen von Olga Taxis-Bordogna)

13 Ali Esat Bozyiğit, **Nasreddin Hoca Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme,** Ankara, 1987, s. 31; U. Marzolp, - I. Baldauf, A.g.y. s. 1147.

14 Mustafa Duman, "İngilizce Nasreddin Hoca Kitapları", **Tarih ve Toplum,** Sayı: 127, Temmuz 1994, s. 57-60; Mustafa Duman, "Almanca Nasreddin Hoca Kitapları", **Tarih ve Toplum,** Sayı: 95, Kasım 1991, s. 63-64.

15 U. Marzolph - I. Baldauf, A.g.y. s. 1147.

16 Bkz: 14 numaralı not.

17 Bkz: 14 numaralı not.

18 Bkz: 14 numaralı not, 2. bölüm.

Balıkçısı, Fırıncısı, Meyhanesi, Maskarası ile

Balıkpazarı Mozayiği

ESER TUTEL

İstanbul'da, iki Balıkpazarı vardı. Biri Eminönü'ndeydi, Balıkhane'nin çevresinde; öteki Beyoğlu'nda, Galatasaray'ın hemen gerisinde... Bizim evimiz Beyoğlu'ndaki Balıkpazarı'ndaydı. Yıllar önce oradaki evde doğmuşum. Yine o evde büyüdüm.

Beyoğlu'nda, Galatasaray'da, İngiliz Sarayı'nın karşısındaki Kalyoncukulluk Caddesi'ne sapın. Bu cadde sizi Tarlabaşı'na götürür. Sağdaki ilk sokak, Sahne Sokağı'dır, yâni bildiğiniz Balıkpazarı; ikincisi de bizim evin yer aldığı Kameriye Sokak. Eski adıyla Çeşme Sokak.

Balıkçı dükkânlarının sıralandığı bu sokağa niçin Sahne Sokağı denmiş, elbette bir nedeni var: Beyoğlu'nun en büyük, en görkemli tiyatrolarından Naum Tiyatrosu'nun sahne kapısı bu sokağa açıldığı için... Bugünkü Çiçek Pasajı'nın, ya da eski adıyla Cité de Pera'nın yerinde bulunan tiyatro, 1870'teki büyük Beyoğlu yangınında kül olup, gitmiş, bitmiş. Bu sokağın adını bir süre sonra pek âlâ, ne bileyim Balıkçılar Sokağı diye değiştirebileceklerken, değiştirmemişler; iyi de etmişler.

Evimiz, Bir Bostan Kuyusunun Üzerine Yapılmıştı

Buraları önceleri, bağlık, bahçelik, hatta belki de bostanlık yerlermiş. Gerçekten de bizim evin alt kat taşlığında bir kuyu vardı, kapağında daima bir asma kilit, kapalı dururdu. Babamın dediğine göre, bu bir bostan kuyusuymuş. Çocukken teyzemin oğluyla birlikte gizlice paslı kilidini açıp kapağı kaldırır, korkuyla kapkara ağzından içeriye bakardık.

Bir gün kuyudan aşağıya bir odun atacak olduk. Odun, kimbilir ne kadar sonra öyle bir suya düşüş düştü ki, karanlığın içinden "Commmm!" diye yankılanan bir su sesiyle ürperdik. Bu ses, olsa olsa büyük bir bostan kuyusundan çıkar, dedik. Diyeceğim şu ki, 1870'teki büyük Beyoğlu yangınından önce buraları büyük bir olasılıkla bağlık, bahçelik yerlermiş. Yoksa, böyle bir evin taşlığında, böylesine büyük bir kuyunun işi ne!

Atilla Dorsay'ın *"Benim Beyoğlum"* adlı kitabında bizim sokakta 1876 tarihini ve Architecte Prof. Fasonetti adını taşıyan bir yapıya rastladığını okudum. Herhalde, bu bina, Hasan Tahsin Apartmanı olmalıydı. Demek, bu apartman 1870'te Beyoğlu'nu baştan sona kül eden büyük yangından hemen sonra yapılmış. Öteki evler ise hep kalfa işi eski Rum evleriydi. Hepsi de, zaman zaman gördükleri tamirler sayesinde bugün bile iyi kötü ayakta duruyor.

Esnaf Rum, Komşular Rum; Bir Türk, Biz Vardık

Benim anımsadığım '40'lı yıllara kadar, buralarda daha çok Rumlar oturuyordu. Doğal olarak esnafı da Rum'du. Balıkçılar Rum, sebzeciler Rum, fırıncılar Rum, aktar Rum, yumurtacı Rum, büyük bakkaliyelerin sahipleri de, tezgâhtarları da hep Rum. Eh, komşu evlerde oturanlar da elbette Rum olacak. Yalnız manavımız Türk'tü; bir de karşı dükkândaki Tatar berber İlyas Efendi. Tavukçumuz Tahsin Bey'in, Üç Yıldız şekercisinin de Türk olduğunu belirtmem gerek. Ama İşkembe salonunun sahibi İrakli Nova, çoğu işkembeciler gibi Hıristiyan Arnavut'tu, köşedeki sakatatçı da Müslüman Arnavut. Tek bir Bulgar esnaf vardı: O da sütçü Todori Efendi.

Evin cumbasında oturup Kalyoncukulluğu'ndan atları, arabaları, otomobilleri, gelip geçenleri seyrederken, bakardık, biri, karşı evin kapısını çalıyor. Evin kızı Bebeka koşup gelerek sürme pencereyi kaldırır (bakmayın adının Bebeka olduğuna, 20'sinde koca kızdı), sokağa uzanmış bir tahtanın ucuna yerleştirdikleri aynadan zili çalanın kim olduğunu görmeye çalışıyor:

– "Piyosini?" (Kimsiniz?)

– "Ego.. Ego..." (Yâni benim, ben!)

Yıllar sonra, bencil anlamına gelen egoizm sözcüğündeki bu ego kökünün Yunanca'daki "ego"dan türediğini öğrendiğim zaman, ne yalan söyleyeyim, çok şaşmıştım.

Ayaklarında ıslak tahta sabolar, yağmurda, karda açıkta, tepeden sarkan yüz mumluk ampullerin çiğ ışığında balıkçılar arada bir coşup, "Lüfera freskos" diye lüferlerin çok taze olduğunu bağırırlardı. Hem de "Vatandaş, Türkçe konuş!" uyarısına rağmen! Kırmızıya boyalı tablalardaki lüferler de "freskos"tu hani... Palamutlar da, torikler de, izmaritler de, istavritler de, ispariler de, istronguloslar da, istakozlar da hepsi hepsi "freskos"tu.

Evde sık sık anlatırlardı: Annemler yıllar önce, Sarıyer'de oturdukları yıllarda, bir gün seyyar bir balıkçıdan palamut mu, torik mi, bilemeyeceğim büyük boy bir balık almışlar. Kıvrık, dipdiri, taptaze bir balık. Eve gelip ayıklamaya başladıkları zaman bir de ne görsünler? Balığın içinden boylu boyunca bir şemsiye teli çıkmaz mı! Meğer balık bu tel sayesinde kıvrık duruyormuş! Şaşıp kalmışlar!... Bir başka seferinde de babam bir başka balıkçıyı, elinde fırça, balığın galsamasını kırmızıya boyarken yakalamış. Taze balığın kulak arkaları kırmızı olur ya... O hesap işte...

Ama bizim Balıkpazarı'nda balıkçılar böyle âdi hilelere tenezzül etmezlerdi. Zaten pazara gelen balık balıkhaneden daha o sabah taze taze gelmiş olur, ertesi sabah yerlerine, yeniden çavalyeler içinde yine "freskos" lüferler, çinekoplar, palamutlar, uskumrular gelirdi.

Nedense kayabalığı, balıkçılarda değil de, köşebaşında dikilip, üstü başı dökülen, çoğu zaman da ayakta sallanmadan duramayan ispirto düşkünü gariban Rumlar tarafından ellerindeki çinko tasın içinde, ağızlarından ipe geçirilmiş olarak satılırdı.

Gavril'in fırınına giderdiniz, ekmek almaya; siyahlar giymiş yaşlı bir Rum kadınının "Dosta mena ena psomi" dediği kulağınıza çalınırdı. Belliydi ki, kokona, fırıncıdan bir ekmek istiyor.

Yumurtacıya giderdiniz, sizden önceki müşteri "Pendi avgo, çorbaci" der demez, yumurtacı, kocaman elinin parmaklarını bir açışta, beş yumurtayı birden bir seferde alır, çatlatmadan, kırmadan doğru kesekâğıdına yerleştiriverirdi.

İçinde bir sıra yumurtanın, bir sıra samanın üst üste, kat kat yerleştirildiği uzun tahta sandıkların, insana soğuk gelen bir ismi vardı: Bugün de hâlâ öyle mi deniyor, bilmiyorum; o zamanlar "tabut" derlerdi yumurta sandıklarına. Günümüzde yumurtalar artık hokka gibi çukur çukur özel mukavva ambalajlarda sevkediliyor. Kimbilir, yakında çiftliklerde, belki de zavallı tavukları naylon poşetlerin içine yumurtlamaya mecbur ettiklerini duyarsam, hiç şaşmayacağım!

Yumurtacı, tabutlar dolusu gelen yumurtaları beşer beşer alarak bir lâmbanın ışığına tutup gözden geçirir, sonra iki ya da üç gruba ayırarak üzerlerine ayrı ayrı fiyatlar koyardı. Sırf yumurta satılan bu dükkândaki taze tahta yongası ile saman kokusu, hâlâ burnumdadır.

Kasabımız Rum muydu, Türk müydü, pek hatırlayamıyorum. O zamanlar kasaplar pazar günleri de açarlar, ama ancak öğleye kadar satış yaparlardı. Saat bir, bir buçuk oldu mu, satırlarını birbirine vurarak, artık kapanmak üzere olduklarını haber verirlerdi. Satır satıra vurulursa ne olur demeyin. Satırlardan öyle tannan bir çan sesi çıkardı ki, iki sokak öteden duyulurdu.

1940'lı yıllarda, Beyoğlu, İstiklâl caddesi... Atına küfelerini yüklemiş bir seyyar satıcı, Tünel tarafında, Sovyet Sefarethanesi'nin karşısındaki Kristal Sineması'nın önünden geçiyor. (Selâhattin Giz)

Şu Yağsız Et Meselesi

O zamanlar hep koyun eti yenirdi ve alınacak etin kokulu kızıl karaman olmamasına özellikle dikkat edilirdi. Yağları üzerlerinde pirzolalar ya da külbastılar hazırlattırılır, cızbız yapmak üzere kıyma çektirilir, kuyruk yağları alınıp evlerde eritilirdi. Yok damar sertliğiymiş, yok kolesterolmuş, yok lipidmiş, yok bilmem neymiş, kimse bunları bilmezdi. Bilse de iplemezdi.

O yıllarda eve pek az dana eti alınırdı ki, o da koyun kıymasına karıştırmak için. Bir de kasaplarda bembeyaz yağlı, kocaman manda etleri bulunurdu. Sanıyorum '50'li yıllarda koyun eti tüketimi azalmaya, bunun yerini dana eti almaya başladı. Şimdi sağlığını düşünen çok kimse yağsız dana etinden başkasını evine sokmuyor.

Bizim hanım, kasaba hep çiğ köfte için kıyma çekmesini söylüyor ki, sinirlerini de, incecik yağlarını da önceden iyice temizlesin diye. Geçenlerde bizim kasap dayanamamış, hanıma, "Sorması ayıp, ama siz evde ne kadar sık çiğ köfte yapıyorsunuz" diyecek olmuş, "Halbuki güneyli de değilsiniz."

Hanım gülmüş, çiğ köfteyi ağzımıza koymadığımızı, kıymanın yağsız olması için mahsus böyle istediğini söylemiş.

– "Şimdi oldu," diyerek gülümsemiş kasap. "Siz bana yağsız olsun deyin, ben istediğiniz gibi yağlarını bir bir ayıklarım. Ama çiğ köftelik kıyma derseniz, o başka."

Kasaplarda domuz eti satılmaz mıydı? Hayır, kesinlikle satılmazdı. Domuz etini azınlıklar ve yabancılar alırdı ki, o da ya Şütte'de satılırdı, ya da Sahne Sokağı'nın başındaki özel domuz kasabında. Tabii, asıl, Karaköy'de, Domuz Sokağı'ndaki iki, üç özel domuz kasabında.

Sabahları evden okula giderken, domuz kasabının önünde duran bir taksinin bagajından kanlar içinde bir ya da iki yaban domuzunun sarktığını görürdüm. Yakın ormanlarda avcıların vurduğu yaban domuzlarıydı bunlar.

Öğleyin eve dönerken bakardım ki, domuzlar yüzülmüş, arka ayaklarından çengele asılmış, kafaları üzerinde, burunlarındaki kanlar kurumuş ve mat gözleriyle camın arkasından boş boş bana bakıyorlar. Hepsinin üzerinde dört parmak kalınlığında bembeyaz yağ ve yer yer, kıpkırmızı kesilmiş iki ya da üç kurşun yarası. Simsiyah kıllarla kaplı pöstekileri de içerde yere, bir kenara atılıvermiş. Baktıkça tiksinir, tiksindikçe de bakışlarımı üzerlerinden çekemezdim.

Babam, evcil domuzların mezbahanın bir başka bölümünde, kanları içinde kalsın diye, boğazlarından şişlenerek öldürüldüğünü söylerdi. Domuz kesenlerin bıçakları, hatta mezbahadaki kancaları bile koyun etine sürdürülmezmiş. "Domuz sevkeden kamyonla, koyun ya da sığır eti sevkiyatı yapılması yasaktır," derdi ki, doğruydu.

1940'lı yıllarda, Beyoğlu'nda bir meyhane... Siyah kolluklu garson, rakı servisi yapıyor. İçerisi serin olmalı ki, paltolar, atkılar çıkartılmamış. (Selâhattin Giz)

Rumcayı Nedense Öğrenemedik

Balıkpazarı'ndaki bu dükkânlara gire çıka, biz de bazı Rumca kelimelerin ne anlama geldiğini iyi kötü öğrenmiştik:

Kalimera: Günaydın demekti. Kalispera: Iyi akşamlar, Oriste: Buyurun, Andio: Allahaısmarladık, Pedi: Çocuk, Koriçi: Kız, Agora: Çarşı, Psari: Balık, Kasapis: Kasap, Poli: Çok, Kokinos: Kırmızı, Spirto: Kibrit, Yati: Niçin? Potakali: Portakal, Nero: Su, Zahari: Şeker, Boreka: Börek, Çoreka: Çörek, Ti: Ne? Tinafto: Bu nedir? Ena: Bir, Dio: İki, Tria: Üç, Tesera: Dört, Pendi: Beş, Ne: Evet, Ohi: Hayır... Daha devam edeyim mi?

Namus, liman, lodos, poyraz gibi bazı sözcüklerin de Yunanca'dan geldiğini öğrenince pek şaşmadım. İç içe yaşayan iki toplum arasında elbette bu gibi alış-verişler olacaktı, olmalıydı da.

Hepsi güzel de, bu sözcükleri şöyle bir araya getirip bir türlü Rumca bir şeyler söyleyemezdik. Bırakın söylemeyi, ne dendiğini bile kolay kolay anlayamazdık. Üstelik, okulda, sınıf-

taki çocukların sekizinin, onunun da Rum olmasına rağmen...

İlkokuldaydım. Bir gün nedense içimden geldi, fırındaki tezgâhtara Rumca "Dosta mena ena psomi!" diyerek bir ekmek de ben almak istedim. Parayı uzatıp, mis gibi kızarmış, çift bıçaklı bir ekmeği işaret ettim. Aksiliğe bak! Her zamanki tezgâhtarın bana Rumca bir şeyler soracağı tutmaz mı? Şaşırdım kaldım. Kekeledim. Ve, dükkândan kaçtım. Bir daha da böyle münasebetsizlik etmeye kalkışmadım.

"Yarın Okula Gelmesem Olmaz mı Öğretmenim?"

Birinci sınıftaydım. Okulumuz, Beyoğlu, 29. İlkokul'du. Beyoğluspor Kulübü'nün yer aldığı Tel Sokağı'nda, İstanbul'un en seçme ilkokullarından biriydi.

Bir gün derste, kızlardan birinin parmağını kaldırdıktan sonra öğretmene giderek bir şeyler söylediğini gördüm. Sanki bir şey rica eder gibi bir hali vardı. Öğretmenin ne cevap verdiğini duyamadımsa da hareketlerinden "Peki, olur" dediğini sezdim. Derken, yaramaz, herkese sataşan bir Rum çocuk vardı; o da parmağını kaldırarak hocanın yanına gitti, bir şeyler söyledi, hoca ona da "Peki" dedi. Derken bir kız daha, bir çocuk daha... Meraklandım. Yanımdaki kıza yavaşça sordum:

– "Ne istiyorlar?"

– "Yarın okula gelmemek için öğretmenden izin istiyorlar. O da veriyor," dedi.

Herkes akıllı da bir ben mi aptalım? Ben de kalkarak kürsüye, öğretmenin yanına gittim. "Öğretmenim, yarın ben de gelmesem, izin verir misiniz?" diyecek oldum. O an, Zahide öğretmenin yüzünün aldığı şaşkınlık ifadesinden feci bir yanlışlık yaptığımı anladım, anladım ama ok yaydan fırlamıştı bir kere. Geri adım atamazdım.

Öğretmen, "Sen şimdi git yerine otur. Akşamüstü annen seni almaya geldiğinde onunla konuşurum," demez mi?

Neşem kaçtı. Dersin sona ermesini iple çektim. Zil çalınca, özellikle her zaman olduğu gibi çantamı sallayarak sınıftan fırlamamaya dikkat ettim, biraz ağırdan aldım. Baktım, annem gelmiş, öğretmen beni göstererek ona bir şeyler anlatıyor. Sonra gülüşerek ayrıldılar.

Akşamleyin sofrada, babam, lâf arasında bir punduna getirip nasıl bizim Şeker Bayramı'mız, Kurban Bayramı'mız varsa, Rumlar'ın da dini bayramları, yortuları var, gibilerden bir şeyler söyledi. Meğer ertesi gün Paskalya imiş, sınıftaki Rum çocukları da bayram diye okula gelmemek için öğretmenden izin istiyorlarmış.

Sınıfta alay konusu olmaktan korktuysam da, olay fazla dalgalanmadan unutuldu, kendiliğinden kapandı gitti.

Sepet Sepet Yumurta, Paskalyayı Unutma

Paskalya oldu mu, babamın Rum ahbapları bize kırmızı yumurta, paskalya çöreği, ya da mis gibi kokan nefis sakız tatlıları gönderirlerdi. Biz de onların bayramlarını kutlamak için, uygun bir şeyler alıp Kurtuluş'un, Cihangir'in ya da Tophane'nin yolunu tutardık. Bir Rum tanıdığımız, Cumhuriyet Bayramı'nda, elinde bir kutu Hacıbekir lokumu, bayramımızı tebrik etmeye geldiğinde, ablamla ne kadar şaşırdığımızı bugün bile hatırlarım.

Paskalya günlerinde Balıkpazarı'nda dükkanlarda, ya da açıkta, sepet içinde kırmızı yumurtalar satılırdı. Kırmızıya boyanması şart değildi yumurtaların: Yeşili, moru, pembesi, sarısı da olurdu. Ama en güzeli, kırmızı olanlardı. Rum aileler, günler öncesinden evlerinde toz boya ile yumurta kaynatırlar, ikram etmek için mis gibi mahlep kokan paskalya çörekleri yaparlardı.

En güzelleri, ortasında yarısına kadar bir kırmızı yumurtanın gömüldüğü saç örgüsü çöreklerdi. Yeme de yanında yat! Bir de çikolatadan yapılmış, içi şekerleme dolu kocaman yumurtalar vardı, ki çoğu kez, üzeri-

Beyoğlu'nda bir başka meyhanede demlenen müşteriler. Raflarda rakı ve şarap şişeleri dizili. Soğuk mezeler ise, tezgâh altında hazırlanıp sunuluyor. (Selâhattın Giz)

1940'lı yılların başında, Beyoğlu'nda bir ayakçı meyhanesi... Duvarda Dimitrakopulo şaraplarının reklamı... Şarabın bardağı ise 10 kuruş. Evet, lira bile değil, sadece kuruş. (Selâhattin Giz)

ne kırmızı kurdele sarılmış olarak satılırdı.

Sokakta, Rum çocuklarının yumurta tokuşturarak aralarında bahse tutuştuklarını görürdük: Kimin yumurtası çatlarsa, o kaybetmiş sayılırdı. Bir şamata, bir gürültü, deme gitsin... Neymiş, birinin yumurtası, bir vuruşta ötekininkini çatlatmışmış! Ne önemli, değil mi!

Çok fakir ailelerin, boya alacak paraları olmasa bile, yumurtaları soğan kabuklarıyla kaynattıklarını duyardık. Ama soğan kabuğuyla kaynatılan bu yumurtalar pis bir açık sarı renkte olurdu. Kimbilir, belki de soğan soğan kokarlardı da.

Söz yumurtadan açılınca, bir yumurta olayını anlatmadan geçemeyeceğim.

'30'lu yılların sonlarına kadar Rumlar geleneklerine uyarak, Apukarya yortusu gecelerini sokaklarda karnavallar düzenleyerek geçirirlerdi. Ben yetişebildiğim, belki de sonuncu karnavalı hayal meyal gözlerimin önüne getirebiliyorum: Bir alay çocuk ve delikanlı, yüzlerinde çeşit çeşit maskeler, üzerlerinde rengârenk garip giysiler, türlü şamatalar ederek Kalyoncukulluk Caddesi'nden geçmişlerdi. Sokaktakiler durarak, içerdekiler pencerelere koşarak bu başıbozuk geçidini, yüzlerinde şaşkınlıkla karışık neşeyle seyretmişlerdi. Baktık, apukarya maskaralarından biri, elinde bir oturak, içinde yağda yumurta kırmış, ekmek bandıra bandıra yemiyor mu! Herkes tiksinmiş, çok kimse, "İçin çıksın, e mi!" diye söylenmişti.

Gündüz Külahlı... Akşam Silahlı...

Her mahallede olduğu gibi, bizim mahalleden de seyyar satıcılar geçerdi, ama başka mahallelerden hayli farklı olarak. Balıkpazarı, yalnız Beyoğlu'nun değil, İstanbul'un başta gelen pazarlarından olduğu için, sokağımızdan seyyar sebzeci, seyyar meyvacı pek geçmezdi. Niçin geçsin ki, sebzenin de, meyvenin de âlâsı bir arka sokaktaki Balıkpazarı'nda zaten ibadullah var.

Sabahtan akşamüstüne kadar geçen seyyar satıcılarla, akşam ve geceleri geçen satıcılar arasında bazı farklar olurdu. Nasıl mı? İşte böyle:

Sabahları, güğümlerini atına yüklemiş Arnavut sütçü; öğleye doğru sırtındaki yayvan küfesiyle Kastamonulu çıracı, akşamüstleri göçmen seyyar muhallebici, akşama doğru da mahallenin yoğurtçusu geçerdi: "Yoğurdum gaymahhh!" diye bağıra bağıra...

Gerçekten de yuvarlak büyük tenekedeki hâlis Silivri yoğurdunun bir parmak kalınlığında nefis kaymağı olurdu. Birazını ben yerdim, kalanını da evdeki Martları dam azgını kesilen sarı kedimize yedirirdim. Seyyar yoğurtçuyu kaçırırsak, bir koşu bakkala gidip küçük teneke içinde ya Hüseyin Avni yoğurdu alırdım, ya da Sarandi yoğurdu. Mis gibi, içinde katkı maddesi bulunmayan, tertemiz yoğurtlardı bunlar.

Çingene kadınları ise sokak sokak gezerek Kasımpaşa ve Kulaksız sırtlarından topladıkları, demetler hâlinde lâbada, kuzu kulağı, ebegümeci gibi, yemeği pişirilen yabani otları satarlardı; bunları sebzecilerde hiç bulamazdınız.

O günlerde pek yaygın olan, ebegümeciyle ilgili bir tekerlemeyi buraya almak isterim:

"Hastaların ilâcı: Ebegümeci
"Askerlerin ilâcı: Ebegümeci
"Sarhoşların ilâcı: Meşşşşe sopası!"

Bunun kanto türünde, kendine özgü bir de melodisi vardı ki, sıra "meşe"ye geldiği zaman ş'nin üzerine basılır, hece, eskilerin "şeddeli" dedikleri şekilde iyice uzatılırdı.

O yıllarda henüz bugünkü deterjanlar icat edilmediği için bazı evlerde bulaşıklar, özellikle dibi tutmuş tencereler arena denen killi bir toprakla yıkanırdı. Bu arenayı satanlar da yine çingene karılarıydı.

Pudra Şekeri, Gülsuyulu Su Muhallebisi

Biz küçük çocukların asıl ilgimizi çeken esnaf; seyyar muhallebiciydi.

Sanırım, sütçülük ve yazları dondurmacılık da yapan muhallebici, omuzlarına oturttuğu uzun sopanın iki ucundan sarkan iplere asılı iki küçük tahta çekmeceyle geçerdi. Muhallebici, çekmecenin raflarının birinden çektiği küçük tabaklardaki muhallebilerin üzerine, isteğe göre ya gülsuyu ve pudra şekeri serper, ya da pekmez gezdirirdi. Akşamüstleri cumbanın penceresinden adama seslenir, annemin verdiği parayı avcumuzda sımsıkı sıkarak muhallebiyi almak için ahşap merdivenleri ikişer, üçer atlaya atlaya aşağıya koşardık.

Haa, bir de çok seyrek olarak, atıyla, elinde çıngırak, seyyar makaracı geçerdi. Adam, Yahudi'ydi. Düğme, yüksük, çıt çıt, iplik, kurdele, sizin anlayacağınız her türden terzi malzemesi satardı. '40'lı yılların sonlarında pek çok Musevi gibi o da yeni vatanlarının cazibesine kapılarak İsrail'e gitmişse de orada yapamayıp kısa bir süre sonra geri dönmüştü:

– "Meğer Cennet'miş burası... Biz kıymetini bilmiyoruz! Zor kaçtım geldim!" demişti.

Atını sattığı için bu sefer bir adam tutmuş, atın iki yanına astığı dolapları bu sefer adamın sırtına yüklemişti; kendi çıngırağı elinde önde, hammal dolaplar sırtında arkada, sokaklardan yine "Makaracıiii!" diye geçmeye devam etmişti. Halbuki, Haçopulo ve Aynalı Pasaj'da, iğnenin de, ipliğin de, düğmenin de, kopçanın da âlâsı vardı. O yüzden Yahudi makaracı bizim sokaktan pek seyrek geçer, daha çok Cihangir ve çevresinde dolaşırdı.

Ama akşam olunca, seyyar satıcılar da, satılan nesneler de giderek değişirdi. Bir Rum satıcı vardı, sesi hâlâ kulaklarımdadır:

– "Çitir çitir... Kitir kitir... Midyenin tavasidir!"

Bir başkası da sıtma görmemiş sesiyle: "Topiiiik" diye bağırırdı. Ve, elinde seyyar ocağı, dumanlarını sala sala geçen kokoreççi... Balıkpazarı gibi bir yerde de bu saatten sonra mızraklı ilmihal, tesbih, hacı yağı, namaz takkesi satılacak değildi ya...

Eski Beyoğlu'nda, karnaval kutlanıyor. Delikanlılar, genç kızlar, çocuklar, üzerlerinde karnaval kıyafetleri, fotoğrafçıya poz veriyorlar. (Selâhattin Giz)

Evlerden pek almazlardı midye tavasıyla topiği, kokoreçi; daha çok çevredeki koltuk meyhanelerinde demlenenler alırdı. Meyhaneden, birahaneden, şarapçıdan bol ne vardı ki, Balıkpazarı'nda: İşte iki adım ötede Çiçek Pasajı, işte Cumhuriyet, işte İmrozlu, işte Hidayet'in meyhanesi... Hiç unutmam, 1946 Nisan'ında limana "Missouri" zırhlısı gelince, iki sokak altımızdaki genelevlerin sıralandığı Abanoz Sokağı Belediye emriyle bir uçtan ötekine acele tarafından badanalanırken, Hidayet'in ilk işi de meyhanesinin adını "Missuri" diye değiştirmek olmuştu.

Aleko'nun Meyhanesinde Gırla Rakı, Gırla Şarap

Bitişiğimizde Aleko'nun küçücük koltuk meyhanesi vardı, ki ne meyhane! Önü salaş, yanları salaş, üstü salaş, altı salaş! İçerisi alsa alsa üç masadan fazlasını almazdı. On, onbeş içkici içeriye doluşurlardı da, dönecek yer kalmazdı. Sonrası? Gırla votka, gırla rakı, gırla şarap...

Aleko'da öyle fazla meze filân aramayın. Patron da, garson da, ahçı da, bulaşıkçı da hepsi Aleko Efendi'ydi. Yüzü, hele hele kocaman burnu şaraptan kıpkırmızı kesilmiş bu yaşlı Rum meze hazırlasa ne yazar, hazırlamasa ne yazar... Çağır sokaktan kokoreççiyi, bastır parayı, koy masaya, zıkkımlan zıkkımlanabileceğin kadar! Olmazsa leblebi, badem, tuzlu fıstık neyine yetmez ki!

Geceleyin belli bir saatten sonra, bekçiyle münakaşa etmemek için Aleko Efendi çareyi tahta kepenklerini kapatmakta bulurdu. Böylece işret faslı tehlikesizce bir süre daha kapalı kapılar ardında sürdürülürdü. Zaman zaman udî bir Rum şarkıcı gelir, sarhoş ağzıyla yaya yaya söylediği "Magdalaneaaa!", "Sağa po, mavro matva mu!" nakaratlı şarkılar, yukarıya, tâ bize kadar gelirdi. Ama, hepsinin Allah'ı var: Mahallenin ka-

dınına, kızına sataşılsın, bir taşkınlık yapılsın, komşular rahatsız edilsin; duyulmamıştı öyle şey.

Sadece bir gece, aşağıda kızılca bir kıyamet kopmuştu. Cumbanın penceresinden sarkarak baktığımızda, kadının birinin, kocasını kolundan yakaladığı gibi içki masasından kaldırarak sokağa çekip çıkardığını görmüştük. Zavallı kadıncağız, çaresizlik içinde kocasını çekiştirerek evine doğru sürüklerken bir yandan da sinirinden ağlıyordu:

– "Ah vre, biktim senin içmenden... Yine evdeki bakir tencereleri satmişsin, kale! Yine içmeye gelmişsin! Ne talihsiz bir kariyim ben!" Kafası iyice dumanlanmış olan adam ise, "Endaksi! Yeter vre... Rezil oldik" gibilerden bir şeyler mırıldanıyordu. Kalyoncukulluğu'nun köşesinde gözden kayboldular.

Beyoğlu'nun yan sokaklarının birinde bir han kahvesinde küçük hasır iskemlelere oturarak dinlenenler. Garson, elinde askısı, ustasının ocakta pişirmekte olduğu kahveleri bekliyor. (Fotoğraf: Ara Güler)

Salatacılar, Limoncular, Buzcular, Yağcılar

Balıkpazarı'nda, kaldırımlarda, Çingene kadınları salata, soğan, tere ve roka da satarlardı, çamurlu sularını paçanıza, üstünüze başınıza silkeleye silkeleye... Küçük çocuklar da balıkçı dükkânlarının önünde durur, balık alanlara, "Amca, limon lâzım mı" diye sülük gibi yapışırlardı. Deste deste maydanozlar... Mis kokulu dereotları...

Kaç kez görmüşümdür, çingene çocukları civardaki evlerin kapı girişlerinde limon sandıklarını açar, limonları taş basamakla bir tahta arasında sıkıştırarak bastıra bastıra yuvarlarlardı: Kaskatı, ham limonlar sulansın diye. Bir başka seferinde de akşam karanlığında bir çocuğun gizlice limonlardan enjektörle çektiği limon suyunu bir şişenin içine doldurduğunu gördüm: Herhalde, limonata yapıp bardak bardak satmak için!

Evimizde henüz buz dolabı olmadığı için, yaz gelince sık sık buzcudan bir, bir buçuk kilo kadar buz alırdık. Bir binanın bodrumundaydı buzcu. Yerler ıslak talaş ve yongayla kaplıydı; bir kenarda da Belediye'nin buz fabrikasından gelen uzun buz kalıpları... Buzcu, elinde paslı bir testere, buzu keser, sonra duvardaki bir çiviye asılı boy boy kesilmiş iplerden birini dolayarak buz kalıbını size verirdi. Testerenin genişliği kadar bir buz parçası, –sanırım bir kiloydu– 15 kuruştu. Parmağımı ipe geçirip acele eve koşardım. Sıcakta erimemesi için.

Buzcunun biraz ötesinde de sırf tereyağı satan küçük bir dükkân vardı ki, üzerinde Çiçilidis diye yazardı. Sarışın, mavi gözlü iki kızı vardı Çiçilidis'in. Halis, hiçbir katkısı bulunmayan tereyağı kocaman bir kitle halinde tezgâhta dururdu; ya kendi, ya da kızlardan biri, üzeri ince ince oluklu tahta spatula ile yağdan bir miktar alırlardı; sonra da kuvvetle vura vura yağı paket yapılacak boyutları alana kadar iyice küçültürlerdi. Her vuruşta yağın üzerinde küçük küçük su damlacıklarının oluştuğunu merakla seyrederdim.

Annemle Kiliseye Mevlûda Gidiyoruz!

Balıkpazarı'nda en yakın cami, Taksim'e giderken soldaki Ağa Cami ile İngiliz Sarayı'nın gerisindeki Kamer Hatun camileriydi, ama hemen yan sokağımızda Üç Horan adlı büyük bir Ermeni kilisesi vardı. Sabahtan akşama kadar her saat başı çanı çalarak saatleri haber verir, Ermeni gençlerinin dinî nikâhları burada kıyılır, ölenlerin cenazeleri yine buradan kaldırılırdı. Çan ağır ağır üç defa çaldı mı, "Yine cenaze var!" demekten kendimizi alamamazdık.

Bir gün babamın Rum ahbaplarından birinin öldüğünü haber aldık. Cenazesi nereden, nasıl kaldırıldı, bi-

lemeyeceğim. Ama bir süre sonra babam, ölenin kilisede mevlût töreninin yapılacağını söyleyerek anneme,

– "Hanım, istersen yarın çocuğu da al, Karaköy'deki kiliseye mevlûda gidin," dedi. Çocuk dediği de, ben.

Şaşırdık: Demek, onlarda da bizdeki gibi mevlût okunuyordu.

Annem önce tereddüt eder gibi oldu. Babam, "Canım bu işin günahı filân yok. Sen Müslümansın, onlar Hıristiyan. Kiliseye mevlût törenine gitmekten bir şey çıkmaz. Yâni, günaha filân girmiş olmazsın!" dedi.

Ertesi günü, öğleden sonra Galatasaray durağından bir tramvaya binerek Karaköy'e indik. Oradan da yaya olarak doğru Tophane'deki kiliseye... Meğer burası Papa Eftim'e (Erenerol) bağlı Türk Ortodoksları'nın kilisesiymiş. Hani, 1924'te Rum Patrikhanesi'ne karşı kurdurulan Bağımsız Türk Ortodoksları'nın kilisesi...

İlk kez bir kiliseye giriyordum. Sanırım, annem de... İçerisi hiç de bizim camilere benzemiyordu. Duvarlarda birtakım resimler, yaldızlı ağır süsler, İsa'nın resimleri, kocaman mumlar ve camidekinden farklı olarak sıra sıra oturacak yerler vardı... Bir de içerde geniz yakan garip bir koku... Öd ağacı kokusu...

Bizi karşıladılar, buyur edip yanyana iki boş yer gösterdiler. Gittik, sessizce oturduk. Daha doğrusu oturulacak tahta kasten çok ensiz yapılmış olduğundan, ancak popomuzun ucuyla ilişebildik. Hep bir ağızdan dualar okunuyor, ilâhiler söyleniyor; bizler ise pısmış, sessizce olup biteni izliyorduk. Bu arada genç bir papaz, içinden öd ağacı dumanları yükselen bir buhurdanlığı zincirinden tutup iki yana sallaya sallaya sıraların arasından geçerek dolaştırıyor, geçtiği yeri dumana boğuyordu.

Önce içerisini ilgiyle inceledim, ama doğrusu ya, kilise pek soğuk geldi bana. Derken sıkılmaya başladım. Vakit geçmez oldu. Tam, "Anne hadi gidelim artık," diye mızıklamaya başlayacaktım ki, birinin tepsi içinde çikolata ile kadehler dolusu değişik renklerde likör ikram etmeye başladığını gördüm. Adam önümüze gelince annem çikolata almamı işaret etti de, likörden almamı kaş, göz işaretiyle engelledi. Kimbilir, belki sarhoş olurum da, kilisede zor durumda kalırım diye... Sanırım, kendi de almadı. Sonra?

Sonra çıktık, evimize döndük. Annemin ilk iş olarak hemen abdest alıp bir güzel namaz kıldığını hatırlıyorum. Kilisedeki bu mevlût töreninde olup bitenleri epey bir süre her gelene, her gördüğümüze anlattık durduk.

Karşı evde, İzmir'den gelip yerleşen bir Türk ailesi oturuyordu ki oğlu ile kızı, bizlerle akrandı. Mahallede tek görüştüğümüz aile onlardı. Bir de Girit'te doğmuş, büyümüş, sonraları İzmir'e gelip yerleşmiş, yaşlı bir anneanneleri vardı; siyahlar içindeki üstü başı, ince çerçeveli gözlüğü, hali, tavrıyla bir Türk hanımından çok yaşlı bir Rum kadınını andırırdı. Türkçe'yi pek öğrenemediği için daha çok Rumca konuşurdu. Daha doğrusu mecbur kalmadıkça lâfa karışmaz, susmayı tercih ederdi. Dindardı. Beş vakit namazındaydı. Bir gün farkettik ki, namaz sonrasında Rumca dua ediyor! Çok şaşırdıksa da evde, babam, her zamanki gibi sorunu açıklığa kavuşturdu:

– "Dinde şekilciliğe yer olmamalıdır," dedi, çıktı işin içinden. "O Allah'la kulun arasındaki bir iştir. Dua illâ ki Arapça edilecektir diye bir kaide yok ki... İnsan, içinden hangi dille dua etmek geliyorsa, o dilden eder. Ha Arapça, ha Türkçe, ha Rumca, ha Fransızca... Yeter ki, o insan Allah'ı saysın; O'nu kalbinden eksik etmesin! Allah, nasıl olsa kendine yöneltilen her yakarışa kulak verir, sevgili kullarının isteklerini yerine getirir."

Nasıl? Yerinde bir fetva, değil mi?

Rumca Bilmeyen Karamanlı Rumlar

Rum tanıdıklarımızın bir kısmı Karaman kökenliydi. Bir Efdad Efendiler vardı ki, Cihangir'den Tophane'ye inen yokuşların birinde, ahşap bir evde otururlardı. Efdad Efendi, Eminönü'ndeki Balıkpazarı'nda kuruyemiş ticaretiyle uğraşıyordu. Karısı Hristina'nım Teyze de bizleri çok seven, beyaz saçlı bir kadıncağızdı. Oğulları Bodos'un Tophane'de afiş basan küçük bir matbaası vardı. Onun oğlu Taki ise benim yaşıtımdı, ama öyle canciğer olup da birlikte oyunlar oynadığımızı hiç hatırlamıyorum.

Kendileri de, gelini de hep Karamanlı'ydı. Evlerine hiç Rum evi demezdiniz. Oturmaları, kalkmaları, yemeleri, içmeleri hep bizler gibiydi. Yemekleri çorbasıyla, kebabıyla, pilâvıyla hep Anadolu yemekleriydi; eşyaları bir Anadolu evinin eşyalarından farksızdı. Rumca bilmezler, evde hep Türkçe konuşurlardı. Daha da garibi, sonradan öğrendim, Yunan harfleriyle Türkçe yazarlarmış. Bu şekilde basılmış İncil'leri bile varmış.

Atatürk öldüğü zaman, cenazesinin Dolmabahçe Sarayı'ndan Sarayburnu'na götürülüşünü, Salıpazarı'ndaki evlerinin cumbasından seyretmiştik. Hıçkıra hıçkıra ağlayan yaşlı Hristina'nım Teyze'nin bir yandan eliyle göğsünde haç çıkarırken, bir yandan da Ata'nın ardından Türkçe dualar edişini o zaman beş yaşında olmama rağmen, bugünmüş gibi hâlâ hatırlarım.

Babamın dediklerinin ne kadar doğru olduğunu şimdi daha iyi anlıyorum:

Önemli olanı, Allah'a yakın olmak, Allah'la birleşmek!

O'na ha Türkçe yakarmışın, ha Arapça, ha Rumca, ha Fransızca...

Allah'ın indinde, ne farkı var bunun?

Krupp ve Bir Damatlık Hikâyesi

EMRE DÖLEN

Krupp sanayi imparatorluğunun kurucusu olan Friedrich Krupp (1787-1826) Almanya'nın Essen kentinde bir çelik dökümhanesi ile işe başlar. Ancak, İngiliz çelik sanayii karşısında gelişme gösteremez ve ölümünde dökümhanesi zarar etmektedir. İşi devralan oğlu Alfred Krupp (1812-1887) iki işçinin çalıştığı dökümhaneden 21.000 işçinin çalıştığı dev bir işletme yaratır. Ölümü üzerine oğlu Friedrich Alfred Krupp (1854-1902) işin başına geçer ve Krupp fabrikalarını iki kat büyüterek 43.000 işçinin çalıştığı bir kuruluş durumuna getirir. Artık Krupp fabrikaları dünyanın en büyük demir-çelik ve silâh üreticilerinden biridir. Ancak, üçüncü kuşaktan Alfred Krupp'un kendisinden sonra işi devredeceği bir oğlu yoktur. Buna karşılık sarı saçlı iki tane kızı vardır: Bertha ile Barbara. Alfred Krupp, kendisinden sonra bu sanayi imparatorluğunun başına geçecek uygun bir damat adayı aramaktadır. Burada devreye Osmanlı amirali Ahmed Besim Paşa girer.

Ahmed Besim Paşa (1850-1928), Mekteb-i Bahriye'nin buhar (makine) kısmını 1869/70 yılında birincilikle ve üsteğmen olarak bitirir. Tersane-i Âmire başmühendisi İngiliz Alexander Shanks'ın yanına yardımcı olarak atanır. 1876 yılında Shanks'ın ayrılması üzerine başmühendis olur ve bu görevini emekli olduğu 1909 yılına kadar sürdürür. 1897 yılında tümamiral ve 1906 yılında koramiral olur. Ahmed Besim Paşa, Osmanlı döneminde yabancılar dışında buhar makinesi tasarımı yapan tek mühendistir. Çizdiği planlardan 120 tane buhar makinesi yapılmıştır. Çok iyi derecede İngilizce bilmesi nedeniyle "İngiliz Ahmed Paşa" olarak anılır. Ahmed Paşa uluslararası düzeyde tanınmış bir kişidir ve bu bağlamda yaygın ilişkileri vardır. 1887 yılında İngiltere'deki Makine Mühendisleri Enstitüsü'ne üye olur ve bu kuruluşun yıllık top-

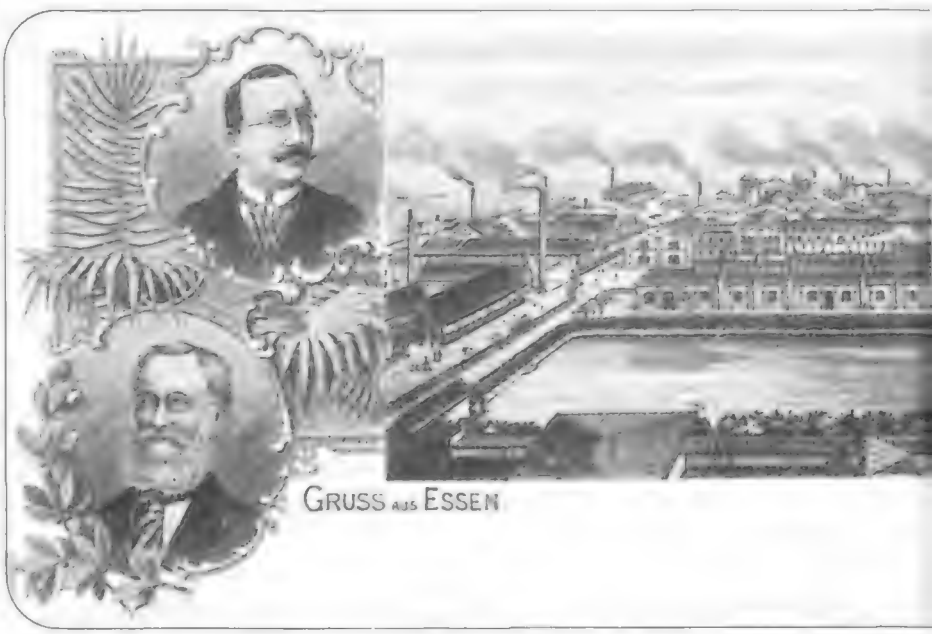

(Üstte) Hügel'de Krupp malikânesinin kayıkhanesi. Arkada malikânenin kendisi görülmektedir. (Yanda) Krupp malikânesi'nin resmi olan kartpostal görülmektedir.

(Altta) Essen'de Krupp fabrikaları (1901) sol altta Alfred Krupp ve sol üstte Bertha ile Barbara'nın babası Friedrich Alfred Krupp görülmektedir.

lantılarına 1914 ... zenli olarak katılır. G... mektuplaştığı kişiler ... giltere Kralı VII. Edw... liz İşçi Partisi lideri Kei... (kendisi de bu partiye ... muştur), siyaset adamlar... sanayiciler vardır. Alman... ise Friedrich Alfred Kr... ileri derecede dostluğu ... ve Almanya'ya gittiğ... Krupp malikânesinde misafir edilmektedir.

Ahmed Paşa'nın Safiye, Şükrü, İskender, Nesime ve Harun adlarında iki kızı ve üç oğlu olmuştur. Her yıl çıktığı Avrupa gezilerine çocuklarından birini birlikte götürür. Büyük oğlu Şükrü'yü gören Friedrich Alfred Krupp, Şükrü'nün mühendislik öğrenimi görmesini, ilerde kızlarından biri ile evlenerek Krupp soyadını almasını ve böylece soyunu sürdürmesini ister. Bunun için öncelikle büyük kızı Bertha'yı seçer. Şükrü Almanya'da öğrenimine başlar, önce "mühendis olmayacağım, doktor olacağım" diye tutturur. Krupp buna da razı olur. Bir sü-

(Solda) Barbara Krupp tarafından damat adayı Şükrü'ye gönderilmiş 18 Mart 1902 tarihli Kurban Bayramı tebriki.

(Sağda) Bertha Krupp tarafından damat adayı Şükrü'ye gönderilmiş 18 Mart 1902 tarihli Kurban Bayramı tebriki. (Altta) Ahmed Besim Paşa ve oğlu Şükrü [Ülman]. Resim 19 Eylül 1901'de Essen'de Krupp'un fotoğrafçısı tarafından çekişmiştir.

re sonra bu sarı saçlı Alman kızı ile evlenmem diye diretir ve evlenme işi çıkmaza girer. Şükrü tıp öğrenimini Almanya'da tamamlar, uzun yıllar bu ülkede çalışır ve "sarı saçlı" bir Alman kadını ile evlenerek Türkiye'ye döner.

Friedrich Alfred Krupp, 1902 yılında intihar edince Krupp imparatorluğunun başına Bertha Krupp (1886-1957) geçer. Böyle büyük bir kuruluşun başında bir genç kızın tek başına bulunmasını uygun görmeyen Alman İmparatoru II. Wilhelm kendisine eş olarak Prusyalı diplomat Gustav von Bohlen Halbach'ı (1870-1950) uygun bulur. 1906 yılında evlenirler ve Gustav, Krupp soyadını alır. Oğulları Alfried Krupp (1907-1967) Nazilere katılır, II. Dünya Savaşı'nın ardından Nürnberg mahkemesinde 12 yıla mahkûm olur, bir süre sonra affedilir. Varis bırakmadan ölmesi üzerine Krupp bir anonim şirkete dönüştürülerek hisseleri satılır.

Ahmed Paşa, Krupp, Şükrü, Bertha ve Barbara öyküsünden günümüze birkaç kartpostal ile birkaç soluk resim kalır.

Geçmişten Günümüze

Saraybosna

NEZİH BAŞGELEN

Yaklaşık beşbin yıllık bir geçmişi olan Saraybosna, adını ilk Bosna Sancak Beyi İshak Bey'in Bosna Irmağı kıyısında 1471'de yaptırdığı büyük saraydan almaktadır. Miljacka nehri kıyısında, Macaristan'a giden yolların kesiştiği noktada kurulması nedeniyle kısa sürede gelişmiştir. Osmanlı yönetiminde Bosna'nın merkez sancağı olarak bayındırılmasına önem verilmiştir. 15. yüzyılın son yarısında Osmanlı'nın iki sancak beyi, Mehmet Bey ve Ayaz Bey ilk olarak Saraybosna'da mescitler, bir hamam ve dükkanlar inşa etmişlerdir. 16. yüzyılın ilk yarısında İskender Bey kendi adıyla anılan bir köprü 1509'da Firuz Bey bir medrese, bir çifte hamam, çarşıda ise dükkanlar inşa ettirmiştir. 1518'de Mustafa Bey Saraybosna'daki ilk kubbeli camii daha sonra, İsa Bey'in oğlu Mehmed Bey bir medrese, mescit ve çarşıdaki ilk bedesteni yaptırmıştır. 1530'larda Saraybosna'da 35 mahalle, 6 cami, 23 mescit, 2 kervansaray, 4 hamam, 6 tekke bulunmaktadır. En büyük gelişimini ise Gazi Hüsrev Bey zamanında yaşamıştır. Gazi Hüsrev Bey'in beylerbeyliği döneminde kent çeşitli yapılarla donanmıştır. Özellikle kendi adını taşıyan külliyesi birçok yapıdan oluşmaktadır. Gazi Hüsrev Bey (Begova) Camii (1530) içindeki kalem işi süslemeleriyle önemlidir. Caminin avlusunda Gazi Hüsrev Bey'in türbesi yeralır. 1536 tarihli Gazi Hüsrev Bey Medresesi şadırvanlı bir avlu çevresinde yerleştirilmiş odalardan ve bir dersaneden oluşmaktadır. Yirmiyedi dükkan ve kırksekiz bölmeden meydana gelen Gazi Hüsrev Bey Bedesteni'nin dört girişi vardır. Ortası havuzlu bir avlu çevresinde yer alan bölmelerden ve bir semahaneden oluşan Gazi Hüsrev Bey Hankâhı 1876'da onarılmıştır. Gazi Hüsrev Bey Hamamı'nın sıcaklık bölümlerinden biri üç, diğeri dört halvet hücrelidir. 1537 tarihli Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde birçok yazma

Sarajevo

Osmanlı egemenliğinin ilk dönemlerinde bir pazar yeri olan Saraybosna, daha sonra şehir halkının avarız vergisinden muaf olması nedeniyle dışarıdan büyük göç almış, ticari ve ekonomik açıdan büyük gelişme göstermiştir. Şehirdeki mahalleler Osmanlı şehir geleneği doğrultusunda bir camii, mescid ya da zaviye etrafında kurulmuştur.

Yüzyılın başında Bosna'da bir kır kahvesi (İstanbul Belediyesi Kütüphanesi).

eser vardır. Şehirdeki üçyüze yakın eser onun bağışlarıyla yapılmıştır. Gazi Hüsrev Bey tarafından Saraybosna'da yaptırılan çarşı daha sonra Başçarşı (Bascarsija) olarak adlandırılmış, o günden bugüne karakteri nedeniyle Bosna'nın sosyal ve kültürel merkezi olmuştur. 16. yüzyılın ikinci yarısında Saraybosna'da birkaç önemli yapı daha inşa edilmiştir. Sadrazam Rüstem Paşa'nın 1551'de yaptırdığı 6 kubbeli Bursa Bedesteni, dört tane kubbeli cami –Buzadzi Hacı Hasanova Camii (1555/56), Ali Paşa Camii (1560/61) ve Ferhat Paşa Vukoviç-Desisaliç Camii (1561/62). Gazi İsa Bey'in 1458'de yaptırdığı Hünkar Camii de 1565'de yenilenmiş ve kubbe eklenmiştir. 1579'da da bir kitaplık yapılmıştır.

Anıtsal kubbeli camiler yerine, pekçok küçük camii ve mescid geleneksel yapı metodları ve yerel malzeme kullanılarak inşa edilmiştir.

17. yüzyıl boyunca yapı faaliyetleri oldukça yavaşladı. Ancak, camilerin sayısı yüze ulaşmıştı, bunun yanında pekçok mektep, medrese ve on tane de tekke bulunuyordu. Saraybosna'da İslam kültürü yaygın olmasına karşın, kent hiçbir zaman tek dinli bir yer olmadı.

Dubrovnik'den gelen tacirlerin Osmanlı öncesi ve Osmanlılar dönemi boyunca yaşadıkları Latinlik merkezinde bir tane katolik kilisesi bulunuyordu.

16. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, Ortodoks Kilisesi'nin birleşme döneminde Ortodoks nüfusu çarşının yakınlarına yerleşti ve kendi kiliselerini inşa ettiler. Bugün orası Eski Ortodoks Kilisesi olarak adlandırılmaktadır.

Aynı dönemde Sefarad Yahudileri İspanya'yı terk ettiler. Bu topluluk Osmanlılar tarafından çarşının merkezî bölümüne, Siyavuş Paşa Dairesi'nin içine ve çevresine yerleştirildiler. Bu bölgede ilk sinagog ise 1581 yılında inşa edildi. Bu çok renkli inanç ve yaşam kent siükûnetine de yansımıştır. Kentin çekirdeğinin görünümü bunu en iyi ortaya koymakta. Seksenden fazla esnaf işlerine Bascarsija'da devam ettiler. Çeşitli esnaflar loncalar halinde organize oldular, herbir sokak belirli esnaf dük-

Eski bir kartpostalda Saraybosna

kanı için ayrıldı. Elliden fazla han ve kervansarayda 2000 misafir ve atları konaklayabiliyordu.

Hünkar Köprüsü, Latinska Köprüsü 1541 yılında inşa edildi, Seher-Cehajine Köprüsü (1585), Broac kasabası yakınındaki Kozja Köprüsü (1572) ve İskender Köprüsü; Milijacka Nehri'nin iki kıyısı arasındaki iletişimi sağlamak üzere yaptırıldı.

Yapılarda ahşap malzemenin kullanılması Saraybosna tarihindeki özellikle çarşı çevresindeki pekçok yangının ana nedeniydi. 1697 yılında Savoy Prensi Eugene, Osmanlı savunmasını geçerek Saraybosna'nın tümünü yaktı. Bu kötü olay sonucunda beylerbeyi Travnik'e taşındı ve orada 1851'e kadar kaldı.

1851 tarihinde beylerbeylik Saraybosna'ya geri taşındı ve şehirdeki mimaride Batı-Avrupa etkileri görülmeye başlandı. Bunlar Bistrik'teki yeni kışlalarda, Jajce kışlasında, Askeri ve vakıf hastanelerinde ve Bistrik'teki Konak'ta görülmektedir.

1872 yılında, Başçarşı yakınlarında bir Ortodoks kilisesi Bizans-barok stilinde inşa edildi. 1879 yılında, Avusturya-Macaristan yönetiminin ilk yılında, Gazi Hüsrev Bey Camii'nden batıya kadar olan, vadideki kasabanın giriş bölümü büyük bir yangınla yerle bir oldu. Bu yangın çarşı alanını eski büyüklüğünün yarısına indirdi ve Osmanlı Saraybosnası'ndan Orta Avrupa etkili kent merkezine doğru bir geçişe yol açtı.

Birçok Sırp ayaklanmasına karşın, 400 yılı aşan bir süre Osmanlı egemenliğinde kalan Saraybosna'nın yönetimi Berlin Antlaşması gereğince, 1878'de Osmanlı toprağı sayılması koşuluyla, Avusturya'ya bırakıldı. Kent, 1908'de İkinci Meşrutiyetten hemen sonra Avusturya-Macaristan'ın, Bosna-Hersek'i kendi topraklarına kattığını resmen açıklaması üzerine, Osmanlı egemenliğinden çıktı. Avusturya-Macaristan Veliahtı Arşidük Franz Ferdinand'ın burada 28 Haziran 1914'te Gavrilo Princip adlı bir Sırp terörist tarafından öldürülmesi Birinci Dünya Savaşı'nın nedenlerinden biri sayılmaktadır. Savaşın bitiminde 26 Ekim 1918'de Sırp, Hırvat ve Slovan krallığının bir parçası olarak Sırbistan'la birleştirildi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra 1946'da Yugoslavya'nın 6 halk cumhuriyetinden Bosna-Hersek'in başkenti oldu.

1991 Ekim'inde, Bosna-Hersek parlamentosu'ndaki Boşnak-Hırvat çoğunluğunun bağımsızlık isteklerinden sonra başlayan iç savaş Saraybosna'ya çok zarar verdi. Kendi başlarına bir "Bosna-Hersek Sırp Cumhuriyeti" ilan eden Bosnalı Sırplar, federal ordunun da yardımıyla Saraybosna'ya saldırdılar. Kenti ele geçirmek için şehre hakim tepeleri ele geçirip topa tuttular. Pekçok insan öldüğü gibi, birçok değerli anıt, cami, mescit, bedestan, türbe vd. tahrip edildi. Nüfusun bir kısmı başka yerlere kaçtı. Birleşmiş Milletler yıkımı önlemeye, halkı ve kenti korumaya çalışmasına rağmen, Saraybosna insanlık tarihinin en acımasız vahşetine sahne oldu; insanlar katledildi, tarihi eserler bombalandı, tahrip edildi.

6 Şubat 1994'de Saraybosna'da pazaryerinde patlayan havan mermisi yetmişi aşkın masum insanın ölümüne, yüzlercesinin yaralanmasına yolaçtı. Bu vahşi saldırı tüm dünya kamuoyunun ortak tepkisini çekti, Birleşmiş Milletler ve Nato Sırplar'ın geri çekilmesi için ültimatom verdi.

Saraybosna camileri, mescitleri, zengin süslemeli evleri, bedesteni, türbeleriyle Osmanlı dönemi kültürünü Balkanlarda en iyi yansıtan merkezlerden birisiydi.

Yüzyılın başında Bosnalı bir köylü. (İstanbul Belediyesi Kütüphanesi)

200. Yıldönümünde Türkiye'de

Ermeni Basınının Dünü ve Bugünü

PARS TUĞLACI

Türkler ve Ermeniler aslında müşterek bir vatana sahip olmuş iki millettir ve bu müşterek vatana, her iki millet, başka yerlerden ve değişik zamanlarda gelip yerleşmişlerdir.

Kafkasya ve İran'da yaşayan Ermenilere "Doğu Ermenileri" Küçük Asya, yani Anadolu Ermenilerine ise "Batı Ermenileri" denilmektedir. Ermenilerin dilleri de "Doğu Ermenicesi" ve "Batı Ermenicesi" olarak ikiye ayrılır. Ermeniler dünya uygarlık tarihinde M.S. IV. yüzyıldan itibaren somut bir biçimde yer almaya başlamışlardır. Mesrob Maşdots'un 38 harften oluşan Ermeni alfabesini buluşu sayesinde Ermeniler, asıl benliklerine kavuşmuşlar, zamanla Hint-Avrupa dil ailesinde bağımsız bir dil oluşturan dilleriyle kültürlerini geliştirme imkânına sahip olabilmişlerdir. Nitekim alfabenin bulunuşundan sonra yazma ve tercüme eserlerle hızla gelişen Ermeni edebiyatı, V. yüzyılda altın çağını yaşamıştır. Ermenice kitabeli sayısız mimarlık ve heykeltraşlık örnekleri de bundan sonra sanat tarihi sahnesinde görülmeye başlamıştır.

Kimi zaman bağımsız, kimi zaman ise yarı bağımsız devletler kurarak yaşamış olan Ermeniler, son Kilikya Ermeni Krallığı'nın Mısır Memlukları ve Türkmenler tarafından yıkılışından belirli bir süre sonra Batı Ermenileri, birçok milletlerin yanısıra Osmanlı egemenliğine tabi olmuşlar ve kendi eski yurtlarında varlıklarını yüzyıllar boyu Türklerle birlikte sürdürmüşlerdir.

1071 yılında Anadolu'ya akın edip uygarlık alanında üst düzeye ulaşmış bulunan Ermeni halkıyla karşılaşan Selçuklular, kısa zamanda onlarla kaynaşabilmişlerdir. Daha sonra bu kaynaşma Osmanlı Türkleri ile de devam etmiştir. Nitekim sayısız tarihî belgeler, Osmanlı Türkleri'nin en yakın ve en güvenilir arkadaşlarının Ermeniler olduklarını açıkça ortaya koymaktadır.

Osmanlı Ermenileri, diğer gayrimüslim yurttaşlardan ayrı olarak, özel ayrıcalıklara sahip bulunmakta olup "Tebaa-i Sadıka-i Şahâne" diye anılmaktaydılar. Bu sıfatla her türlü devlet hizmetlerinde Bab-ı Âli'nin önemli memuriyetlerinde, ayrıca kaza kaymakamlıklarında, valiliklerde, mutasarrıflıklarda, hatta nazırlıklarda, yani bakanlıklarda görev almışlar, kısaca sadr-ı âzamlıktan başka hemen her görevde bulunmuşlardır. Ayrıca dil, edebiyat, bilim, görsel sanatlar, mimarlık, resim heykel ve müzik alanlarında önemli ve kalıcı eserler meydana getirmişlerdir. Bu saydıklarımın yanısıra Batı Ermenileri tarihinde önemli bir yer işgal eden basın-yayın, dikkate değer bir konudur. Dünyada ilk Ermenice basın organı, *Aztarar*, yani *Haberci* adıyla Ekim 1794 tarihinde Hindistan'ın Madras şehrinde, önce aylık dergi, sonra da günlük gazete olarak yayınlanmıştır. Harutyun Şmavonyan adında bir rahip tarafından yayınlanan bu yayın organından sonra mevcut istatistiklere göre, dünyada en çok Ermenice gazete ve dergi basılan yerin İstanbul olduğu bilinmektedir.

Dersaadet'te (İstanbul'da) ilk Türkçe gazete, *Takvim-i Vakayi*'nin Sultan II. Mahmud'un emriyle 11 Kasım 1831 günü yayınlanmaya başladıktan bir yıl sonra, bu gazetenin, ülkenin bütün halklarına yararlı olmasını sağlamak amacıyla Ermenicesinin, Rumcasının, Arapçasının ve Farsçasının da yayınlanmasına Padişah'ın irade-i seniyyesi ile izin verilmişti. Böylece 13 Ocak 1832 tarihinden itibaren *Takvim-i Vakayi*'nin Er-

menice tercümesi, *Takvim-i Vakayi Liro Kir*, yani *Takvim-i Vakayi Haber Risalesi* adıyla yayınlanmaya başlamıştı. Osmanlı uyruklu Ermenilerce İstanbul'da haftalık olarak yayınlanan bu ilk Ermenice gazetede çalışıp Türkçe'den Ermenice'ye çevirilerle uğraşan Kevork Krikoryan, ilk Osmanlı uyruklu gazeteci olarak bilinir.

Adı geçen gazete, 5 Mart 1832'de *Liro Kir Medzi Derutyan'ın Osmanyan*, yani *Havadıs-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye* adını alarak, yayınını sürdürmüştü. Bu tarihten sekiz yıl sonra 1840'da Haçadur Vosganyan yönetiminde, İstanbul'un ikinci Ermenice gazetesi *Aztarar Püzantyan*, yani *Bizans Habercisi*, yayınlanmaya başlanmıştı. Bir yıl sonra 1841'de *Haydarar Kır Liro Medzi Derutyan'ın Osmanyan*, yani *Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin Haber Risalesi* adlı gazete, evvelce çıkmış olan ilk gazete *Liro Kir*'in devamı olarak yayınlanmaya başlanmıştı. Bunu 27 Ağustos 1846'-da yayınlanmaya başlanan *Haydarar Lırakır Medzi Derutyan'ın Osmanyan*, Türkçe adıyla *Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin Haber Gazetesi* izlemişti.

Bu arada 13 Kasım 1839'da ilân edilen ve özellikle Fransız Devrimi ile ortaya çıkan insan hakları ilkelerini, Osmanlı ülkelerinde yaşayan halklara da tanıtmayı ve uygulamayı amaçlayan Tanzimat-ı Hayriye ile rönesanslarını yaşamaya başlamış olan Ermeniler, olağanüstü bir çaba göstererek, önce ötedenberi sahip oldukları kendi millî kültürel varlıklarına canlılık kazandırmaya koyulmuşlar, sonra da mensubu bulundukları ülkelerinin her alanda gelişmesinde önemli katkılarda bulunmuşlardı. 1860'da ülkede hükümetçe girişilen devrim hareketleriyle birlikte geniş bir basın özgürlüğü tanınması üzerine çıkan dört-beş dergi arasında bir de *Varaka-i Havadıs* adlı Ermeni yazılı Türkçe bir dergi yayınlanmış olup dergi, gülmeceli ve eleştirmeci yazılarıyla halk arasında geniş ilgi toplamıştı. Cemaat işlerine yöneltilen eleştiriler çoğalıp yoğunlaşınca, Patrikhanedeki Millî Genel Meclisi, bazı önlemler almak zorunda kalmış, bu arada hükümetin onayı ile 14 maddeden oluşan bir Matbuat Nizamnamesi (Basın Tüzüğü) hazırlanıp yürürlüğe konulmuştu.

Bugüne dek yaptığım tespitlere göre, Osmanlı Türkiyesi sınırları içinde 1839-1922 yılları arasında İstanbul'da 415, Adana'da 15, Ağtamar'da 1, Arapkir'de 1, Ayıntab'ta 4, Bahçecik'te 8, Bahçecik'in Ovacık bucağında 1, Bursa'da 2, Diyarbakır'da 1, Eğin'de 1, Erzincan'da 2, Erzurum'da 2, Hacın'da 1, Halep'te 68, Harput'ta 6, Hatay'ın ilçe merkezi Dörtyol'da 1, İskenderiye'de 57, İzmir'de 39, İzmit'te 2, İzmit'in Armaş (Akmeşe) bucağında 3, Kahire'de 10, Kars'ta 2, Kudüs'te 16, Merzifon'da 2, Mısır'da 103, Muş'ta 1, Muş'un Noraşen bucağında 1, Palu'da 1, Rodosto'da (Tekirdağ) 1, Sivas'ta 6, Şam'da 17, Tarsus'da 1, Tokat'da 1, Trabzon'da 2, Van'da 25, Van'ın Gevaş ilçesinde 2, Yoğunoluk-Musa Dağı'nda 1, Bulgaristan'ın Ruscuk kentinde 11, Plovdiv (Filibe) kentinde 9, Şumla (Şumen) kentinde 1, Sofya'da 41, Haskovo'da 1, Pavlovo'da 1 ve Silven'de (Sliven) 1 olmak üzere toplam 887 Ermenice ve Ermeni yazılı Türkçe gazete ve dergiler, çeşitli Ermeni matbaalarında basılıp yayınlanmıştır.

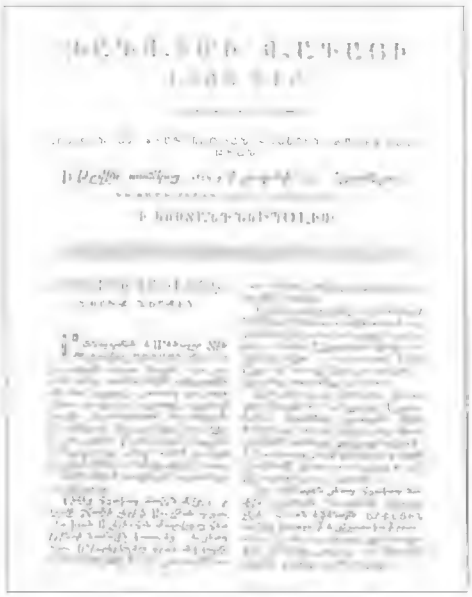

"Takvim-i Vakayi Liro Kir" adlı gazetenin ilk sayısı

Cumhuriyet Türkiyesinde ise 1924 yılından günümüze kadar İstanbul'da basılıp yayınlanan Ermenice gazete ve dergilerin toplam sayısı 75 kadardır. Fakat ne yazık ki dökümünü vermeye çalıştığım bu zengin kültür mirasından günümüze pek bir şey kalmadığı görülüyor.

Halen İstanbul'da Türkiye Ermenilerine hitap eden 2 günlük gazete ile 6 dergi varlıklarını sürdürmektedir. Bunlardan günlük *Jamanak* gazetesi, kurulduğu 1908 yılından beri aralıksız çıkmakta ve yaşadığı maddî zorluklara rağmen, gerek Türkiye'nin ve gerekse Diaspora'nın en kıdemli gazetesi özelliğini taşımaktadır. 1946'da kurulmuş olan günlük *Marmara* gazetesi de faal durumdadır. Her iki gazete de Türkiye Ermenilerine hitap eden yüksek düzeyde yararlılıkları gözlemlenen birer yayın organı olarak varlık göstermektedirler.

Bunlara koşut olarak, yayınlanmakta olan dergilerden biri, Ermeni ve Türk hastalarının müşterek tedavi yurdu olan Yedikule Surp Pırgiç Ermeni Hastahanesi'nin aylık dergisi, diğeri de varlığını 1946'dan beri her türlü maddî ve manevî zor koşullara göğüs germek suretiyle sürdürebilmiş olan *Kulis* sanat dergisidir. Bu dergi gerçekten yurt içindeki ve yurt dışındaki çeşitli ulustan ve çeşitli sanat alanlarına mensup kişilerin takdir ve beğenisini kazanmıştır. Bunların dışında *Nor San*, *Jıbid*, *Şoğagat* ve *Hobina* dergileri de yayınlarını sürdürmektedirler.

BİR TÜRKÜ

"EY GAZİLER" TÜRKÜSÜ

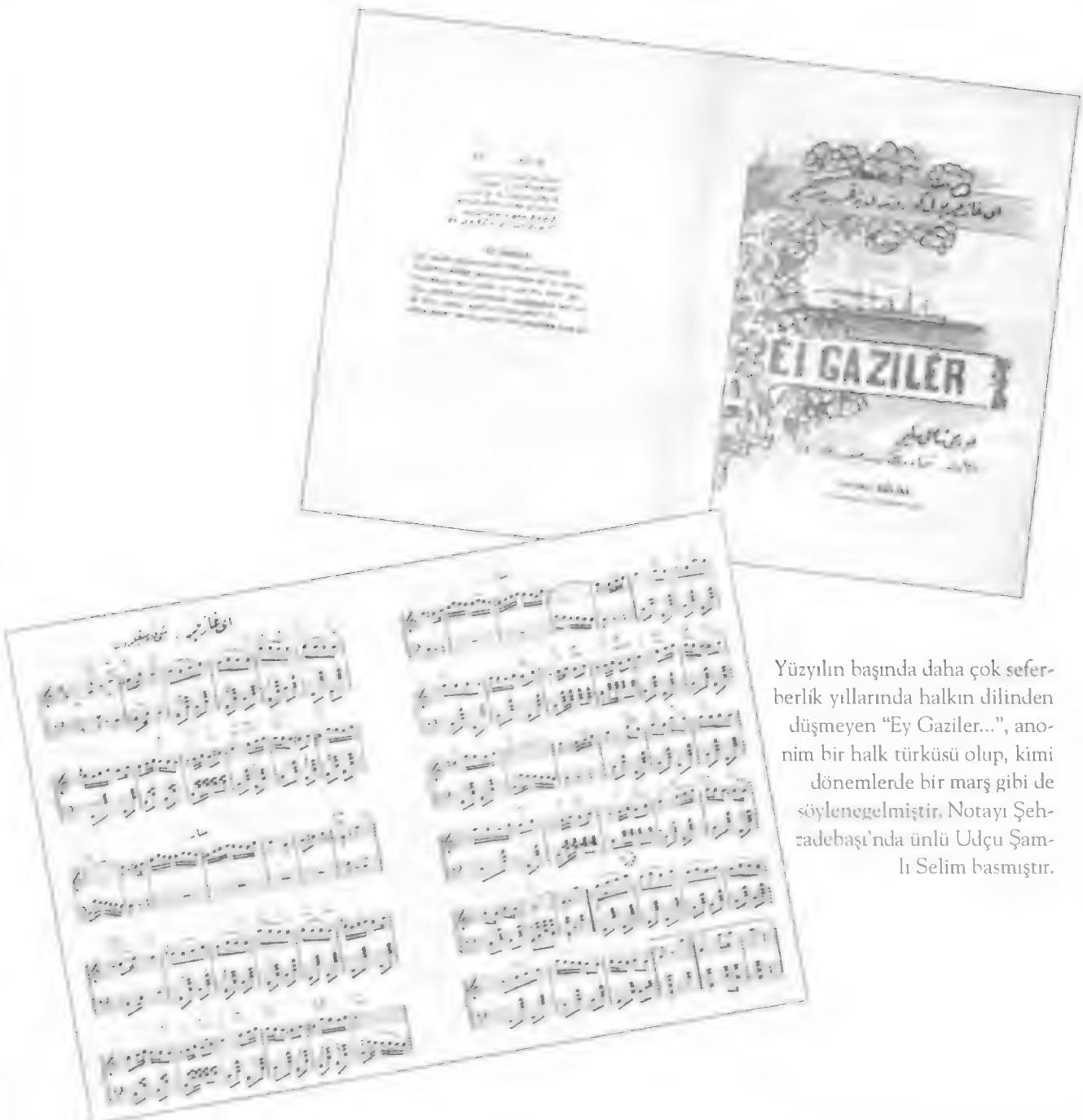

Yüzyılın başında daha çok seferberlik yıllarında halkın dilinden düşmeyen "Ey Gaziler...", anonim bir halk türküsü olup, kimi dönemlerde bir marş gibi de söylenegelmiştir. Notayı Şehzadebaşı'nda ünlü Udçu Şamlı Selim basmıştır.

Bayburt Ulu Camii'nde Bir Osmanlı Ferman Kitabesi

Osmanlı Devleti'nde Naiplik

AYDOĞAN DEMİR

Bayburt Ulu Camii'nin son cemaat yeri mihrabının üstünde bulunan üç kitabeden ikisi Osmanlı Devleti hukuk düzeninin özellikle taşrada işleyişi hakkında önemli ipuçları vermektedir. Bu kitabelerin varlığını bilim dünyasına tanıtan Prof. Dr. Rahmi Ünal, "Monuments Islamiques Pré-Ottomans de la Ville de Bayburt et de ses Environs"[1] başlıklı makalesinde bunların M. et Mme Beldiceanu tarafından yayınlanacağını belirtmiştir. Prof. Dr. Zeki Arıkan aracılığı ile yaptığımız başvuru üzerine Iréne Beldiceanu, bu projeden vazgeçtiklerini ve yayını gerçekleştirmemizde hiçbir mahzur bulunmadığını bildirdiler. Kitabelerin fotoğraflarını bize teslim eden Prof. Dr. Rahmi Ünal'a, yayın hakkını devreden Prof. Dr. Iréne Beldiceanu'ya ve Prof. Dr. Zeki Arıkan'a teşekkür ederim.

Çalışmalarımız sırasında Prof. Dr. Hans Georg Majer tarafından yayınlanan *"Das Osmanische "Registerbuch der Beschwerden" (Şikâyet Defteri) vom Jahre 1675"* adlı kaynak eserden çok yararlandık. Araştırmamızla ilgili olanlardan bazılarının tıpkıbasım halinde neşri için izin istediğimiz Prof. Dr. Hans Georg Majer, yayın hakkını elinde bulunduran "Osterreichische Akademie der Wissenschaften"den bizim için gerekli izni almak zahmetine katlandılar. Prof. Dr. Hans Georg Majer'e ve "Osterreichische Akademie der Wissenschaften" yöneticilerine teşekkürlerimi sunuyorum.

Kitabeler iki ferman metnini içermektedir. Burada şu anda yayınladığımız kitabe, yerli naiplerin zulmü ve yerliden naip olmaması ile ilgilidir. İleride yine *Tarih ve Toplum*'da yayınlamayı umduğumuz ikinci kitabe ise, kadı ve naiplerin alacakları ücretleri saymaktadır. Halkın adalet mekanizmasının işleyişinden duyduğu rahatsızlıklar, bu fermanların Bayburt'a gönderilmelerine neden olmuştur. Devlet, aşağıda açıklayacağımız yakınmaları haklı bulmuş, yolsuzlukların önlenmesi için gerekli emirleri göndermiştir. İstanbul'dan gelen hükümler, yerel yöneticiler tarafından kitabe haline getirilerek herkesin görüp bilgi edinmesi için Ulu Cami'nin en belirgin yerine yerleştirilmiştir.

Kitabelerle Halkı Bilgilendirme Geleneği

Kitabelerle halkı bilgilendirme yönteminin özellikle Anadolu'da çok eski bir tarihi vardır. İlkçağlardan başlayarak, topluma uymaları gereken kurallar, ödemeleri gereken vergiler, devlet tarafından kaldırılan vergiler kitabeler aracılığı ile duyurulurdu. Bunların yanında savaşlar, barışlar, salgın hastalıklar, bir dönemin tarihi vs. gibi konular da kitabe metni haline getirilip halkın kolayca görüp okuyabileceği meydanlara veya yapılara konurdu. Tarihte bunun ilk örneklerine Mezopotamya'da rastlanır.[2] Anadolu bu açıdan ilginç örneklerle doludur. Anadolu'da Hititler'le[3] başlayan, başlayan, Urartular'la[4] devam eden binalara, taşlara ve surlara yazı yazma geleneği, Osmanlılar'ın son zamanlarına kadar kesintisiz sürmüştür.

Helenistik ve Roma devirlerine ait bazı kitabelerin verdikleri bilgiler, bize Osmanlı anlayışı ile ilgili çağrışımlar yaptırmaktadır. M.Ö. III. yüzyıl başlarında dikildiği tahmin edilen antik Aigai örenine 5 km. uzaklıktaki Maldan köyünde bulunan yazıttan öğrendiğimize göre: "hububattan *onda bir*, meyveden sekizde bir vergi alınacağı... ve bu düzenlemelere kim karşı çıkacak olursa Apollon, Zeus, Artemis ve Athena'nın onu ve nesli-

ni yok etmesi" istenmektedir.[5] Efes Müzesi'nde bulunan ve Roma imparatorluk çağında Asia Eyaleti'ne ait bir gümrük yasasını içeren yazıttan ise, gümrük vergilerinin yüzde ikibuçuk (kırkta bir) ile yüzde beş arasında değiştiğini, üzümden yüzde on vergi alındığını öğreniyoruz.[6] Roma dönemine ait olup, Salihli-Kula yolu üzerindeki Yurtbaşı (antik Tabala) köyünde bulunmuş bir başka yazıt ise: "asker toplamak bahanesiyle bazı şehirlere giren Romalı askerlerin zorla para alarak halkı rahatsız ettiklerini" ortaya koymaktadır.[7]

Osmanlılardan önce, Bizans,[8] Anadolu Selçukluları, Atabeylikler, İlhanlılar ve Anadolu Beyliklerinde de halkı bilgilendirme konusunda aynı yöntemlere başvurulduğunu görüyoruz. Bu kitabelerin en eski örneğine Artuklular dönemi Harput Ulu Camii'nde rastlanmaktadır. Fahreddin Kara Arslan'ın 1146 tarihli ferman kitabesinde bazı vergilerin kaldırıldığı belirtilmektedir.[9] Diyarbakır Ulu Cami avlusunda harim kapısının sağında II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1247)'e ait kitabe de bazı vergilerin kaldırılması ile ilgilidir.[10] İlhanlılar devrinde Gazan Mahmud Han (1295-1304), vergi düzenlemeleri yaparken bunların "her bir köyde maden, taş veya tahta levha üzerine yazılmasını" emretmiştir.[11] Orta ve Doğu Anadolu'da Gazan'ın emri çerçevesinde pek çok kitabe olması gerekirken şimdiye kadar Ankara, Kırşehir ve Ani'de bulunanlar yayınlanmıştır.[12] Bu kitabelerde vergilerin yanında, vergilerden fazlasını almaya kalkışacak olanları tehdit eden "Allah'ın, meleklerin, peygamberin lâneti"[13] formülü vardır. Aydınoğulları[14] ve Kahramanoğulları[15] kitabelerinde de benzer konular görülmektedir.

Anadolu Beylikleri ve Osmanlılar'da, dikkat çekici biçimde vakfiyeli kitabeler ön plâna çıkmaktadır. Birtakım sosyal ve dinî tesisler kuranlar, bunların işleyişini ve gelir kaynaklarını hukukî belgelerle korumanın yanında, vakfiyeyi kitabe haline getirip geniş kitlelerin de kuruma sahip çıkmalarını sağlamaya çalışmışlardır. Vakfiyeli kitabelerin bellibaşlı örnekleri şunlardır: Beyşehir Ulu Camii (1297),[16] Ankara Ahi Yakup Mescidi (1392),[17] Tokat Hamza Bey Mescidi (1412/13),[18] Kütahya II. Yakup Bey Külliyesi (1414),[19] Bursa Umur Bey Camii (1461),[20] Tokat Behzadiye Camii (1535/36),[21] İstanbul Cafer Ağa Medresesi (1559/60)[22] vs.

Osmanlılar'da önemli bazı olayların kitabe yoluyla halka duyurulduğunu biliyoruz. Bunlardan birisi Bayburt'un Çayıryolu (Sünür) köyünde bulunan ve Şah Tahmasp (1524-1576)'ın 1548 yılında Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Tercan taraflarına ansızın hücum ederek koyun vs. hayvanları yağma, insanları katl, mescid ve diğer binaları yakıp yıkmasını anlatan kitabedir.[23] Bir diğeri de 1913-14'te Edirne'de büyük bir felâkete yol açan kolera, tifo ve humma salgınını dile getiren 1915 tarihli çeşme kitabesidir.[24] Osmanlı Devleti'nde halkın yükümlülükleri veya uğradıkları haksızlıkların düzeltilmesi amacıyla alınan kararlar ferman (hüküm) biçiminde ilgililere gönderildiği zaman, onlardan bu emri "halkın toplu olarak bulundukları yerlerde okumaları, sicile geçirmeleri ve isteyenlere hiçbir ücret talep etmeden suretlerini vermeleri istenir, bu hususlara uymayan yöneticilerin şiddetle cezalandırılacakları"[25] hatırlatılırdı. Bu nedenle, Osmanlı döneminde yukarıda saydığımız türden kitabe bulmak güçleşmektedir.[26] Bu konuda yayınlanmış iki kitabe, bir noktada Artuklu ve İlhanlı örnekleriyle benzerlik göstermektedir. Benzerlik, konunun yanında özellikle emre uymayanların "Allah'ın... lâneti" ile tehdit edilmesinde görülmektedir. Bu kitabelerden birinin Erzurum'da, diğerinin Diyarbakır'da ve bizim yayınlayacaklarımızın Bayburt'ta bulunması, İlhanlı geleneğinden kaynaklanan etkiyi düşündürtmektedir. Erzurum Lala Mustafa Paşa Camii'ndeki[27] 1671 ve Diyarbakır Ulu Camii'ndeki[28] 1683 tarihli kitabeler IV. Mehmed (1648-1687) devrine ait olup kaldırılan haksız yükümlülüklerle ilgilidir.

Bayburt Ulu Camii'ndeki Ferman-Kitabe

Bizim burada yayınladığımız kitabe, Bayburt Ulu Camii'nin son cemaat yerinde, bulunmaktadır. Kitabe, klâsik tarzda yazılmış bir ferman içermektedir. Metinde özetle: "yerliden naip ve kâtip olmak memnu iken, yerliden olan Abdullah'ın her gelen kadıya naip ve kâtip olup, ehl-i örf taifesi ile işbirliği yaparak reâyâya zulm etmesi ve ilgilinin görevden alınması" anlatılmaktadır (bkz. kitabe ve çeviri yazısı). Kitabe tarihsizdir. Fermanın klâsik kalıplarla yazılmış olması, zamanını tam olarak saptamamızı güçleştirmektedir. Geniş bir zaman dilimi içindeki Mühimme ve Şikâyet Defterlerinin taranmasıyla bu belgenin ortaya çıkması sözkonusu olabilir. "Yerliden naib olmaması" ile ilgili en eski kanun maddesi, XVI. yüzyılın ikinci yarısına aittir.[29] 1675 Tarihli Şikâyet Defterinde[30] yerli naiplerle ilgili yoğun yakınmalar vardır. Bu Defter, IV. Mehmed devrinde düzenlenmiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi IV. Mehmed devrinde Erzurum ve Diyarbakır'da çeşitli haksız yükümlülüklerin kaldırılmasını emreden fermanların kitabe haline getirilerek cami duvarlarına asılması, bu kitabenin de o dönemde yazılmış olabileceğini düşündürtmektedir.

Osmanlı Devleti'nde Naiplik

Kitabenin tarihi önemini ortaya koyabilmek için naiplik konusunun

irdelenmesi gerekir. Naip, sözlük anlamıyla "vekil" demektir. Bu terim, Kölemenler,[31] Selçuklular[32] ve İlhanlılarda[33] devletin bütün kurumlarını kapsamına alacak biçimde yaygınlaşmakla beraber, Osmanlılar'da genellikle "kadı vekili" anlamında kullanılmıştır.[34] Bunun yanında klâsik dönemde (1300-1600) şer'î nitelik taşıyan naiplerin yanında örfî nitelik taşıyan naipler de vardır. Şer'î ve örfî alanlarda görülen naipliğin Selçuklu modelinden esinlendiği söylenebilir. Neşrî ve Kemal Paşa-zade'den öğrendiğimize göre, Osman Gazi'nin yakınlarında, Eskişehir ve İn-öni'de Selçuklu Sultanı'nın naipleri vardı.[35]

Örfî niteliği olan ve örneklerine çok az rastladığımız naiplik ile ilgili ilk bilgilerimiz II. Murad (1421-1451) devrine aittir. II. Murad, Yıldırım Bayezid (1389-1402)'e ölünceye kadar hizmet etmiş ve daha sonra Çelebi Mehmed (1413-1421) tarafından Amasya'ya dizdar yapılmış olan Solaklardan birine yaşlılığında Bursa Naipliğini vermiştir.[36] Kaynaklarımızda "Koca Naib" diye anılan bu kişinin ve genelde örfî naiplerin görevlerini daha sonraki döneme ait belgelerden öğrenebiliyoruz. Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) devrine ait bir belge, bu konunun aydınlanmasını sağlamıştır.[37] Edirne Naibi Musa ile ilgili bu belge, onun "Edirne'nin şehirlisine, büyüğüne, küçüğüne, zenginine, yoksuluna hakim olup, şeriat dışı düzenlenen örfî hukuk çerçevesinde iş göreceğini" ortaya koymaktadır. Şer'î konular onun görev alanı dışındadır. Divânî ve örfî kaziyyelerde kendisine başvurulması gereken Musa, hırsızların, ana yollardaki eşkiyanın, kötülerin, zina işleyen kadın ve erkeklerin takipçisi olacaktır.[38] N. Beldiceanu, "kanun koyucu, naibin âdet-i örfe uygun bir şekilde muhakeme edeceğini belirttiğine göre bu listeye II. Mehmed devrinin örfî kanunlarında sayılanları da ilâve etmek gerekir; yani darp ve yaralamalar, katil, şarap içme, ırza geçme, köftehorluk (kadın satıcılığı) ve nihayet II. Bayezid (1481-1512)'e ait bir belgede geçen bir deyişle halkın huzurunu bozabilecek her şey" diyerek örfî naibin görev alanını çizmeye çalışmıştır.[39] 1484 yılında Kili kadısına ve dizdarına gönderilen bir hüküm, divânî kaziyyelerin sancakbeyleri tarafından görüleceğini,[40] aynı tarihli Akkerman sancakbeyine ve kadısına gönderilen bir hüküm de şer'e müteallik kaziyyelere kadıların, divânî kaziyyelere sancakbeylerinin bakacağını kesinlikle ortaya koymaktadır.[41] Fatih Kanûnnamesinde bulunan bir madde bu bakımdan çok ilginçtir: "Kimesne mücrim ola naib kanun üzre cürm aldıktan sonra bir cürm dahi subaşı alurmış bir cürm dahi ases ile asesbaşı alurmış. Naibden gayri kimesne cürm almaya".[42] Kadılar ve kadı naiplerinin suçlulardan mahkeme resimleri dışında cerime adı altında para (kırkta bir: mahsûl için ileride bilgi verilecektir) almaları mümkün olmadığına göre, kanûnnâmedeki naip, kadı naibinden tamamen farklı bir konumdadır. Kanunnâmeler naibin gelirlerini de belirlemiştir ki bunlar: suçluların ödediği cerimelerden, köle azadından, evlenmelerden (resm-i arûs-gerdek resmi) vs.'den alınan resimlerden ibarettir.

Anılan ödemeler, Osmanlı Devleti'nde örfî nitelik taşıyan "Badihava" grubundandır ve yaygın deyişle "rüsûm-ı niyâbet"tir.[43] Rüsûm-ı niyâbet, tahrir defterlerinde ayrı bir gelir kalemi olarak gösterilirdi.[44] Bu gelirler sancakbeylerine, subaşılarına ve serbest timarlarda sipahiye bırakıldığı[45] gibi yukarıdaki örneklerde (Bursa ve Edirne) olduğu gibi bağımsız bir naibe de verilebilirdi. Niyâbet resminin genelde sancakbeylerine ve subaşılarına bırakılması, örfî naipliğin yaygınlaşmasında etmen olmalıdır. Sancakbeyleri kendilerine gelir olarak bırakılan "niyâbet resmi"i iltizam yoluyla başkalarına devredebilirlerdi. Bir yerin niyâbetini iltizam yoluyla alanlara da "naib" denirdi.[46] Bu konu araştırmacıların ilgisini beklemektedir.

Kadı Naipliği

Kadı naipliğinin ortaya çıkış tarihini saptamak mümkün olmamakla beraber, Bursa, İznik, İzmit ve Karasi gibi önemli merkezlerde Osmanlı yönetiminin gerçekleşmesinden sonra naiplik kurumunun varlığı düşünülmelidir.[47] XV. yüzyıl başlarından itibaren naiplik belgelerde yer almaya başlar. 1431 tarihli Arnavid Sancağı Tahrir Defterinde timar sahibi Naib İshak hakkında bilgi verilirken (timarı) "merhûm Sultan zamanından berü yeyügelmiştir" kaydı, bizi Çelebi Mehmed devrine götürmektedir. H. İnalcık, bu naibi ilmiye mensupları arasında saymaktadır.[48] Fatih Sultan Mehmed zamanında naiplik yaygınlık kazanmıştır. Onun Bursa Şer'iyye Sicillerinde bulunan 28 Eylül - 7 Ekim 1479 tarihli ve Anadolu kadılarına gönderilmiş bir fermanında mahkeme ücretleri arasında naiblerin de payları gösterilmiştir.[49] Yine Fatih Sultan Mehmed devrinde İstanbul kadılığının dörde bölünmesiyle (İstanbul, Eyüb, Galata, Üsküdar)[50] beraber, buraların kadıları, köyleri gruplar halinde naibleriyle idare etmişlerdir.[51] Kadı naipliğine, Fatih Sultan Mehmed zamanında yayınlanan reâyâ kanûnnâmesinde de yer verilmiştir.[52] XVI. yüzyılda her yerde naipliğe rastlamak mümkündür. 1524 tarihli Mısır Kanûnnâmesi,[53] 1540 ve 1565 adaletnameleri,[54] naipliğin genelleştiğini ortaya koyarlar.[55]

Naipliğin Kaynakları ve Nitelikleri

Naipliğin oluşumu ve yaygınlaşmasında beş kaynak vardır:

1- Mevâlî denilen yüksek dereceli kadılar, görevlerinin başlarında bulundukları dönemlerde maiyyetlerinde kendilerine yardımcı olmak üzere "Bâb(kapı) naibi", esnafı kontrol için "Ayak naibi" vs. görevlendirdiler.

2- Büyük kadılar, hatta kaza kadıları XVI. yüzyılda, özellikle bu yüzyılın sonlarına doğru görevlerinin başına gitmeyip yerlerine "naib" adıyla vekil gönderdiler.

3- Mazul durumda bulunan şeyhülislâm, kazasker ve bazı yüksek dereceli kadılarla, üst rütbede bulunan müderrislere geçimleri için birer kazanın kadılığı arpalık olarak verilirdi. Bunlar da yerlerine "Arpalık naibi" göndererek oraları yönetirlerdi.

4- Büyük sancak ve kaza kadıları, yol güçlüğünü göz önünde bulundurarak nahiyelere birer naib (Kaza naibi) tayin ederek oralardaki halkın hukukî sorunlarını yerinde çözmeye çalışırlardı.[56] Özellikle bu madde, naipliğin yaygınlaşmasında en büyük etmendir. Örneğin, Galata kadılığı 300 köydür, 44 nahiyesi ve bir o kadar naibi vardır.[57]

5- Mevâlî derecesindeki kadı ve müderris çocuklarına (kişizâdeler) terfi, kıdem, bilgi vs. aranmaksızın kadılık ve müderrislik verilmesi (beşik uleması), onların da yerlerine naip atamaları, bu kurumun genelleşmesinde bir başka kaynaktır.[58]

Naiplerin de kadılar gibi "âlim, hükme kadir, bî-garaz ve âdil" olmaları[59] ve davaları şeriata ve kanuna göre çözmeleri esastı.[60] Bu nitelikleri taşımaları için onların medrese mezunu olmaları gerekirdi.[61] 1854'ten sonra Muallimhane-i Nüvvâb (Mekteb-i Nüvvâb, Medresetü'l-Kuzat)'ta eğitilmeleri amaçlanmıştır.[62]

Naip olacak kişinin ayrıca doğup büyüdüğü yerden olmaması kanun gereği idi.[63] Devlet böylece adalet örgütünde görev yapacak kişilerin aile ve çevrelerinin etkisinde kalmamalarını arzu etmiş olmalıdır.

Kaynaklar, bu niteliklere uymayan kişilerin naip atandıklarını ortaya koymaktadır. "Ehil olmayanlar, çuhadarlar, hademe gürûhu, kayıkçılar",[64] "voyvodalar, subaşı kâtipleri",[65] aşçılar ve kaftan ağaları",[66] hatırla, gönülle naip olmuşlardır. Cevdet Paşa, bunların "cehele ve esâfil-i nâs'dan voyvoda misüllü tahsildar ve gaddar naibler" olduklarını yazar.[67] Devletin resmî belgelerinde bu cahil naiplerin "mechûlü'l-ahvâl, işe yaramaz" ifadeleriyle tanımlandıkları görülür.[68]

Naip Tayin ve Azli

Bir yerde mahkeme açmak padişahın emir ve iznine bağlıdır.[69] Mahkemelere naip tayin ve azl yetkisi ise kadılara aittir. Gerger Kadısına gönderilen gurre-i Rebiyülevvel 973 (29 Temmuz 1565) tarihli bir hükümde: "Nüvvâb ve muhzırların azl u nasbı kuzata (kadılara) müfevvezdir (bırakılmıştır)"[70] denilerek, konunun hukukî boyutları çizilmiştir (Bkz. belge 1). Sicillerde gördüğümüz örneklere göre, tayin işleminin tamamlanması için kadıaskerlerin onayı gerekmektedir.[71] Kadı yazısı (mürâsele) ile göreve getirme ve görevden alma örneklerine şer'iyye sicillerinde sıkça rastlamak mümkündür.[72] Görevden alma işlemi bazen padişah buyruğu ile gerçekleşirdi ki, bu durumda emir kadı ile beraber sancakbeyine de gönderilirdi.[73]

Naiplerin, "vekilin vekili olmaz" kuralını bozarak yerlerine naip atadıkları bilinmektedir. C.C. Güzelbey, "zincirleme giden bu görev aktarmaları çok vakit adâlet cihazının iyi işlememesine sebeb olmuştur" demektedir.[74] Kadıların, naiplikleri iltizam yoluyla yani açıkçası belli bir ücret üzerinde anlaşıp satmaları –yasak olmasına rağmen– yaygın bir usuldü. Bazı belgeler, bir naipliğin 100-200 kuruş karşılığı satıldığını ortaya koymaktadır.[75] Bu rakamları genelleştirmek mümkün değildir. Kadıların, naiplerini sık-sık görevden alarak kazançlarını arttırmaları da ender olaylardan değildir.[76]

Aşağıda görüleceği üzere, naiplik kurumunun bozularak bir yığın niteliksiz insanın naip olması ile ortaya çıkan rezaletlerin ve açıkçası zulmün önüne geçilebilmesi için III. Selim (1789-1807) zamanında bir dizi düzenlemelere gidildi. 1793 yılında yayınlanan bir fermanla, naiplerin de kadılar gibi "âlim, hükme kadir ve âdil olmaları" istendi.[77] Bunu izleyen 1795 tarihli ferman ile de hastalık nedeniyle göreve gidemeyecek olan kadıların, yerlerine, şeyhülislâm tarafından görülmedikçe naip atamaması emredildi.[78] II. Mahmud (1808-1839) zamanında çıkarılan 1838 tarihli Tarîk-i İlmiyye'ye Dair Ceza Kanûnnâmesinde kadı ve naip tayinleri ile ilgili bir maddeye yer verildi. Hakim tayinlerini sınav esasına bağlayan ceza kanunnâmesi aynı zamanda naipliği de sınırlamaya çalışmıştır. Buna göre büyük kazalara yakın yerlerin (küçük kazalar) davaları büyük kaza hakimleri tarafından görülecek, ancak altı saatten uzak yerlere "yerlüden" veya kadının adamlarından güvenilir, inanılır, iktidar sahibi ve fıkıh bilen biri naip olarak atanacaktır. Böylece "yerlüden naip olmak memnûdur" hükmü de tarihe karışmıştır.[79]

Naip tayin etme usulüne 1915 (1331) yılında son verilmiştir.[80]

Naiplerin Görevleri ve Gelirleri

Kadı yerine atanmış naipler, kadıların bütün görev ve yetkileriyle donatılmışlardır. Nikâh, miras taksimi, yetim ve kayıp olanların mallarının korunması, vasi tayin ve azli, vasiyetlerin ve vakıfların hükümlerine uyulması, köle azadı ve alacak-verecek senetlerinin tanzimi, cinayet vs. bütün davalar onlar tarafından görülürdü. Bunlardan başka ürün ve hizmet narhlarının belirlenmesi, merkeze

zahire ve asker sağlanması, avarız akçesinin toplanması, menzil emirlerinin uygulanması, merkezden gelen emirlerin sicile işlenip halka duyurulması vs. görevleri arasındadır.[81]

Kadıların yanında görev yapan naiplerin durumu ise daha farklıdır. Kadı tarafından dava görme yetkisi alan naipler, bu yetkiyi kadılar gibi kullanırlardı. İçlerinde gece nöbete kalıp (gece naibi) sabaha kadar görev yapanlar, açıkçası acil olarak gece görülmesi gereken davalara bakanlar da vardır.[82] Dava görme yetkisine sahip olmayanlar sorgu hakimleri gibi davacıyı, davalıyı, şahitleri dinlemek, keşfe çıkmak[83] ve esnafı kontrol etmekle görevlendirilirlerdi.[84] Örneğin, İstanbul'da esnafı cezalandıran Ayak naibi, fiyatları tayin ve kontrol eden Çardak naibi, mumculara bakan Mum naibi, yağ işleriyle uğraşan Yağ naibi, zahire ve ekmekçileri denetleyen Kapan naibi, avarız vergisini toplayan Avarız naibi, kadının belediye ve idarî görevlerinde en büyük yardımcılarıdır.[85]

Osmanlı Devleti'nde yargı hizmetlerinin bir ücret düzenine bağlanması şimdiki bilgilerimize göre Yıldırım Bayezid devrine rastlar. Kadıların rüşvetle dava gördüklerinin ortaya çıkması üzerine vezir-i âzam Çandarlı Ali Paşa, hakimlerin mahkemede görecekleri işlerden ne kadar ücret alacaklarını bir esasa bağladı. Aşık Paşa-zâde ve Neşrî, eserlerini yazdıkları sırada (XV. yy. sonları) resm-i kısmetten alınan binde yirminin o devirden kaldığını ifade ederler.[86]

Fatih Sultan Mehmed zamanında kadıların ve naiplerin gördükleri hizmetler karşılığında alacakları ücretler teker-teker sayılmıştır. Örneğin mal taksiminden kadıya binde yirmi; ıtâknâme (kölelere verilen özgürlük belgesi)'den kadıya otuz, naibe bir; nikâhda kadıya yirmi, naibe beş; hüccetten kadıya onbeş, naibe bir akçe verilmesi gerekmektedir.[87] Bu ücretler zaman içinde değişime uğramıştır. Örneğin Yavuz Sultan Selim Kanunnâmesinde resm-i nikâh yirmi akçedir, onbeş akçesi kadıya üçü naibe, ikisi kâtibedir. Resm-i mürâsele ve sicillât (evrakın defterе kaydı) sekiz akçedir, beş akçesi kadının, iki akçesi naibin ve bir akçesi kâtibindir. Itâknâme, efendi zengin ise elli akçedir, kırkı kadının, altısı naibin, dördü kâtibindir.[88] Buradaki naip ücretleri anlaşılacağı üzere kadı yanında görev yapanlarla ilgilidir. Bağımsız çalışan naipler, bu ücretleri kendi nam ve hesaplarına tahsil ederlerdi. XVI. yüzyıl sonlarına doğru düzenlenen kanun mecmualarında görülen kadı ve naip ücretleri, XIX. yüzyıla kadar değişmeden korundu.[89]

XIX. yüzyılda mahkeme ücretlerinin kuruş üzerinden yeniden düzenlendiği görülmektedir.[90] İkinci Meşrutiyet'le beraber naiplerin mahkeme harcı ile geçinmeleri yerine onlara da bütçeden maaş bağlanması usûlü getirildi.[91]

Bağımsız çalışan naiplerin kendi nam ve hesaplarına tahsil ettikleri mahkeme harçlarının tamamının kendilerine kaldığını düşünmemek gerekir. Naipler, göreve getirilmeden önce kadıya ödeyecekleri ücret konusunda bir anlaşmaya varırlardı. Burada mekanizmanın nasıl işlediğini iyi bilmek gerekir. Kanunnâmeler,[92] mühimme kayıtları,[93] adaletnâmeler[94] ve kimi risâleler,[95] kadıların naipliği sattıklarını (iltizam) ortaya koymaktadır. İki taraf arasında belli bir para üzerinden (ber-vech-i maktu) anlaşmaya varılırdı ki, bu durum adalet düzeninde büyük yolsuzlukların yapılmasına neden olmuştur. Devletin daha Kanûnî Sultan Süleyman zamanından başlayarak iltizam yoluyla naipliklerin satılmasını önlemeye çalıştığı ve bu konuda kanunlar, hükümler (Bkz. Belge 2), adâletnâmeler yayınlandığı bilinmektedir.[96] III. Selim'in bir hatt-ı hümâyûnu, "... bir müddetten beri âdet olduğu üzere nüvvâba maktuan iltizâm suretlerinden mücânebetle (sakınarak)" formülünü tekrar etmektedir.[97] Yayınlanan emirlerde gelirlerin beşte birinin naiblere bırakılarak atama yapılması istenmiştir.[98] Sonuç olarak kadı naibi sıfatıyla göreve gelenler, mahkeme harçlarının beşte birini kendilerine ayırarak geçimlerini sağlamak zorundaydılar. Yukarıda belirtildiği gibi, bu durumda II. Meşrutiyet devrinde son verilerek maaş sistemi getirilmiştir.

Naiplerin Yolsuzlukları

Adalet hizmetlilerinin yolsuzlukları ile ilgili ilk bilgilerimiz, Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla beraber ortaya çıkmaktadır. Aşıkpaşa-zâde, Orhan Gazi (1324-1362) zamanında Yaya teşkilâtının kuruluşunu anlatırken yaya yazılmak isteyenlerin "kadıya rüşvet ilettiklerini" yazar.[99] En eski kaynaklarımızdan biri olan Ahmedî, Yıldırım Bayezid zamanında işlerin rüşvetle görüldüğünü dile getirir ki, bu bilgi Aşıkpaşa-zâde ve Neşrî Tarihinde ayrıntılarıyla anlatılmıştır.[100] Fatih Sultan Mehmed, Anadolu kadılarına gönderdiği bir hükümde kadıların mahkeme harçlarının alınmasında ifrata kaçtıklarını, taaddi(zulm) ettiklerini ihtar etmiştir.[101] II. Bayezid devrinde görev yapan kadı ve naipler çok ağır suçlamalarla karşılaşmışlardır.

Sultan Selim'e padişahlığının başında bir rapor sunan Ali bin Abdülkerim Halife, "kadıların fukaranın hakkını yediğini, rüşvet aldığını, ölenlerin mallarının 'naibler', yalancı şahitler ve seyyidler arasında bölüşüldüğünü "bildirmektedir.[102] 1540 Adaletnâmesine göre, naipler, resm-i kısmet bahanesiyle il üzerine çıkıp kondukları yerlerde kendilerine ziyafet çektirip, atlarını yemlendirip bunun gibi bir yığın sıkıntı ve zulme sebeb olmuşlardır.[103] 1565 Adâletnâ-

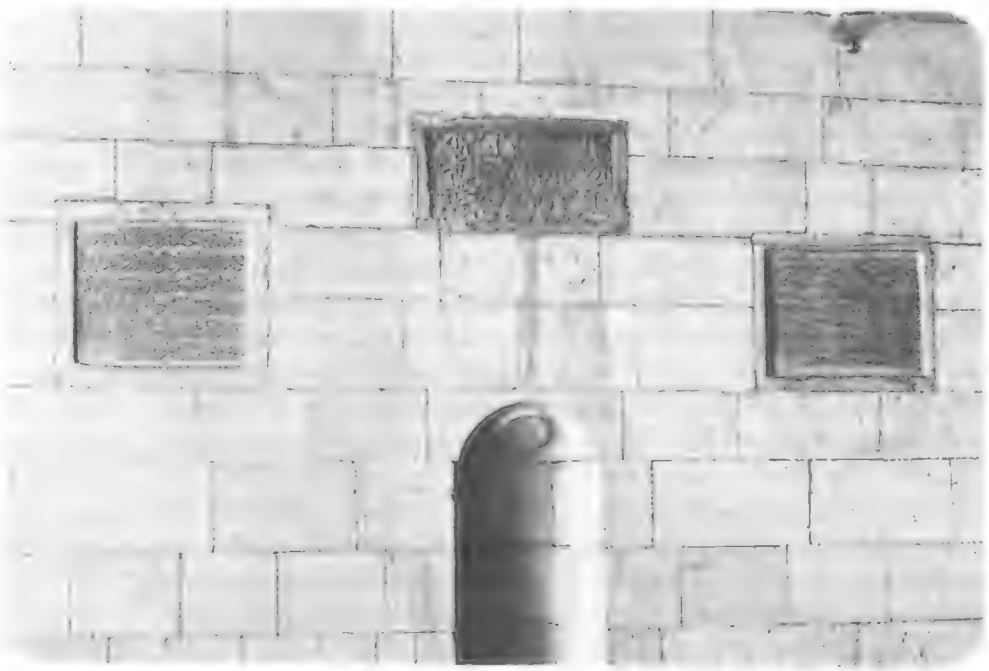

Bayburt Ulu Camii son cemaat yerindeki kitabeler.

mesinde naipler için dile getirilen hususlar ürkütücüdür. Bu adâletnâmede naiplerin başka görevlilerle beraber "fukaranın kızlarını velilerinin izni olmaksızın istedikleri ile evlendirdikleri" ve daha korkuncu "avretlerin boşadup muradları olduğuna tezvic ettirdikleri" anlatılmaktadır.[104] Kanunnâmeler, adâletnâmeler ve mühimme kayıtları, Kanûnî Sultan Süleyman zamanında yolsuzlukların tek-tük olaylar olmaktan çıkıp genelleşme istidâdında olduğunu ortaya koymaktadır. Aşağıda bölüm bölüm örneklerini vereceğimiz gibi, XVI. yüzyıl sonlarında ve XVII. yüzyılda adâlet hizmetlerinden kaynaklanan sıkıntılar çığ gibi büyümüştür. Bu yüzden, "1100 (1689)'den sonra niyâbet usulü bozularak çoğu ehliyetsiz ve cahil naipler para mukabili verdikleri hükümlerle haklıyı haksız çıkarmak suretiyle irtikâbın en adisine tenezzül ettikleri görülmüştür" diyen İ.H. Uzunçarşılı'nın görüşlerine[105] başlangıç tarihi açısından katılmamıza olanak yoktur.

Naiplikten kaynaklanan sıkıntılar, Osmanlı tarihçi ve risale yazarlarını zamanla konuya eğilmek zorunda bırakmıştır. Koçi Bey: "bir cahil ve batıl, iltizâm ile naib olsa ol memleketin hali nice olunur?" diye sormakta ve bu gibi durumların "ıyazen billâh zarar-ı 'azîmi vardır" demektir.[106] Naiplik konusuna sık-sık değinen Cevdet Paşa, onları cahil, sefil, rezil sıfatları ile tanımlamakta ve bu nedenle şer'î işlerin karma-karışık olduğunu yazmaktadır.[107]

Bu kısa tarihçeden sonra naip yolsuzluklarını bölümler halinde örneklemeye çalışacağız.

Mahkeme Harçlarının Fazla Alınması

Adâlet görevlilerinin maaşa bağlanmayarak mahkeme harçları ile geçinmek zorunda bırakılmaları, yolsuzlukların temel nedenidir. Özellikle pek çok naibin görevini –devletin karşı koymasına rağmen– parayla satın alması ve kadının çıkarı gereği görevinde uzun zaman kalamaması, onları bir an önce büyük paralar kazanma hırsına yenik düşürmüştür.[108] Devletin bir başka alandaki tutumu da naipleri mahkeme harçlarını belirlenen tutarın üzerinde almalarına yol açıyordu. Devletin iki yüz yıl kadar mahkeme harçlarının oranını değiştirmemekte inat etmesi ve buna mukabil enflâsyonun önlenemeyen yükselişi, harçların fazla alınmasında önemli bir faktör olmalıdır.

Mühimme defterleri, adaletnâmeler, kadı sicilleri ve şikâyet defterleri harçların çok fazla alındığını ortaya koymaktadır. Belgelerin çoğunda bu durum: "kanundan ziyade akçelerin alub" formülüyle tekrar edilmektedir. Örneğin, resm-i kısmet binde onbeş akçe iken binde elli; hüccetten yirmibeş akçe yerine on veya otuz kuruş (kuruşun 120 akçe ettiği dönemler) alınması son derece yaygın uygulamalardır (bkz. belge 3).[109] İncelediğimi belgelere göre naipler, yasal harç miktarlarını üç ile yüzkırkdört misli arttırmışlardır.

Vergilerle İlgili Yolsuzluklar

Kadı ve naiplerin en önemli görevlerinden biri özellikle savaşlı yıllarda olağanüstü halka salınan avarız, sürsat, kürekçi bedeli vs. gibi vergi ve yüklerin toplanmasına nezaret etmektir. Arşiv belgeleri ve kronikler, bu konuda reâyânın adalet hizmetlileri tarafından insafsızca soyulduklarını ortaya koyar.

Kadılar ve naipler, bu iş için İstanbul'dan gelen görevlilerle de işbirliği yapmışlardır. Kaynaklar, bu işbirliği-

ni: "zaleme ile bi'l-ittihad" ve "yekdil ve yekcihet olup" formülleri ile dile getirmişlerdir.[110] İnebahtı Kadısına gönderilen bir hükümde: "Olendorik naibi Ahmed'in işbirliği yaptıkları ile beraber avarız ve sürsat tekâlifinden kendileri için 190.000 akçe aldıkları" iddia edilmektedir.[111]

Sürekli ve düzenli bir vergi olan cizye toplanması da ayrı bir yolsuzluk kapısıdır.[112] 1768-1774 savaşı sırasında Adalar'da yaşayan gayr-i müslim reâyâ, vergiler nedeniyle kadılardan ve naiplerden öyle bunalmıştır ki, "Rusyalu'ya meyl eder" olmuşlardır.[113] XVIII. yüzyıl sonlarında şikâyetler aynı şekilde devam etmektedir. Konu, III. Selim'in de hazır bulunduğu bir toplantı da ele alınmış ve "fukara-yı raiyyetten hîn-i tevzîde bir habbe fazla alınmaması" için bütün görevlilere hatt-ı hümâyûn içeren fermanlar gönderilmiştir.[114] II. Mahmud zamanında devlet hâlâ bu tür şikâyetlerle karşı karşıyadır. Örneğin Güzelhisar Naibi Mehmed Lütfullah, halktan usulsüz vergiler toplattığı ve başkaca yolsuzluklar yaptığı için Ankara'ya sürgün edilmiştir.[115]

Rüşvet ile Dava Görmek

Kadı ve naiplerin özellikle rüşvetle iş görmeleri çok yaygın bir uygulamadır.[116] Şikâyet defterlerinde naiplerin bu tutumu, "iki hasım dava ile vardıkta nâ-hakk kimesnenin akçesin almağla ol tarafa himâyet idüp, icrâ-yı hakk olunmayub bunun emsali zulm ve taaddilerinin nihayeti olmadıkların" ifadesiyle dile getirilmektedir.[117] Bir mühimme kaydına göre, bilfiil Ankara Mahkemesi'nde naip olan Fethullah rüşvetçilikle meşhur olduğu gibi, kadıyı da rüşvete alıştırmıştır.[118]

Naiplerin bir başka marifeti de para karşılığı, daha önceden verilmiş ve sicile geçmiş bir kararı bozmak veya defterden çıkarmaktır. 1565 tarihli iki belgede bulduğumuz "sebt olan sicillâtları yerinden kat' idüb"[119] veya "mâl kuvveti ile sicil olan kazayayı mahv ettirmekle"[120] ifadeleri giderek genellik kazanacaktır. Bu genelleşmenin kanıtını, 1018 adâletnâmesinde kadılar ve naipler hakkında yapılan suçlamalarda buluruz: "Fesadı sabit olanlardan rüşvet almağla fesadlarına müteallik olan mevâddı sicilden çıkarub salih ve dindar kimesnedür deyü eline hüccet virüb..."[121] cümlesinde olduğu gibi. Şikâyet defterlerinde de benzer yakınmalar vardır.[122]

Yalancı Şahitlerle İşbirliği

Belgelerde üzerinde durulan önemli konulardan biri de yargılama sırasında, meslek haline gelen yalancı şahitliğin davanın seyrini değiştirmesidir. Burada bizim için önemli olan yargı görevlilerinin yalancı şahitlerle işbirliğidir. Bir belge bu durumu açıkça gözler önüne serer: "Ali Yar... yirmi-otuz şuhûd-ı zor (yalancı şahit) ve şerîr ve şaki kimesneleri ve Sarıca Naib dimekle maruf naibi yanına alub Kars'tan Sis'e ve Sis'ten Kars'a varub-geldüğü fukaraya muradları üzere şuhud-ı zor ile siciller ve hüccetler yazdurub emvâl ve erzaklarını ve emlâk ve tarlalarını alub"[123] ifadesi, durumun ciddiyetini göstermektedir. Yukarıda değindiğimiz 1565 adaletnâmesinde ve bazı şerirlerin yanlarına aldıkları yalancı şahitlerle davalara müdahale edip haksızlıklara yol açtıkları ifade edilmiştir.[124] Naiplerin yalancı şahit gürûhuna göz yummaları ve hatta onlarla işbirliği yapmaları Osmanlı adâlet sistemine olan güveni temelinden sarsmış olmalıdır.

Para Cezaları

Osmanlı Kanûnnâmeleri, suçlulara verilecek para cezalarını ayrıntılarıyla belirlemiştir.[125] Para cezasının kırkta biri "mahkeme harcı" veya "mahsûl" adı altında kadı ve naip tarafından tahsil edilirdi.[126] Şikâyet defterlerinde bu adlar altında yüksek oranlarda para alındığına dair yakınmalar vardır. Örneğin: "mahkemede her ne mikdar akçe hükm olunur ise tahsîl olundukta mahsûl deyü on akçede bir akçe alub";[127] "mahkeme harcı namıyla yüz akçeden otuzar akçe alub"[128] veya "hilâf-ı şer'-i şerîf mahkeme harcı namıyla onar-onbeşer guruşların alub"[129] gibi ifadeler bu konuda da bir genelleşmenin ipuçlarıdır.

Naipler mahkemede para sızdırma işini o kadar ileri götürmüşlerdi ki, suçsuz olandan dahi resm-i def' adı altında bir şeyler koparmaya çalışmışlardır. Musa Çadırcı, "Hiç suçu yok iken şikâyet edilenden resm-i def adı ile para alındığı sık-sık görülen olaylardı" demektedir.[130]

Miras Taksimi

Belgelerimizde yoğun olarak görülen yakınmaların bir başka bölümü miras taksimi ile ilgilidir. Osmanlı hukuk sisteminde kadı ve naiplerin miras taksimine doğrudan müdahalesi mümkün değildir. Varisler arasında anlaşmazlık veya varislerin küçük olması halinde naipten mal taksimi yapması istenirdi. Bu durumda naipler ölenin mal varlığını tespit ettikten sonra cenaze masraflarını, sözkonusu ise mihr-i müecceli ve varsa borcunu düşüp geri kalanı varislere şer'î esaslara göre bölüştürürlerdi. Geniş bir zaman dilimi içinde resm-i kısmet denilen mal taksimi ücreti, binde onbeş ile binde yirmi arasında değişmiştir.[131] Naipler gerektiğinde küçük çocukların vasileri de olurlardı.

Elimizdeki bilgilere göre miras taksimi ile ilgili şikâyetler, XVI. yüzyıl ortalarından başlayarak İstanbul'a ulaşmaya başlamıştır. Örneğin, 1365 tarihli bir belge, Humus halkının naipten şikâyetleri arasında "bazı eytama (yetimlere) vasi olub mallarını ekl idüb (yeyip) bir nesne vermedikleri" maddesi de vardır.[132] Adaletnâ-

meler, naiplerin zorla miras taksimi yaptıklarını, ölenin mallarına yüksek değerler biçtiklerini, resm-i kısmeti kanunun belirttiğinden çok fazla aldıklarını ifade eder.[133] Şikâyet defterlerinde de bu konuda pek çok yakınma bulunmaktadır[134] (Bkz. belge 4).

Keşif Akçesi

Kadı ve naiplerin yolsuzluk yapmalarına fırsat veren işlemlerden biri de "Keşif"tir.[135] Keşif, davanın selâmeti için olay yerinde yapılan incelemedir. Adalet görevlileri bunu halkı soymak için vesile yapmışlardır. 1675 (Receb 1086) senesinde Yenişehir'e bağlı Reyhânî köylüleri Divana gelip, "kadıları Seyyid Mehmed'in gece ile sizin karyenize hırsız basmış deyü naib gönderib keşf ettirüb "keşf akçesi" namına fukaranın külli nesnelerin aldıktan maada bunların 300 guruşların gasp ettiğini" söyleyerek haksızlığın düzeltilmesi için emr-i şerîf talep etmişerdir.[136]

III. Selim bir gün tebdil-i kıyafet gezerken, kazaen boğulup ölen bir gayr-i müslim için Eyüp Kadısı Hüsam-zâde'nin keşif adına 200 kuruş gibi çok fahiş bir para istediğini duyunca kadıyı Bursa'ya sürgün ettirmiştir.[137] Bu ölünün sahibi veya o mahallin sakinleri şanslı insanlarmış ki, III. Selim'in tebdil gezmesi sayesinde kadının ve onun keşif naibinin zulmünden kurtulmuşlardır. Halk her zaman, her yerde III. Selim gibi hükümdarlar bulamayacaklarına göre vay hallerine. Bizim halkımız bu yüzden o günün koşullarında boşuna:

Şah vakıf gerektir ahvale
Vükelâya kalırsa vay hale

dememiştir.

Vakıflarla İlgili Yolsuzluklar

Naipler, vakıf için yapılan vasiyetlerden de büyük çıkarlar sağlamaya çalışmışlardır. Kayseri kadısına gönderilen 1675 tarihli bir hükümden öğrendiğimize göre halk, naiplerinin vakf-ı hayrat için vasiyet ettikleri akçenin "sülüs ve humsu bizimdir" diye aldıklarından şikâyetçi olmuşlardır.[138] Bu belge, naiplerin vakf edilen paranın üçte birini veya beşte birini talep ettiklerini ve hatta aldıklarını ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır.

Zaman Aşımına Uğramış Davaya Bakmak

Osmanlı hukuk sisteminde bir davanın zaman aşımına uğraması için üzerinden on-onbeş yıl geçmesi lâzımdır. Bu kural, hükümlerde şöyle dile getirilir: "Onbeş yıl mürûr etmeyen hususu ber-mucib-i şer'-i kavîm teftiş idüb göresin".[139] Buna rağmen üzerinden 30-40 yıl geçmiş davaların emir olmaksızın yeniden görülmek istendiğine dair yakınmalar vardır.[140] Bunlar insanları huzursuz etmekte, onları malî külfetlerle karşı karşıya bırakmaktadır.

Teftiş (Devr) Yolsuzlukları

Osmanlı hukuk sisteminde kadı ve naiplerin davayı mahkemelerinde oturup görmeleri usuldendi. Burası genellikle görev yaptıkları yerde kendi oturdukları binadır. Bir şikâyet kaydına göre, Hisar-ı Şarkî'de kadılar kendi oturdukları evden başka mahkeme binası kiralayıp masrafını da halka yüklemişlerdir.[141]

Kadı ve naiplerin olur-olmaz bahanelerle görev yerlerinden ayrılıp köy-kasaba gezip dava yaratmaya ve teftiş (devr) akçesi adıyla para toplamaya çalışmaları çokça görülen hususlardandı. XVI. yüzyıla ait bir kanunnâmede bu yolsuzluklar şu maddeyle önlenmeye çalışılmıştır: "Ve kadılar ve naibler davet olmadıkça varmak kanun değildir ve kadılar kadîmden olan mahkemede oturup devre çıkmayalar".[142] 1540 adâletnamesinde de "olur-olmaz nesneyi bahane idüb dahi reâyâ üzerine çıkub-gezüb yürümeyenler"[143] ifadesi ile keyfî devrin önüne geçilmek istenmiştir.

Hükümdarlığı döneminde ilk naiplik örnekleri görülen II. Murad

Devlet, adalet görevlilerinin yerlerinden ayrılmalarını yani devre çıkmalarını da bir esasa bağlamıştır. Devleti ilgilendiren bir konu olduğu zaman ancak merkezden gelen bir emirle devre çıkılırdı. Bu durumda devre çıkmak kadının görevidir. Ancak kadı yerine naip görev yapıyorsa veya kadının kabul edilir bir özrü varsa naip devre çıkabilirdi. Bunların dışında reaya kendi rızaları ile aralarındaki bir sorunun çözümü için naibi çağırırsa veya vereseler küçük olursa, naip mahkemesinden ayrılıp davet mahalline gidebilirdi.[144] Asayişin bozuk olduğu dönemlerde devlet, huzur ve güven sağlamak amacıyla üç ayda bir devre çıkılmasını isteyebilirdi. Böyle zamanlarda kadıların geniş maiyyetleriyle mahkemesinden ayrılması sakıncalı görüldüğünden naiplerini devre çıkarmaları emr edilirdi. Naiplerin voyvodalarla beraber devre çıktıklarında halktan "müft ü meccânen (parasız, beleş) yemlerin ve yemeklerin almağa emrim yokdur, her ne olursa akçeleriyle alalar"[145] buyruğuna uymaları istenirdi.

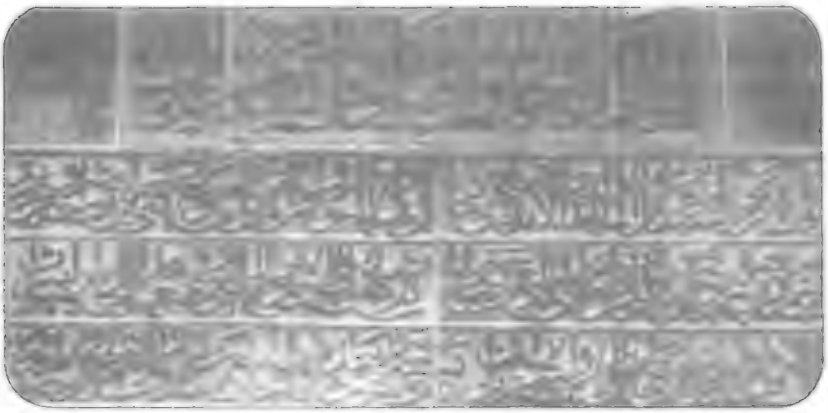

Diyarbakır Ulu Camii'nde Diyarbakırlı Seyyid İbrahim'e ait vakfiye kitabesi.

Belgeler, bütün bu yasal düzenlemelere rağmen naiplerin türlü vesilelerle devre çıktıklarını ortaya koymaktadır. "Nahiye-i mezbûrede naib olanlar devr memnû' iken ziyade adem ve atlu ile karye be-karye çıkub müft ü meccânen yem, yemek, arpa ve saman ve bal ve yağ ve koyun ve kuzu ve sair mekûlâtların (yiyeceklerin) aldıklarından mââda..."[146] gibi şikâyetler sık-sık karşımıza çıkmaktadır (Bkz. belge 5). Bazı naipler de reâyâdan "devr akçesi" adı altında para toplamaya çalışmışlardır.[147]

Reâyânın yöneticilerden gördükleri en ağır zulümlerden biri de angaryalarla ilgilidir. Görevlilerin gittikleri yerlerde reâyânın çocuklarını ve eşlerini şahsî hizmetlerinde kullanmaları bunun en tipik örneklerindendir. Kanûn-ı Osmanîler, Fatih Sultan Mehmed devrinden başlayarak angaryaları yasak etmesine rağmen bu yolsuzlukların önü alınamamıştır. Angaryanın en yoğun görüldüğü zaman yukarıda incelediğimiz devre çıkıldığı günlerdir ve bunlarla ilgili arşiv malzemesi bol miktarda mevcuttur.[148]

Emanete Hıyanet

Naipler, emânet mala hıyanet, yetimlerin mallarını yemek ve haksız emlâk edinmek suretiyle de reâyâya zulm ederlerdi. Yenişehir-i Fener'de ticaret yaparken bir handa ölen Yahudi'nin hana emanet bırakılan malına Yenişehir Kadısının naibi tarafından el konulmuştur.[149] Önemli gördüğümüz belgelerden biri de "yetimlere vasi olup onların mallarını yiyen" bir naip ile ilgilidir.[150] Naiplerin haksız emlâk edinmelerine dair mühimme ve şikâyet defterlerinde önemli kayıtlar vardır. Bu durum, "bazı yerleri kendi emlâk ve evkafına kayd etmek"[151] ve "cem'î memâlikin almak"[152] gibi ifadelerle belirtilmiştir.

Töhmet İsnâdı

"Sicilde töhmeti (suçlama) var" diyerek masum insanları korkutup para sızdırmaya çalışmak, naiplerin marifetleri arasında sayılan bir başka zulüm örneğidir. Osmanlı ceza kanûnnâmelerinde başlıca töhmet konuları: zina, hırsızlık, ev gözetlemek, birinin üzerine varmak, kadınını, kızını veya oğlanını öpmek vs. gibi sayılmıştır.[153] Bunlar ağır suçlardır ve isnâdda bulunana da ispat edemediği takdirde ağır cezaî yükümlülükler getirmektedir. Naipler bunları bile-bile, suçlamanın yaratacağı panikten yararlanmanın yollarını asarlardı.

1564 tarihli "Haleb Beylerbeyine ve Kadısına ve Kilis Sancağı Beyi Canbolad Beye ve Antakya ve Harim Kadılarına" gönderilen bir hükümden öğrendiğimize göre, Harim Naibi Mehmed ve adamları "muradı üzere akçe getirmeyen fukaranın her birine töhmet isnad edib, hüccet yazub ehl-i örf eline virüb cem'î mâmelekin (varı-yoğu)" almışlardır. Bu durum Divan'a intikal etmiş, naip niyâbetten alınmış olmasına rağmen görevine devam etmiştir. İlgili hüküm meselenin yeniden araştırılmasını ve sonucun İstanbul'a bildirilmesini istemektedir.[154] Töhmet konusu, bir şikâyet defterinde de "hilâf-ı vaki mevâdd isnadıyla bî-gayr-i hakkın akçelerin alınmağa bais olub" biçiminde ifade edilmiştir.[155] Töhmet isnâdı yoluyla para sızdırmak yaygınlık kazanmış olmalı ki, adaletnâmelerde: "ve maldar kimesnenin olanca malın elinden almak için sicilde töhmet-i sabıkası mukayyeddir deyü zaleme taifesinin eline suret-i sicill virüb" kalıplarına rastlanılmaktadır.[156]

Zorla Nikâh

1565 adâletnâmesine göre "kudretlü olan kimesneler" reâyânın kızlarını velilerinin izni olmadan zorla istedikleri kimselere nikâh ettiriyorlar, yahut karılarını boşattırıp başkalarıyla evlendiriyorlardı.[157] Bu adâletnâmede kudretlü kişiler arasında naipler de sayılmaktadır. 1675 tarihli bir hükümde, Delvine Kadısı "ve nâhakk nice fukarayı nikâh idüb ve nizam ve hilâf-ı şer' ve kanun nesnelerin alub"[158] cümlesiyle şikâyet edilmiştir. Bu zulmü halka reva gören ehl-i örf taifesi, resm-i gerdek, naipler de resm-i nikâh peşinde koşuyorlardı.

Namaz Kılmayanların Teftişi

Adâlet görevlilerinin yakınmalara neden olan ilginç bir para toplama alanı da "bî-namaz teftişi"dir. Osmanlı ceza kanûnnâmelerinde namaz kılmayanlarla ilgili iki madde vardır:

1- Ve dahi bî-namazı mahalle-mahalle, köy be-köy teftiş idüb muhkem tazir ideler iki ağaca bir akçe cürm alına.

2- Ve Cuma namazı vacib olub terk idenün ve kasd ile orucun yiyenin hakkından gelüb bade't-tazir iki ağaca bir akçe cürm alına.[159] Elimizdeki bilgilere göre ilk uygulaması Fatih Sultan Mehmed zamanında başlayan[160] ve ilk defa Yavuz Sultan Selim devri kanûn mecmualarında görülen[161] namaz kılmayanlarla ilgili dayak (ağaç) ve para cezaları Tanzimat devrine kadar yürüklükte kalmıştır. 3 Mayıs 1840 (1 Rebiyülevvel 1256) tarihli ceza kanûnnâmesinde bî-namaz olanların cezalandırılacaklarına dair bir hüküm yoktur.[162] Fakat muhafazakârları tatmin için 1842 (1259) yılında "beş vakit namazı mazeretsiz terk edenlerin cezalandırılacaklarını ihtar eden" bir ferman yayınlanmıştır.[163]

Namaz kılmayanların takip ve cezalandırılmaları genellikle kadıların görevi olmakla beraber, zamanla devreye beylerin[164] ve sipahilerin[165] de girdiği olurdu. Adâlet görevlileri, namaz kılmayanları takip için "namazcı" adı altında bir kişi tayin edip halkı soymuş olacaklar ki, Kanûnî Sultan Süleyman Vize Kadısına gönderdiği 1546 tarihli fermanında "namazcı deyü kimesne tayin itmeyüb" demek zorunda kalmıştır.[166] Bir şikâyet defterinde "bî-namaz teftişi" namıyla "reayanın küllî akçelerin" alındığına dair yakınma vardır.[167]

Kefilnâme Akçesi

Geleneksel Osmanlı denetim sistemi reâyâ ve berâyâyı (köylü ve şehirli) yerli-yerinde tutabilmek için "kefile vermek" sistemini geliştirmiştir. Bir mühimme kaydından öğrendiğimize göre: "İstanbul halkı cümle birbirine kefile verilmiştir".[168] Belgeler, İstanbul'da beş yıldan beri oturanların, dışarıdan gelen gayr-i müslimlerin, esnafların, medrese öğrencilerinin (suhte) kefile bağlandıklarını ortaya koymaktadır. "Ahali-i dekâkin (dükkân sahipleri) birbirine kefile verilüb";[169] "kârbansaraylarda vesayirlerde kefilsiz bir âdem kalmayub";[170] "kefilsüz suhte tetimmede olmak caiz değildir";[171] "iğneci namını alub kefilsiz ve bizim marifetimiz yoğ iken dükkâna geçib... sabit ve zahir olur ise men ve ref' idüb";[172] "sekiz nefer esircü ve ondokuz nefer dellâl kayd olub her biri âharın nefsine kefil olub";[173] "kefilsüz olan dellâllar dahi ref' oluna";[174] "yerlü ve evlü olmayub ergen olub hariçden gelmiş olan Rum ve Ermeni taifesin Galata Subaşısı marifetiyle görüb her birisin kefile virdirüb";[175] "ehl-i fesad ve şenâat olanları ve kefili olmayanları dahi şer' ile teftiş eyleyüb"[176] vs. gibi ibareler, kefile bağlama sisteminin yaygınlık derecesini ortaya koyar.

Kefillik, Osmanlı malî ve ceza hukuku sisteminde de önemli bir yer tutar. Bir mukataayı elinde tutan mültezimin, borçlarına kefil göstermesi (kefil bi'l-mâl) olağandır. Fakat devlet bununla yetinmez, gerektiğinde mültezimi idarî makamlara veya mahkemeye teslim etmeyi garanti eden kefiller (kefil bi'n-nefs) de isterdi.[177] Osmanlı ceza kanunlarında bulunan bazı maddeler, kefillik uygulaması ile ilgili ilginç görüntüler sergiler: "Bir kimesneye isnâd-ı töhmet etseler (bulunmazsa) oğlu var ise oğluna ve karındaşına ve akrabasına ve musahiblerine ve küfelâsına (kefiller) bulduralar".[178] "ve habs idecek yerlerde kefil bulunurken habs etmeyeler"[179] maddelerini bu konuda örnek olarak verebiliriz.

Osmanlı ordusunun hizmet gruplarından olan ve halk tarafından temin edilen azapların yazımı sırasında da devlet, mutlaka kefil isterdi. Azap yazılanın göreve gitmemesi veya görevden kaçması halinde kefilden bir başka azap için para talep olunurdu. "Ve eğer azab gitmek veya gaybet etmek vaki olub azabın akçesi kefilden alınmalu olsa..."[180] ifadesi bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

Kefilliliğin yasallık kazanması için işlemin mahkemede yapılması, sicile geçmesi ve hüccet düzenlenmesi zorunludur.[181] Kadılar ve naipler bunun için doğal olarak sicil ve hüccet akçesi alacaklardır. Kadılar ve naipler bunlarla yetinmeyecek ehl-i örf ile işbirliği yapıp halkı soymuşlardır. Belgeler soygunu, "hilâf-ı şer' kefil taleb idüb... kefilnâme akçesi namına küllî akçelerin alub"[182] ibareleriyle ortaya koymaktadır. Hükümlerde ve adâletnâmelerdeki "subaşı ve naibin bu bahane ile taife-i mezbûrdan akçe aldıkları istima' oluna neticesi sana ait olur"[183] veya "kefilnâme deyü akçelerin aldırmayasın"[184] gibi ihtar ve emirler soygunun sürekli olduğunu kanıtlar.

Ehl-i Örf ile İşbirliği

Belgelerde, naiplerle işbirliği yaparak halka musallat olan önemli bir grup ehl-i örf adı altında toplanmıştır. Bunlar, "en yükseğinden en küçüğüne kadar idareci zümreye yani memur sınıfına verilen isimdir".[185] Ehl-i örfün başlıcaları beylerbeyi ve sancakbeyi adamları, subaşılar, sipahiler, voyvodalar, çeşitli vergi toplayıcıları (mukataat idarecileri) ve mübaşirlerdir.[186] Bu gruptan mahkeme kararlarının uygulayıcıları olan subaşılar, kadılar ve naiplerle yaptıkları işbirliği sonucu zamanla Osmanlı adaletini felce uğratmışlardır.[187] Burada bizim üzerinde durmak istediğimiz konu, naiplerle ehl-i örfün işbirliği yaparak estirdikleri terörle halkın malını, mülkünü gasp etmeleridir.

Mühimme ve şikâyet defterleri, naip-ehl-i örf işbirliğinden acı yakınmalar içeren örnekleri ile doludur. Şikâyet defterlerinde bu durum "ehl-i örf taifesi ile yekdil ve yekcihet olub" (Bkz. belge 6) ibaresiyle anlatıl-

mıştır. Bir hükümde rastladığımız "hilâf-ı şer' ehl-i örf eline suret-i sicil vermekle müddeî yoğiken ehl-i örf tutub hapsedib akçelerini alub"[188] ifadesi, soygunun, daha açık bir deyişle reayanın ezilmesinin anlatımıdır.[189] Ancak, çeşitli yollardan İstanbul'a ulaşıp seslerini duyurabilenler, soruşturma açtırıp haklarını geri alabilmiş ve suçluları görevlerinden attırabilmişlerdir (189 nolu dipnotta gösterdiğimiz belgelerde görevden alınmalarla ilgili hükümler vardır).

Sahte Evrak Düzenleyen Naipler

Osmanlı Devleti'nin idarî yapısını en bunaltan konulardan biri de evrak sahtekârlığıdır. Devlet düzeninde evrak sahtekârlığı yapılmamış hiçbir alan yoktur dersek mübalâğa etmemiş oluruz. Bu konuda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde binlerce belge vardır. Kanûnnâmelere, yakın zamana kadar evrak sahtekârlığını önleyebilmek için caydırıcı maddeler konmuştur. XVI. yüzyıl kanûn mecmualarında görülen "ve tevzir hüküm ve hüccet yazan kimesnenin âdeti ise elin keseler, eğer âdeti değil ise muhkem hakkından geleler" maddesi[190] ağır bir cezâî hüküm olmasına ve uygulanmasına rağmen evrak sahtekârlığı çığ gibi büyümüştür. 1556 tarihli bir hükümden öğrendiğimize göre "Trabzon'da müzevver hükümle oğlan devşiren Behram'ın, hükmü yazan Kıyas'ın, nişânın eyleyen kâtib Nasuh'un birer ellerin kesilmesi" emredilmiştir.[191] 1590 tarihli bir olayın boyutları daha büyüktür. Adları evrak sahtekârlığına karışan 2 kâtibin idamı, 6 kâtibin birer ellerinin kesilmesi, 7 kâtibin küreğe konması, birkaçının da divandan atılması kararlaştırılmış ve uygulanmıştır.[192]

XIX. yüzyılda Tanzimat devrinde düzenlenen 1850 (yürürlük: 15 Safer 1267) tarihli ceza kanûnnâmesinde sahtekârlık konusuyla ilgili 16 madde vardır. Ceza faslında el kesmek yerine hapis, kürek ve kalebendlik görülmektedir.[193] Bu konuda topladığımız belgeleri ileride yayınlayacağımızdan daha fazla örnek vermeden naiplerin evrak sahtekârlıklarını irdelemeye çalışalım.[194]

Bir mühimme kaydına göre, İslâm Fakih adlı naip ferman ile görevden alındığı halde telbîs sicil ve hüccetler yazmaya devam etmiştir. Yazdığı sahte bir hüccetle 70-80 yaşındaki Abdi'nin idamına sebeb olmuştur. Divan ilgilinin naiplik yapmasının engellenmesi ve bir daha bu işlere kalkışırsa şiddetle cezalandırılacağını bildirerek konuyu kapatmıştır.[195] İki naip hakkında sahte mühürler kazdırıp evrak düzenlediği yolunda şikâyetler vardır. Burada sahte evrakla halkın elinden malları ve görevlilerin görevleri alınmıştır.[196] Ehl-i tezvir ile müttefik olan bir naip te hilâf-ı şer'-i şerîf gizlice siciller yazarak davalar yaratmıştır.[197]

Evrak sahtekârlığı yapan naiplerin yanında bu tür sahtekârlığın kurbanı olan bir de naip tanıyoruz. Ayazmend Naibi Durası kendisini görevden alan ve genel olarak teftiş edilmesini isteyen hükmü Divan-ı hümâyun'a sunduğunda bunun sahte olduğu anlaşılmıştır.[198] Naiplerin başına böyle felâket geldikten sonra halkın perişan halini tahayyül etmek zor olmasa gerekir.

Emir Dinlemeyen Naipler

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Devlet, gerekli fermanları taşraya gönderdiği zaman halkı doğrudan ilgilendiriyorsa bunların ahalinin toplu olarak bulundukları yerlerde okunmasını, sicile geçirilmelerini ve isteyenlere ücret alınmadan suretinin verilmesini emrederdi.[199] Belgeler, naiplerden bazılarının padişah emrine uymadıklarını,[200] gelen emri okumadıklarını,[201] fermanla görevden atıldıkları halde işlerine devam ettiklerini ortaya koymaktadır. Belgeler bu durumu, "itaat-ı emr-i şerîf olmaduğundan"[202] veya "yine ol emre mugayir..."[203] gibi ifadelerle dile getirmiştir. Emir dinlemeyenlerin yanında yetkilerini kötüye kullananlar da vardır. Üzerinde değirmenler bulunan suyun mecrasını değiştirip, halkı kendi ihdas ettiği değirmenleri kullanmaya mecbur eden bir naip örneğinde olduğu gibi.[204]

Yerli Naipler

Bayburd Ulu Camii'nde bulunan kitabenin ana konusu kanunlara aykırı olarak yerli halktan naip olanların "zulm ve taaddilerinin nihayeti" olmadığıdır. Kanûnî Sultan Süleyman zamanında düzenlenen bir kanûn mecmuasında: "ve yerlüden nâib olmak hilâf-ı kanûndur"[205] denilerek yerli halktan olanların bulundukları yerlerde naiplik yapmaları yasak edilmiştir. Fatih Sultan Mehmed[206] ve Yavuz Sultan Selim zamanında[207] düzenlenen kanûn mecmualarında böyle bir maddenin bulunmayışı, yerli naiplerle ilgili olarak merkeze ciddi şikâyetlerin henüz yansımadığı veya onlardan naip atanmadı biçiminde bir yorum akla getirmektedir.

Kanûnî Sultan Süleyman devri bütün görkemi yanında Osmanlı düzeninin ciddi sarsıntılara uğradığı bir dönemdir.[208] Öyle anlaşılıyor ki bu zaman dilimi içinde yerli naipler, çevre ilişkilerinin yarattığı hatırla iş görmek, yakınlarının çıkarlarını korumak ve nihayet kendilerini de ihya etmek için bir yığın haksızlığa neden olmuşlardır. Devlet bu aşamada devreye girerek yerlilerden naip tayinini yasaklamış olmalıdır. Elimizdeki belgelere göre Devlet yerli naip yanında yerli subaşı[209] ve kâtip[210] atamalarını da yasak kapsamına almıştır. Bu konuda dikkatimizi çeken önemli hususlardan biri de günümüzde bile bazı görevlerin yerli olanlara verilmemesidir. 2 Nisan 1989 tarihli *Resmî*

Gazete'de yayınlanan memurların yer değiştirmeleriyle ilgili yönetmelikte: vali, kaymakam, emniyet müdürü, emniyet amiri, milli eğitim müdürü, defterdar, mal müdürü, kadastro müdürü, tapu sicil müdürü nüfus ve vatandaşlık müdürü ve nüfus müdürü ünvanını haiz olanlar a) nüfusa kayıtlı oldukları il veya ilçeye; b) nüfusa kayıtlı olmamakla birlikte en az 15 yıl müddetle devamlı ikamet ettikleri il veya ilçeye atanamazlar (nüfusu 200.000'i aşan yerlerde uygulanmaz). Demek ki, günümüzde bile yaygınlaştırılarak sürdürülen bu Osmanlı tarzı atama usulü, Devletimizin, görev verdikleri insanların hâlâ hukuk devleti ilkelerini içine sindiremediklerini düşündüğünün göstergesi olmalıdır.

Naiplerle ilgili en yoğun yakınmalar onların yerli olmalarıyla ilgilidir. Bu yakınmalar: yerli naiplerin ehl-i örf ile işbirliği yaptıkları,[211] harçları fazla aldıkları,[212] haksız olanların davalarını haklı çıkardıkları,[213] devr yasak edilmiş iken devre çıkıp reayanın evlerine konup bedava yemek ve yemlerin aldıkları,[214] otuz seneyi geçen davalara baktıkları,[215] vergileri kendi çıkarları için fazla tahsil ettikleri,[216] gizlice sicil sureti çıkardıkları,[217] yerliden naip olmaması için arka-arkaya emir gelmesine rağmen görevlerini sürdürdükleri,[218] görevden atıldıkları halde yeniden naip olmanın yolunu buldukları,[219] konuları ile ilgilidir. Yukarıda belirtildiği gibi yerli olanların naip olamayacakları hükmü 1838 tarihli tarik-i ilmiyyeye dair ceza kanûnnâmesi ile yürürlükten kalkmıştır.

Sonuç

Naiplerle ilgili şikâyetler yüzyıllar boyunca sürüp gitmiştir.[220] Halk naipler karşısında aciz bırakılmıştır. Bir yeniçerinin alacaklı olduğu naipten dayak yediği bir dünyada, halk her türlü rezillikle başbaşa kalmış demektir.[221] XIX. yüzyılın –bütün hukukî düzenlemelere rağmen– diğer yüzyıllardan farklı olduğunu düşünemeyiz. Bu yüzyılın başlarında Rumeli Valisi olan Vezir Hakkı Mehmed Paşa (1848-1811),[222] İstanbul'un burnunun dibindeki Silivri Naibi'nin ilâmı karşısında şaşkına düşmüş olmalı ki, düşüncelerini daha doğrusu tepkisini traji-komik bir üslûpla dile getirmiştir:

Silivri Naibi, Şeriat haini,
İlâmını gördüm, kahkahayla güldüm.
Meâli hezeyan, hükm-i hilâf-ı Kur'an'dır.
Mühr-i müeyyedimi basarım,
Seni Mahkeme kapısına asarım.[223]

Vakfiyeli kitabesi olan Tokat'ta Behzadiye Camii.

1840 yılında Rumeli Tanzimat Müfettişi olan Ahmed Arif Hikmet Beyefendi, Eski Cuma ahalisinin şikâyeti (kabayih: yakışıksız, çirkin şeyler nedeniyle) üzerine naib vekilinin azlini İstanbul'a teklif etmek zorunda kalmıştır.[224] Bu yüzyılın önde gelen tarihçi ve devlet adamlarından A. Cevdet Paşa (1822-1895) naipler için cahil, sefil, rezil sıfatlarını kullanmıştır.[225] Demek ki, adalet hizmetlerini en yaygın şekilde elinde tutan bu zümre mensuplarının bir kısmı İmparatorluğun sonuna kadar toplumun başına dert olmaya devam etmişlerdir. Devlet bütün iyi niyetine ve naiplikle ilgili yaptığı bütün düzenlemelere rağmen soruna köktenci bir çözüm bulamamıştır. Gönderilen fermanlardaki şiddet dolu ifadeler, "Osmanlı'nın yasağı kuşluğa değindir"[226] veya daha iyimser deyişle "Padişah yasağı üç gün sürer"[227] atasözlerini doğrulatırcasına hiçbir işe yaramamıştır.

Burada konuyu dar bir çerçeve içinde ortaya koymaya çalıştık. Bu alanda yapılacak ayrıntılı bir çalışmanın –doktora tezi gibi– naiplik kurumunu bütün boyutlarıyla gün ışığına çıkaracağını sanıyorum.

Kitabe Çevirileri

1- Kıdvetü'l-kuzât ve'l-hükkâ(m)[228] ma'denü'l-fazl ve'l-kelâ(m) Mevlânâ Bayburd Kadısı zide...[229]

2- tevki'-i refi'-i hümâyûn vasıl olıcak ma'lûm ola ki Bayburd fukarası südde-i 'adâletime arz-ı hâl[230]

3- yerlüden naib olmak memnu' iken Abdullah her gelen kadılara nâib ve kâtib olu(b) fukarayı (e)hl-ı örfe isnâd

4- idü(b) bunların zulm ve ta'addi nihâyeti olmaduğun bildürüb men' olunmak babında(ğ) emr-i şerîfim reca

5- etmeğin buyurdum ki hükm-i şerîfim vardukda ilâm olunduğu üzre bir ferd[231] zulm ve ta'addi olduğuna rızam[232]

6- şerîfim yokdur ve yerlüden nâib ve kâtib olmak memnu'dur. Mezbûrları niyâbetden men' idüb 'alâmet-i şerîfime itimâd kılasız.

Naiplikle ilgili kitabe

Belge 1.BA.MD.5,
s.121, no. 282

1- Yazıldı. Mektub getüren Hasan'a verildi. fi 4 Rebiyülevvel sene 973.

2- Gerger Kadısına hüküm ki, halen Dergâh-ı Muallâma mektub

3- gönderüb kaza-yı mezbûrda muhzır olan Mahmud oğlu

4- Muhzır Veli ve Davud oğlu Muhzır Abdal nam kimesnelerden ahali-i vilâyet

5- meclis-i şer'-i şerîfe gelüb mezbûrlar 20-30 yıldan beri muhzır olub subaşıya

6- ve nüvvaba ve kuzatın hizmetkârlarına gammazlık idüb müslümanlardan bî-vech cebr ile

7- mal aldurub ırzların pây-mâl iderler ve Nâib Bekir bin Abdullah ve Muhzır Kel Ali

8- dahi 20-30 yıllık nâib ve muhzırlardır zarar-ı 'ammları vardır deyü

9- ref' olunmaların arz etdüğün acilden buyurdum ki nüvvâb ve muhzırların azl u nasbı

10- kuzata müfevvezdir. Eğer bu malumum ise arz etmeğe bais nedir? niçün taaddisi olanları

11- ref' etmeyesin? Eğer malumun değil ise malum idinüb dahi kazana tabi olan

12- eğer naiblerdir ve eğer muhzırlardır anun gibi reayaya taaddi olanları

13- ref' eyleyesin (Gurre-i Rebiyülevvel sene 973/26 Eylül 1565 tarihlidir. Hüküm, 29 Eylül'de Hasan'a teslim edilmiştir).

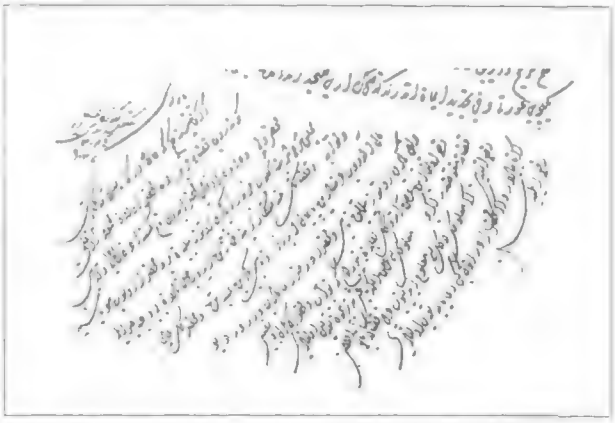

Belge 1

Belge 2.BA.MD.5,
s. 607, no. 1685

1- Yazıldı

2- Mısır Beğlerbeğisine hüküm ki, rikâb-ı hümâyûnuma ruk'a sunulub Menzele Kadısı olan kimesne niyâbetini âherlere iltizâma virmekle nâib olanlar Müslümanlardan hilâf-ı şer' ve kanûn

3- hayli zulm ve ta'addiler idüb akçelerin almakdan hali olmazlar imiş. Eyle olsa buyurdum ki, hükm-i şerîfim vardukda göresin fi'l-vaki kadı-ı mezbûr niyâbetini

4- iltizâma virmiş ise men' idüb tenbîh eyleyesin ki, iltizâma virmeyüb mutemedün-aleyh kimesnelere zabt etdire. Şöyle bilesin (4 Zilkade 973/23 Mayıs 1566 tarihlidir).

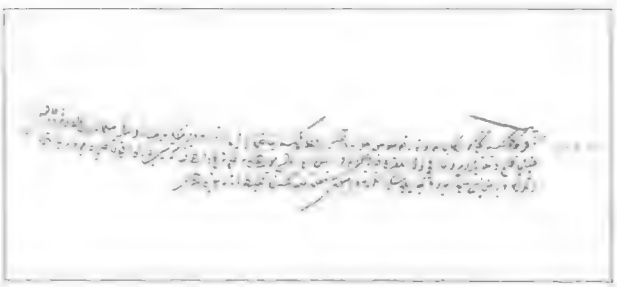

Belge 2

Belge 3, Şikâyet Defteri (Viyana), s. 37a, 1.hk.

1- Güzelhisar Müftisine hüküm ki,

2- Kaza-yı mezhûr ahalisi âdem ve arz-ı hâl gönderüb halen Güzelhisar kazasında nâib olan Sipahi Mehmed nam kadı mürâsele ve hücret akçesi namıyla 100 akçeden 30'ar akçe alub bunun emsâli zulm ve ta'addisinin nihayeti olmaduğun

4- bildürüb vech-i meşrûh üzere amel olunmak içün yazılmıştır. Fi evahir-i Zilkade sene 85 (16-25 Şubat 1675).

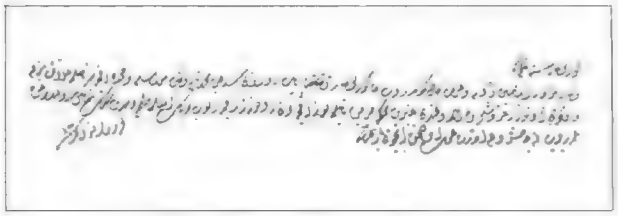

Belge 3

Belge 4, Şikâyet Defteri (Viyana), s. 197b, 2.hk.233

1- Selânik Kadısına ve Beğine hüküm ki,

2- Yenice-i Vardar kazası ahalisi dergâh-ı muallâma arz-ı hâl ider. Bin seksen... senesinde halen bunların kadıları olan Ramazan nam kadı ferman olunan

2- yeniçeri kışlağın bunlar edâ eylediklerinden sonra mahkeme mahsûlü deyü bunların kırkbin akçelerin alduğundan gayri celebkeşân ve sekbân ve yave'den yirmiikibin akçelerin

4- alub ve mahkemede her ne mikdar akçe hükm olunur ise tahsîl olundukda mahsûl deyü on akçede bir akçe alub ve içlerinden biri fevt oldukda müteveffa mâlinden resm-i kısmet binde onbeş akçe

5- iken bin başına resm-i kısmet namına yetmişer[234] akçelerin alub ve yerlüden naib olmak memnû' olduğuna yedlerinde emr-i şerîfleri var iken girü yerlüden kimesneleri niyâbet hizmetinde[235]

6- istihdâm eyleyüb bunun emsâli fukaraya zulm ve ta'addiden hali olmaduğun bildirüb hilâf-ı şer' ve kanûn alduğu akçeleri girü ashabına red itdirilmek bâbında emr-i şerîfim recâ

7- eyledikleri ecilden vech-i meşrûh üzere şer'le red itdirilmek emrim olmuşdur deyü şurûtiyle hüküm yazılmıştır. Fi evâil-i Cemâziyelahir sene 86/23 Temmuz - 1 Ağustos 1675.

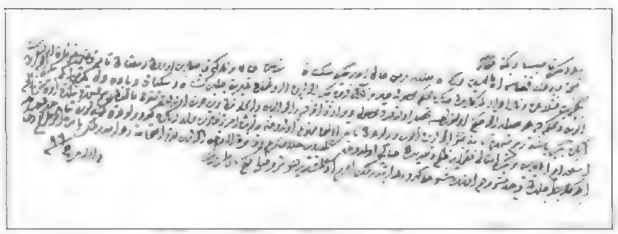

Belge 4

Belge 5, Şikâyet Defteri (Viyana), s. 51a, 3.hk.

1- Babadağı Kadısına hüküm ki,

2- Kazâ-yı mezbûr ahalisi gelüb yerlüden nâib olmak memnû' iken (boş) nam kimesne yerlüden olmağla her gelen kadıya naib olub devr memnû' iken devre çıkub

3- karye be-karye gezüb fukaranın evleri üzerine konub müft ü meccânen yem ve yemek ve sair mekûlâtların alub bunun emsâli ta'addisinin nihâyeti olmaduğun

4- bildirüb mezbûr niyâbetden ref' ve zulm ve ta'addisin fukara üzerinden men' ve def' lunmak bâbında emr-i şerîfim recâ etmeğin hilâf-ı şer' ve kanûn

5- reâyâ fukarasına ta'addi olunmamak içün emr-i şerîfe yazılmışdır. Fi evâsıt-ı şehr-i Zilhicce sene 85/8-17 Mart 1675.

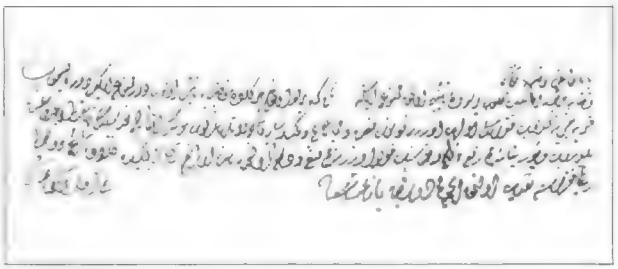

Belge 5

Belge 6, Şikâyet Defteri (Viyana), s. 37a, 2.hk.

1- Sivas Kadısına hüküm ki,

2- Kaza-yı mezbûr ahalisi arz-ı hâl gönderüb yerlüden nâib olunmak memnû' iken kaza-yı mezbûr sakinlerinden Hamza Hoca nam kimesne yerlüden olmağla her gelen kadıya

3- nâib olub ehl-i örf taifesiyle yekdil ve yekcihet olmağla ahali-i fukaranın ehl-i örfe bi-gayr-ı hakkın akçelerin aldırmağa bâis olub ve hüccet-i şer'iyye

4- ve imza ve mürâsele içün kanûndan ziyade akçelerin alub ve iki hasım davaya varduklarında nâ-hakk olan kimesnenin akçesin almağla ol tarafa

5- himâyet idüb icrâ-yı hakk olunmayub ve bunun emsâli zulm ve ta'addisinin nihâyeti olmaduğun bildürüb mezbûr niyâbetden ref' olunmak içün yazılmıştır. Fi evâ(hir)-i[236] Zilkade sene 85 /16-25 Şubat 1675.

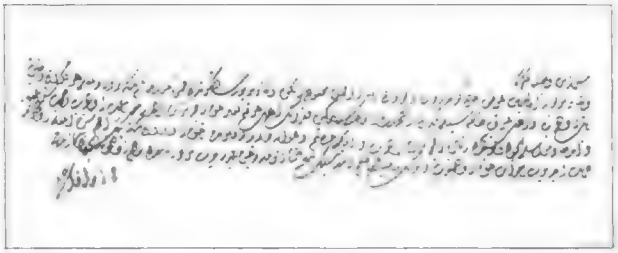

Belge 6

NOTLAR

1 Rahmi Hüseyin Ünal, Monuments Islamiques Pré-Ottomans de la Ville de Bayburt et de ses Environs, **Revue des Islamiques,** XL/1-1972, ss. 99-127.

2 Mebrure Tosun, Sumer, Babıl ve Asurlular'da Hukuk, Kanûn ve Adalet Kavramları. Bunlarla İlgili Terimler, **Belleten,** XXXVII/148 (Ekim 1973), ss. 557-581.

3 Füruzan Kınal, **Eski Anadolu Tarihi,** Ankara 1962, s. 101 dipnot. 49, s. 172, 175.

4 Altan Çilingiroğlu, **Urartu Tarihi,** İzmir 1994, s. 37 vd.

5 Hasan Malay, Manisa ve Denizli İllerinde Epigrafi Araştırmaları, **II. Araştırma Sonuçları Toplantısı (İzmir 1984)** (Ayrı Basım), s. 99.

6 Helmut Engelmann - Dieter Knibbe, Das Zollgesetz der Provinz Asia, **Epigraphica Anatolica,** Heft 14, Bonn 1989, ss. 200-203.

7 Hasan Malay, Letters of Pertinaax and the Proconsul Aemilius Juncus to the City of Tabala, **Epigraphica Anatolica,** Heft 12, Bonn 1988, s. 52.

8 Kaldırılan vergileri kım yenıden koyarsa "Allah lânet etsın" formülünü taşıyan bu kıtabe üzerinde Max van Berchem, Albert Gabriel ve İbrahım Artuk'tan sonra M. Zeki Oral çalışmıştır. Bkz. Harput Ulu Cami Duvarındaki Vergi Kitabesi, **VI. Türk Tarih Kongresi - Bildiriler** (1961) Ankara 1967, s. 141. Kitabe çın ayrıca bkz. Ara Altun. **Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi,** İstanbul 1978. s. 29-30.

9 Zafer Taşlıklıoğlu, **Trakya'da Epigrafya Araştırmaları,** İstanbul 1961, c. I, ss. 46-49; c. II (1971), s. 42.

10 Albert Gabriel, **Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale,** Paris 1940, c. I, s. 331 not 91.

11 Bertold Spuler, **İran Moğolları,** çev. Cemal Köprülü, Ankara 19872, s. 344-345; W. Barthold, İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet. **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası (THİTM),** c. I (1931), s. 135.

12 Walther Hınz, Ortaçağ Yakınşarkına Ait Vergi Kıtabeleri, çev. Fikret Işıltan, **Belleten,** c. XI-II/53 (EKİM 1949), s. 775; Paul Wittek, Ankara'da Bir İlhanlı Kitabesı, **THİTM,** c. I, s. 163164; W. Barthold, **agm.,** ss. 135-139; Halım Baki Kunter, Kitabelerimiz, **Vakıflar Dergisi,** c. II (Ankara 1942), s. 433.

13 W. Hinz, **agm.,** s. 775. Lânet formülü yukarıda bıblıyografyası verilen diğer kitabelerde de vardır.

14 "Bedreka"nın kaldırıldığını Aydınoğlu Umur bın Mehmed Bey'in Denizli'de Tuncer Baykara tarafından bulunan kıtabesinden öğreniyoruz. Bkz. Tuncer Baykara, Denızlı'de Yeni Bulunan İki Kıtabe, **Belleten,** c. XXX/130 (NISAN 1969), ss. 160-162. Bu kitabenin aynı yazar tarafından düzeltilmiş ikinci bir yayını için bkz. Türkiye Selçuklularında Bazı Vergile re Dair, **IX. Türk Tarih Kongresi** (Ankara 1981), Ankara 1988, c. I, ss. 689-692. Baykara, Bedreka'nın yol güvenliği için alınan bır vergi olduğunu kaydetmıştır. Farklı bır yaklaşım için bkz. M. Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları-II, **Tarih Araştırmaları Dergisi,** c. II/2-3 (Ankara 1964), s. 360.

15 Nığde Sungur Bey Camii'nde Karamanoğlu Pîr Ahmed ve Kasım Bey adına bazı vergilerın kaldırıldığına daır bır kıtabe için bkz. W. Hınz, **agm.,** s. 781.

16 Halıl Edhem, Anadolu'da İslâmî Kıtabeler, **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası** (TOEM.), c. V (1330), ss. 141-143.

17 H. Baki Kunter, **agm.,** s. 436-437.

18 Halıl Edhem, **agm.,** TOEM., c. VI (1334), s. 734-735; İsmail Hakkı (Uzunçarşılı), **Kitabeler-I,** İstanbul 1927, s. 20-21.

19 Mustafa Çetın Varlık, **Germiyan Oğulları Tarihi,** Ankara 1974. ss. 85-90.

20 H. Baki Kunter, **agm.,** ss. 445-447; Kâzım Baykal, **Bursa ve Anıtları,** İstanbul 1982, ss. 199-201.

21 Halıl Edhem, **agm.,** s. 749.

22 Soğukkuyu (Cafer Ağa) Medresesi avlusunda bulunan XIX. yüzyıla aıt ıkı kıtabe, medresenın aydınlanması le ilgili vakıf kayıtları içerır. Yayınlanmamıştır.

23 Abdürrahim Şerif Beygu, **Erzurum Tarihi,** İstanbul 1936, s. 255 256.

24 F. Th. Dıjkema, **The Otoman Historical Monumental Inscriptions in Edirne,** Leiden 1977, s. 192-193.

25 Halıl İnalcık, Adâletnâmeler, **Belgeler,** c. II/3-4 (1965), Ankara 1967, s. 88 (Bundan sonra, İnalcık, **Adâletnâmeler**).

26 Altıyüz yıllık Osmanlı Devleti kıtabelerinin henüz bir envanteri yapılmış değıldır. Bunlarla ilgili süreli yayın yoktur. Bır ıki monografı dışında yayınlar son derece dağınıktır.

27 İbrahim Hakkı Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi,** İstanbul 1960, s. 283.

28 Osman Ferıd Sağlam, Şımdiye Kadar Yayınlanmamış Bazı Kitabelerle Meskûkâtın Mıllî Tarıhe Hızmetleri, **IV. Türk Tarih Kongresi (1948) - Tebliğler,** Ankara 1957, s. 170-171.

29 Selâmi Pulaha - Yaşar Yücel, I. Selım'ın Kanunnâmesi (1512-1520) ve XVI. Yüzyılın Kırı Kanunları, **Belgeler,** c. XII/16 (1987), s. 44. Eski yazı metın için bkz. s. 92.

30 Hans Georg Majer, **Das Osmanische "Registerbuch der Beschwerden" (Şikâyet Defteri) vom Jahre 1675,** Wıen 1984. Metin içinde naıblerle ilgili belgelerin dipnot numaraları verilmiştir. Bundan sonra, **Şikâyet Defteri (Viyana).**

31 Samira Kontantamer, **Memlûklarda Devlet Yönetimi ve Bürokrasi, Tarih İncelemeleri Dergisi,** c. II, İzmır 1984, ss. 27-45.

32 M Altay Köymen, **agm.,** ss. 303-380; İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Methal,** Ankara 1984, ss. 19-97; Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce anadolu'da Türkler,** çev. Yıldız Demirız, İstanbul 1979; Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,** 1974, c. I ve c. II'de muhtelif yerlerde (Bundan sonra, Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî**).

33 Bertold Spuler, **age.** Yönetımle ılgılı bölümde muhtelif yerler.

34 Naıp, "kadı" karşılığı olarak da kullanılmıştır. Kadılar, kazaskerlerin vekilliğini yaptıkları için böyle anıldıkları anlaşılıyor. Bkz. M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri,** c. II, s. 644b. Birbırını takip eden Muallımhane-i Nüvvâb, Mekteb-i Nüvvâb ve Medresetü'l-Kuzat, işlevleri dolayısıyla kadı ve naibin eş anlamlı kullanıldığını ortaya koyar. Bu kurumlar için bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilâtı,** Ankara 19842, ss. 260-268 (Bundan sonra, Uzunçarşılı, **İlmiye**); O. Nuri Ergin, **Türk Maarif Tarihi,** İstanbul 19772, c. I-II, ss. 157-159. Belgelerde gördüğümüz ve kullandığımız naipler, kadı vekılleridir.

35 Neşrî, **Kitab-ı Cihânnümâ,** yay. F. Reşit Unat - M. Altay Köymen, Ankara 19872, c. I. s. 73 (Taeschner yay. Leipzıg 1951, c. I, s. 24); İbn-i Kemâl, **Tevârîh-I Âl-I Osman,** yay. Şerafettın Turan, Ankara 1975, I. Defter, s. 75.

36 Aşıkpaşaoğlu (Aşık Paşa-zâde), **Tevârîh-i Âl-i Osman,** yay. Nihal Atsız, İstanbul 1949, s. 145 (Osmanlı Tarihleri içınde); **Neşrî,** (Unat-Köymen yayını), c. I, s. 353-354 (Taeschner yay. c. I, s. 96-97, c. II (Leipzıg 1955), s. 148-149.

37 Kâtıb Yahya'nın Menâhicü'l-inşâ'sındaki Takrîr-i niyâbet için bkz. N. Beldiceanu, **Recherche sur la ville Ottomane au XV siécle,** Paris 1973, s. 430-431. Bundan sonra, N. Beldiceanu, **Recherhe.**

38 N. Beldiceanu, **Recherche...,** s. 160-161, 430-431.

39 N. Beldiceanu, **Recherche...,** s. 112.

40 N. Beldiceanu, **Recherche...,** s. 172, 410.

41 N. Beldiceanu, **Recherche...,** s. 176, 412.

42 N. Beldiceanu, **Code de lois coutumières de Mehmed II - Kitâb-ı Qavânîn-I 'Orfiyye-i 'Osmânî,** Wiesbaden 1967, 52 v. Ayrıca bkz. Ömer Lütfi Barkan, **XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Mâlî Esasları - Kanunlar,** İstanbul 1943, s. 43, md. 8. Bundan sonra, Barkan, Kanunlar.

43 N. Beldiceanu, **Les Actes des premiers Sultans,** Paris 1964, c. II, s. 296-297; N. Beldicenau, Recherche..., s. 302; Ayrıca bkz. Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî...,** c. II, s. 303, 310-311, 446-447..

44 Örneğin, "Niyâbet-i Bursa" için bkz. Ö. Lütfi Barkan - Enver Meriçli, **Hüdâvendigâr Livası**

Tahrîr Defterleri, Ankara 1988, c. I, s. 9 10. Bir başka örnek: "Niyâbet-i vilâyet-i ma' nefs-i Çirmen" için bkz. Tayyib Gökbılgın, **XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası,** İstanbul 1952, s. 19. Niyâbet (naıblık) terımının bazı yörelerde "nahıye" karşılığında kullanılması ıçın bkz. Bahaeddın Yedıyıldız, **Ordu Kazası Sosyal Tarihi,** Sanem Matbaası 1985, s. 45, 48.

45 Halil İnalcık, **Hicrî 835 Tarihli Suret-i Sancak-ı Arvanid,** Ankara 19872, s. XXVIII.; Barkan - Meriçli, **Hüdâvendigâr...**, ayn yer.; Barkan, **Kanünlar,** s. 268, md. 8, s. 286, md. 53.

46 **Şer'iye Sicilleri,** Türk Dünyası Araştırma Vakfı (TDAV.) yayını, İstanbul 1989, c. II, s. 215 216.

47 Yıldırım Bayezıd devrinde adâlet görevlilerının yolsuzluklarından söz edilirken gündemde yalnız kadılar vardır. Burada naıplerden sòz edilmemesi düşündürücüdür ve belkı de XIV. yüzyıl, kadı naıplerınden bahsetmek için erkendir. Bkz. Ahmedî, **Dâsıtân-ı Tevârih-i Mülûk-ı Âl-i Osman,** yay. Nihad Samı Banarlı, İstanbul 1939, s. 83.; Şükrullah, **Behcetü't-tevârih,** yay. Nıhal Atsız, İstanbul 1949, s. 57 (Osmanlı Tarıhleri ıçınde).; **Aşıkpaşaoğlu,** Atsız yay., s. 138 139.; **Neşrî,** Unat-Köymen yay. C. I, ss. 337-339.

48 Halil İnalcık, **Arvanid,** s. 8, nu. 7. Ayrıca bkz. Halil İnalcık, 1431 Tarıhli Timar Defterine Göre Fatih Devrinden Önce Timar Sistemi, **IV. Tarih Kongresi (Kasım 1948),** Ankara 1952, s. 136. İnalcık, bu defterde zıkr edilen naıbi, ılmıye mensupları arasında kadıdan sonra sayar. İlmiye mensuplarına tımar tevcihi hakkında ayrıca bkz. N. Beldıceanu, **XVI. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Timar,** çev. M. Ali Kılıçbay, Ankara 1985, s. 36-37.

49 Halil İnalcık, Bursa Şer'ıye Sıcillerinde Fatih Sultan Mehmed'ın Fermanları, **Belleten,** c. XI/44 (1947), s. 700-701. Fatıh devrinin resmî belgelerınde anılan naibler ıçın ayrıca bkz. İnalcık-Anhegger, **Kanûnnâme-i Sultânî ber mucebî Örf-i Osmânî,** Ankara 1968, s. 41, 60.

50 M.C. Şehabeddin Tekındağ, İstanbul. **İslâm Ansiklopedisi,** c. V/2, s. 1202a.

51 İnalcık, **Adâletnâmeler,** s. 76.

52 N. Beldiceanu, **Code de lois**..., fol. 36 r. Ayrıca bkz. Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî...**, c. II, s. 84-85.

53 Barkan, **Kanunlar,** s. 382, md. 41-42.

54 İnalcık, **Adâletnâmeler,** ss. 99, 112-113.

55 Tayyib Gökbılgin, Nahiye, **İA.** c. IX, s. 38b.

56 Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet,** İstanbul 1309, c. I, ss. 114-117, c. IV., s. 294. Bundan sonra, **Cevdet Tarihi.;** Uzunçarşılı, **İlmiye,** s. 117-118.; Ebu'l-ulâ Mardin, Kadı, **İA.,** c. VI, s. 45a.

57 İnalcık, **Adâletnâmeler,** s. 76. Ayrıca bkz. R. Mantran, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul,** çev. M. Ali Kılıçbay - Enver Özcan, Ankara 1986, c. I, s. 137.

58 Uzunçarşılı, **İlmiye,** s. 263-264.

59 İnalcık, **Adâletnâmeler,** s. 112 (1540) Adaletnâmesi); Uzunçarşılı, **İlmiye,** s. 255.

60 İnalcık, **Adâletnâmeler,** s. 76.

61 R. Mantran, **age.,** s. 138.

62 Osman Nuri Ergin, **Türk Maarif Tarihi,** İstanbul 1977, c. I II, s. 157; Uzunçarşılı, **İlmiye,** s. 269.

63 Bkz. dipnot. 28.

64 **Cevdet Tarihi,** c. I, s. 114-115, 117; Mustafa Nurı Paşa, **Netâyicü'l-Vukuat,** sadeleştıren Neşet Çağatay, Ankara 1980, c. III-IV, s. 146.

65 **Koçi Bey Risâlesi,** yay. Ali Kemâlî Aksüt, İstanbul 1939, s. 35.

66 Uzunçarşılı, **İlmiye,** s. 118.

67 **Cevdet Tarihi,** c. I, s. 115.

68 Belge ıçin bkz. Yücel Özkaya, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı,** Ankara 1985, s. 221.

69 İnalcık, **Adâletâmeler,** s. 76.

70 **Başbakanlık Arşivi Mühimme Defterleri (BA.MD.),** c. V, s. 282. Ayrıca bkz. İnalcık, Mahkeme, **İA.** c. VII, s. 150b.

71 Geç dönemlere aıt olmakla beraber çok ılgınç bır örnek ıçın bkz. Cemil Cahit Güzelbey, **Gaziantep Şer'î Mahkeme Sicilleri,** c. 153-160 (1886-1309), Gazıantep 1966, fas. 1, s. 54. Ayrıca bkz. Gıbb (H.A.R.) et Bowen (H), Islamıc Society and the West, Londra 1957, 1/2, s. 124'ten zikreden: R. Mantran, **age,** s. 138.

72 **Şer'iye Sicilleri** (TDAV.), c. I, s. 38 39; c. II, s. 164. Ayrıca bkz. C. Cahit Güzelbey, **Gaziantep Şer'î Mahkeme Sicilleri,** c. 142-143 (1826-1838), Gazıantep 1966, fas. 3, s. 5. Güzelbey'in gòrebildığim dört fasıkülünde bu konuyla ılgili bol örnek vardır.

73 BA.MD. c. 69, s. 172, nu. 346; s. 202, nu. 404. Ayrıca bkz. Halit Ongan, **Ankara'nın İki Numaralı Şer'iye Sicili,** Ankara 1974, s. 59, nu. 740.

74 C. Cahıt Güzebey - Hulûsi Yetkin, **Gaziantep Şer'î Mahkeme Sicillerinden Örnekler,** c. 81 141 (1729-1825), Gazıantep 1970, s. 71. Ayrıca bkz. Abdülaziz Bayındır, **İslâm Muhakeme Hukuku,** İstanbul 1986, s. 92. Bu konuda ılgınç örneklerden bırı Başbakanlık Arşıvı 8 numaralı Şıkâyet Defterınde (s. 281, 2.hk.) vardır: "Eflâni Naibi Fazlullah her gelen kadıya naıb olub ve bır naıb kendu nasbi ıdüb". R. Mantran'ın "naıbin vekili yoktur" saptaması İstanbul için geçerlı olmalıdır. Bkz. Mantran, **age.,** s. 139.

75 Çağatay Uluçay, **XVII. Yüzyılda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri,** İstanbul 1944, s. 299.

76 Musa Çadırcı, Tanzımat'ın İlânı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarıhlı Tarîk-i İlmiyye'ye Dair Ceza Kanûnnâmesi, **Tarih Araştırmaları Dergisi,** c. XV/25 (1981-1982), ankara 1982, s. 142. Bundan sonra: M. Çadırcı, Tarîk-i İlmiyye.

77 Uzunçarşılı, **İlmiye,** s. 257.

78 Uzunçarşılı, **İlmiye,** s. 118, 259. Ayrıca bkz. Yücel Özkaya, **XVIII. Yüzyılda** Osmanlı Kurumları..., s. 221-222.

79 Musa Çadırcı, Tarîk-i İlmiyye, ss. 145-152.

80 Omer Nasuhî Bilmen, **Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu,** İstanbul 1967, c. VI, s. 439.

81 Uzunçarşılı, **İlmiye,** s. 108-109; İlber Ortaylı, Osmanlı Kadısı, **A.U. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,** c. XXX/1-4, s. 125-126.

82 Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî...**, c. II, s. 84-85; Yusuf Oğuzoğlu, XVII. Yüzyılda Türkıye Şehırlerindeki Başlıca Yöneticiler, Ondokuz Mayıs Üniversitesi **Eğitim Fakültesi Dergisi,** sa. 1 (1986), s. 151.

83 Abdülazız Bayındır, **age.,** ss. 90-92.

84 Uzunçarşılı, **İlmiye,** s. 142-143.

85 Uzunçarşılı, **İlmiye,** s. aynı yer.

86 **Aşıkpaşaoğlu,** (Atsız yay.), s. 139; **Neşrî** (Unat-Köymen yay.), c. I, s. 339.

87 İnalcık, **Bursa Şer'iye Sicillerinde...**, s. 700-701; İnalcık, **Adâletnâmeler,** s. 78.

88 A.S. Tveritinova, **Sultan Selim I Kanûnnâmesi,** Moskova 1969, s. 18a. Ayrıca bkz. Pulaha-Yücel, **I. Selim Kanûnnâmesi**..., s. 31.

89 Bu konuda ayrıntı bır incelemeyi, Bayburt Ulu Camıı'ndekı kadı ücretlerını ıçeren dığer kıtabenın yayınına bıraktık. Şımdılık şu hususlara dıkkat çekmekle yetıneceğiz: XVI-XVI. yüzyıllara aıt pek çok kanûnnâme i cedîde bu ucretler aynen korunmuştur. Bkz. Pulaha-Yücel, **agm.,** s. 42; Osmanlı Kanûnnâmeleri, **Millî Tetebbular Mecmuası (MTM.),** c. 1/2 (1331), s. 325-326; Abdurrahman Paşa Kanûnnâmesi, **MTM.,** c. III (1331), ss. 541-543; Hadiye Tuncer, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Kanûnları,** Ankara 1965, s. 109; Çağatay Uluçay, **XVII. Yüzyılda Saruhanda...**, s. 293 ve vesika 112; Uzunçarşılı, **İlmiye,** s. 85 vs.

90 Yücel Özkaya, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları...**, s. 219. Bu yüzyıldakı ücret listesi için ayrıca bkz. Abdurrahman Vefik, **Tekâlif Kavaidi,** İstanbul 1330, ss. 370-377.

91 Cavıd Baysun, Nâib, **IA.**, c. IX, s. 51b.

92 Ö. Lütfi Barkan, **Kanûnlar,** s. 382, md. 41.

93 BA.MD.5, s. 607, nu. 1685; Çağatay Uluçay, **XVII. Yüzyılda Saruhanda...**, s. 297.

94 İnalcık, **Adâletnâmeler,** s. 112, 129.

95 **Koçi Bey Risalesi,** Aksüt yay. s. 73; Z. Danışman yay. (İstanbul 1972), s. 83.

96 Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Dü-**

zenlik Kavgası, İstanbul 1975, s. 509-510 (Evâhir-i Zılkade 1007 tarihli hk.); Çağatay Uluçay, **XVII. Yüzyılda Saruhanda...**, s. 299 (Evâil-i Rebiyülahir 1057 tarihli hk.). Ayrıca 92, 93, 94 nolu dipnotları.

97 **Cevdet Tarihi,** c. IV, s. 292.

98 **Cevdet Tarihi,** c. IV, s. 291.

99 **Aşıkpaşaoğlu** (Atsız yay.), s. 118.

100 **Ahmedî** (Banarlı yay.), s. 83; Aşıkpaşaoğlu (Atsız yay.), s. 138-139.; **Neşrî** (Unat-köymen yay.), c. I, ss. 337-339.

101 İnalcık, **Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları,** s. 700.

102 Selâhattin Tansel, **Yavuz Sultan Selim,** İstanbul 1969, s. 21.

103 İnalcık, **Adâletnâmeler,** s. 112-113.

104 İnalcık, **Adâletnâmeler,** s. 99.

105 Uzunçarşılı, **İlmiye,** s. 118.

106 **Koçi Bey Risâlesi** (Aksüt yay.), s. 73.

107 **Cevdet Tarihi,** c. I, s. 117.

108 Uzunçarşılı, **İlmiye,** s. 265.

109 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 67a, 3.hk.; 71b. 3.hk.; 77a. 6.hk.; 100b. son hk.; 110b. 4.hk.; 163a. 2.hk.; 198b. 2.hk. Ayrıca bkz. **Cevdet Tarihi,** c. IV, s. 292; İnalcık, **Adâletnâmeler,** s. 129; Çağatay Uluçay, **XVII. Yüzyılda Saruhanda...**, s. 299; Yücel Özkaya, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık,** Ankara 1977, s. 49.

110 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 86a. 3. hk.; 110b. 5.hk.; 123a. 4.hk. Ayrıca bkz. **Cevdet Tarihi,** c. VI, s. 65.

111 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 86a. 3. hk.; s. 92a. son hk.; s. 110b. 5. hk.; s. 123a. 4.hk.; İnalcık, **Adâletnâmeler,** s. 130; Yücel Özkaya, **Ayanlık,** s. 123.

112 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 37a. 1.hk.; 123a. 4.hk.

113 **Cevdet Tarihi,** c. VI, s. 65 (zaleme ile bı'l-ittihad).

114 Teşrifâtî Naim Tarihi, yay. Aziz Berker, **Tarih Vesikaları Dergisi,** c. III/14 (1944), s. 153; **Cevdet Tarihi,** c. IV, s. 392.

115 Musa Çadırcı, Tarîk-i İlmiyye, s. 142.

116 Ahmet Mumcu, **Osmanlı Devleti'nde Rüşvet,** Ankara 1969, ss. 118-155.

117 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 37a. 2.hk.; s. 71b. 3.hk.; 110b. 4. ve 5. hk.; 163a. 2. hk.

Şikâyet Defteri (Başbakanlık Arşivi), nu.8, s. 317. 3 hk. (Evasıt-ı Zilhicce sene 1088/4-13 Şubat 1678).

Şikâyet Defteri (BA.), nu.9, s. 8.4.hk. (evâhir-i Zilkade sene 1091/13-22 Aralık 1680).

118 **BA.MD.** 69, s. 202, nu. 404.

119 **BA.MD.** 5, s. 26, nu. 68.

120 **BA.MD.**5, s. 379, nu. 1007. Bu belge, Ahmet Mumcu tarafından aynen yayınlanmıştır (**age.**s. 335). Belge, yeniden yayınlanmaya muhtaçtır. Örneğin, "kazaya" kelimesi, "kasabat"; "azab" kelimesi, "işret" okunmuştur.

121 İnalcık, **Adâletnâmeler,** s. 129.

122 **Şikâyet Defteri (BA.),** nu. 8, s. 317, 3. hk.

123 **BA.MD.** 71, s. 19, nu. 38.

124 İnalcık, **Adâletnâmeler,** s. 99.

125 Osmanlı ceza kanûnlarının mukayeseli bir yayını için bkz. Uriel Heyd, **Studies in Old Criminal Law,** ed.by.V.L. Ménage, Oxford 1973, Bu eserin 56-73. sayfaları ceza kanûnunun maddelerine, dolayısıyla suçlulara verilecek para cezalarına (cerime) ayrılmıştır.

126 XIX. yüzyıl metinlerinde kırkta bir maddesini bulmak mümkündür. Musa Çadırcı tarafından yayınlanan **"1838 Tarihli Tarîk-i İlmiyye'ye Dair Ceza Kanûnnâmesi"** bunun ilk örneklerindendir. Bkz. **agm.,** s. 146, eski yazı metin: s. 156. Ayrıca bkz. Abdurrahman Vefık, **Tekâlîf Kavâidi,** s. 270 vd. Şer'î mahkeme harçlarının suçlulardan alınması usulü son dönem kanunlarında açık bir şekilde görülür. 25 Teşrîn-i evvel 1333 (25 Ekim 1917) tarihli Usûl-i Muhakeme-i Şer'iyye Kanûnunun 61. maddesi buna örnektir. Metin için bkz. Ahmet Akgündüz, **Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyatı,** Diyarbakır 1986, s. 797.

127 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 197b., 2. hk.

128 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 37a., 1. hk.

129 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 163a. 2.hk.

130 Musa Çadırcı, Tarîk-i İlmiyye, s. 141.

131 İnalcık, **Adâletnâmeler,** s. 77-78.

132 **BA.MD.5,** s. 26, nu.68.

133 İnalcık, **Adâletnâmeler,** s. 129.

134 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 67a. 3. hk.; s. 77a. 6. hk.; s. 100b. son hk.; 144a. 1. hk.; 197b. 2. hk.

135 Bir keşif örneği için bkz. Abdülaziz Bayındır, **age.,** s. 21.

136 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 143a. 5. hk.

137 **Teşrifatî Naim Efendi Tarihi,** s. 237.

138 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 67a. 3. hk.

139 **BA.MD.**5, s. 27, nu. 68. Mühimmelerde benzer örnekler çoktur.

140 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 110b. 4. hk.

Şikâyet Defteri (BA.), nu.8, s. 281. 2. hk.

141 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 28a. 4. hk.

142 Pulaha-Yücel, **I. Selim Kanûnnâmesi,** s. 45 (eski yazı s. 93).

143 İnalcık, **Adâletnâmeler,** s. 113.

144 İnalcık, **Adâletnâmeler,** aynı yer.

145 İnalcık, **Adâletnâmeler,** aynı yer.

146 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 51a. 3. hk.; s. 67a. 3. hk.; 100b. son hk. Ayrıca bkz. İnalcık, **Adâletnâmeler,** s. 130.; Özkaya, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları,** s. 217.; Uriel Heyd, **age.,** s. 214.

147 BA.MD.3, s. 460 nu. 1372.; **BA.MD.**73, s. 553 nu. 1204.; **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 86a. 3. hk. Çağatay Uluçay'ın yayınladığı 1647 tarihli bir belgede: "nâiblerin her ay devre çıkıp köy başına 8-10 kuruş devr akçesi aldıkları" görülmektedir. Bkz. **XVII. Yüzyılda Saruhanda Eşkiyalık,** s. 299.

148 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 51a. 3. hk.; 67a. 3. hk.; 86a. 3. hk.; 100b. son hk.; 144a. 1. hk.

149 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 161a. 2. hk.

150 **BA.MD.** 5, s. 26. nu. 68.

151 **BA.MD.** 5, s. 26. nu. 68.

152 **BA.MD.** 6, s. 89. nu. 182.

153 U. Heyd, **age.** s. 72. md. 55.

154 **BA.MD.** 6, s. 89. nu. 182.

155 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 71. b. 3.hk.

156 İnalcık, **Adâletnâmeler,** s. 129.

157 İnalcık, **Adâletnâmeler,** s. 84, 89.

158 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 163a. 2. hk.

159 U. Heyd, **age.,** s. 84. md. 101, 102. Ayrıca bkz. Ahmed Lütfi, **Mirât-ı Adâlet,** İstanbul 1304, s. 55.

160 Aydoğan Demir, Kanûnî Sultan Süleyman'ın Terk-i Salât Edenlerle İlgili Fermanı, **Tarih İncelemeleri Dergisi,** c. II, İzmir 1984, s. 46-47.

161 A.S. Tvernınova, **age.,** s. 95 (tıpkıbasım 5b). Ayrıca bkz. Pulaha-Yücel, **agm.,** s. 20.

162 Metin için bkz. Reşat Kaynar, **Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat,** Ankara 1954, ss. 303-312.

163 Halil İnalcık, Tanzımat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler, **Belleten,** c. XXVIII/112 (1964), s. 638.

164 Bu konuda Bozok sancakbeyine gönderilen bir hüküm için bkz. Ahmed Refık, Osmanlı Devrinde Rafızîlik ve Bektaşîlik, **Darülfünun**

Edebiyat Fakültesi Mecmuası, c. IX/2 (1932), s. 46.

165 Sipahilerin bî-namaz olanları, men, def ve tazır eylemeleri için bkz. İnalcık, **Adâletnâmeler,** s. 136.

166 Aydoğan Demir, **agm.**, s. 53.

167 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 37a. 3. hk.

168 Ahmet Refik, **Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı** (1495-1591), İstanbul 1988, s. 145-146.

169 Ahmet Refık, **age.,** aynı yer.

170 Ahmet Refık, **age.,** aynı yer.

171 Ahmet Refık, **age.,** s. 34.

172 Ahmet Refik, **age.,** s. 122.

173 **1640 Tarihli Es**'âr Defteri, yay. Yaşar Yücel, Ankara 1982, s. 76.

174 Ahmet Refık, **age.,** s. 42.

175 Ahmet Refik, **Onbirinci Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı** (1592-1688), s. 21-22.

176 Ahmet Refik, **Onuncu Asr-ı Hicrîde,** s. 140.

177 Halil Sahillioğlu, Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları, **İktisat Fakültesi Mecmuası,** c. XXIII/1-2, İstanbul 1963, s. 146.

178 U. Heyd, **age.,** s. 91. md. 121.

179 U. Heyd, **age.,** s. 92. md. 123.

180 **Kanûnnâme-i Âl-i Osman**, yay. M. Arif, İstanbul 1329, s. 61. M. Arif'ın yayınladığı metindeki "ve eğer azab gıtmek" ıbaresi, N. Beldiceanu tarafından yayınlanan metinde daha doğru olarak "azab hizmetin tamam ıtmeden gidüb" biçimindedir. Bkz. **Kitâb-ı Qavanîn,** 55 v.

181 Nefse kefil olma konusunda örnek için bkz. Halil İnalcık, Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler; Kadı Sicillerinden Seçmeler, **Belgeler,** c. X/14, Ankara 1981, s. 62-63. nu. 188. Ayrıca bkz. **Şer'iye Sicilleri (TDAV.),** c. II, s. 48-49.

182 İnalcık, **Adâletnâmeler,** s. 119-120.

183 Ahmet Refik, **Onuncu Asırda İstanbul,** s. 145-146.; **Onbirinci Asırda İstanbul,** s. 21-22.

184 İnalcık, **Adâletnâmeler,** s. 120.

185 Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası,** s. 238.

186 Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktısadî Vaziyeti, **Belleten,** c. XIV/55 (1950), s. 330.

187 Ahmet Mumcu, **Rüşvet,** ss. 145-150.

188 1599 tarihli belge için bkz. M. Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Duzenlik Kavgası,** s. 510-511.

189 Bu konuda çok zengın malzeme vardır. Bazı örnekler için bkz. **BA.MD.** 5, s. 379. nu. 1007; **BA.MD.** 6, s. 89. nu. 182.; **BA.MD.** 7, s. 13. nu. 47.; **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 37a. 2. hk.; 71b. 3. hk.; 92a. son hk.; 103a. 5. hk.; 110b. 4. hk.; 123a. 4. hk.; 163a. 2. hk.; 192a. 2. hk.; **Şikâyet Defteri (BA.),** nu. 8, s. 281. 2. hk.; **Şikâyet Defteri (BA.),** nu. 9, s. 8. 4. hk.

190 U. Heyd, **age.,** s. 83. md. 98.

191 BA.MD. 2, s. 139. nu. 1253. Bu belge, Uzunçarşılı tarafından yayınlanmıştır. Burada 963 (1556) tarihi, mürettip hatası ile 936 yazılmıştır. Bkz. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları-I,** Ankara 1984, s. 15 dipnot 2.

192 Mustafa Selânîkî, Târîh-i Selânîkî, yay. Klaus Schwarz, Freiburg 1970, s. 271-272 (Matbaa-i Amıre 1281'in tıpkı basımıdır).

193 Ahmet Akgündüz, **age.,** s. 855. md. 130. ss. 858-860. md. 148-162.

194 Ahmet Mumcu, **Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı,** Ankara 1985, s. 18-19.

195 **BA.MD.** 69, s. 172, nu. 346.

196 **BA.MD.** 6, s. 177'de 1. hk.; **BA.MD.** 55, s. 105. nu. 190.

197 **BA.MD.** 66, s. 23 (Bolu Beyi'ne gönderilen hk.).

198 **BA.MD.** 6, s. 148. nu. 319.

199 İnalcık, **Adâletnâmeler,** s. 88.

200 **BA.MD.** 69. s. 202. nu. 404.; **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 163a. 2. hk.

201 Yücel Özkaya, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları,** s. 217.

202 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 163a. 2. hk.

203 **Şikâyet Defteri (BA.),** nu. 8, s. 277. 1. hk.

204 **BA.MD.** 8, s. 17. nu. 42.

205 Pulaha Yücel, **agm.,** s. 44, eski yazı metin: s. 92.

206 Beldiceanu, **Kitâb-ı Qavanîn**'de böyle bir madde yoktur.

207 Pulaha-Yücel ve Tveritinova tarafından yayınlanan I. Selim Kanünnâmesinde ve Tveritinova tarafından yayınlanan I. Selim Kanünnâmesinde de böyle bir madde yoktur.

208 Bu konu için bkz. M. Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası.**

209 M. Akdağ, **Türk Halkının...**, s. 509-511 (Ankara kadısına gönderilen 1599 tarihli hüküm aynen verilmiştir).

210 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 67a. 1. hk. Ayrıca bkz. Yücel Özkaya, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları,** s. 226.

211 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 37a. 2. hk.; 103a. 5. hk.; 110b. 4. hk.; 163a. 2. hk.; **Şikâyet Defteri (BA.),** nu. 8, s. 281. 2. hk. Ayrıca bkz. Akdağ, **Türk Halkının,** s. 509.

212 **Şikâyet Defteri (Viyana),** 37a. 2. hk.; 163a. 2. hk.; 197b. 2. hk.

213 **Şikâyet Defteri (Viyana),** 37a. 2. hk.; 110b. 4. hk.; 110b. 5. hk.; 163a. 2. hk.; **Şikâyet Defteri (BA.),** nu. 8, s. 317. 3. hk.; **Şikâyet Defteri (BA.),** nu. 9, s. 8. 4. hk.

214 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 51a. 3. hk.

215 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 110b. 4. hk.; **Şikâyet Defteri (BA.),** nu. 8, s. 281. 2 hk.

216 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 110. b. 5. hk.

217 **Şikâyet Defteri (BA.),** nu. 8, s. 317. 3. hk.

218 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 163a. 2. hk.

219 **Şikâyet Defteri (BA.),** nu. 8, s. 277. 1. hk.

220 **Cevdet Tarihi,** I, s. 117. Ayrıca bkz. Yücel Özkaya, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları,** s. 207, aynı yazar, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık,** s. 123.

221 BA.MD. 96, s. 53. 2. hk.

222 Vezir Hakkı Paşa için bkz. İbnülemın Mahmud Kemal, Mehmed Hakkı Paşa, **Turk Tarih Encümeni Mecmuası,** 16. sene, sayı 18, İstanbul 1926. s. 351 vd.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Vezir Hakkı Mehmed Paşa, **Türkiyat Mecmuası,** c. VI/1939, s. 177 vd.

223 Uzunçarşılı, **agm.,** s. 177.

224 Mahir Aydın, Ahmed Arif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri, **Belleten,** c. LVI/1992, s. 93, 114.

225 Cevdet Tarihi, c. I, s. 117. Çok ılginç bir cehâlet örneği için bkz. **Cevdet Tarihi,** c. XII, s. 67.

226 **Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mûminîn,** yay. Yaşar Yücel, Ankara 1981, s. 57.

227 **Cevdet Tarihi,** c. IV. s. 294.

228 Kitabede bazı kelimelerin ilk, son ve hatta ara harfler ortak kullanılmıştır. Bunlar metinde parantez içinde gösterilmiştir.

229 Kıtabede. "Kadı"nın üzerinde silinti vardır. Burada "fazlühu" kelimesinin olması gerekir.

230 "idüb" olması gereken kelime yazılmamıştır.

231 "ferde" olması gereklidir.

232 "mim" harfi açık olarak görülmektedir. Burada "ye" harfi olmalıydı. Doğrusu: "rızâ-yı şerîfim"dir.

233 Bu belge, yukarıda açık künyesini verdiğimiz **Şikâyet Defterinde (Viyana)** eski yazı kıtap harfleriyle, örnekler arasında yayınlanmıştır. Bkz. s. 29.

234 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 29'daki örnek yayında: "yetmış".

235 **Şikâyet Defteri (Viyana),** s. 29'daki örnek yayında: "hizmetleriyle".

236 "hır" hecesi yazılmamıştır. Bu hükmün altında ve üstündekiler "evâhir" olduğundan, bu tarih benimsenmiştir.

Sempozyum

Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları

ABDULLAH MARTAL

Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı ile Dokuzeylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Anabilim Dalı'nın birlikte düzenledikleri "Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları Sempozyumu" 29 Eylül - 1 Ekim 1994 tarihleri arasında İzmir'de yapıldı. 1975 yılında Felsefe Kurumu'nun "Türkiye'de Tarih Eğitimi"ni seminer konusu yapmasından bu yana, daha geniş bir organizasyonla, ilk kez tarihe neşter vurulan büyük bir bilimsel toplantı gerçekleştirildi. Birçok ünlü tarihçi ve sosyalbilimcinin yanısıra genç kuşak tarihçilerin de konuşmacı olarak yeraldığı, aralarında M.E.B. Talim ve Terbiye Kurulu üyelerinin ve uzman yetkililerin de bulunduğu geniş bir dinleyici kesitinin izlediği sempozyumda, üç gün boyunca, tarih öğretimi ve ders kitapları çerçevesinde tarihin sorunları gündeme getirilirken, yeni yaklaşımlar ve öneriler de konuşuldu, tartışıldı, çözüm yolları arandı.

Sempozyumun düzenlenmesinde en çok emeği geçenlerden biri olan Prof. Dr. Salih Özbaran, açış konuşmasında, tarihin sorunlarına geniş bir yelpazede değinirken, "narrative" tarihçilik anlayışını aşamayan, kendi dar sınırlarının dışına çıkamayan profesyonel tarihçiliğin de bir anlamda sorgulamasını ve özeleştirisini yaptı. "Alaylı tarihçi" diye nitelenen, tarihle sonradan tanışan toplumbilimcilerin, tarih araştırmalarının sonuçlarını topluma yansıtma konusunda profesyonel-mektepli-tarihçileri çok geride bıraktıklarını belirten Özbaran, öğretmen ve eğiticilerin günlük politika cenderesinde sıkışmalarında profesyonel tarihçilerin de sorumluluunun –daha doğrusu sorumsuzluğunun– olduğunu vurguladı.

Birinci gün sabah ve öğleden sonraki oturumlarda, Sempozyumun ağır topları olarak göze çarpan, İlber Ortaylı, İlhan Tekeli, Mete Tunçay, Sina Akşin, Afşar Timuçin ve Halil Berktay'ın bildirileri büyük bir ilgiyle ve zevkle dinlenerek konuşmacılara çeşitli sorular yöneltildi, değişik görüşler yansıtıldı.

İ. Ortaylı, tarih yazımında, kitleye tarih anlayışının kazandırılmasında universal tarihin olamayacağını, toplumların tarih sahnesine çıkmalarında ve tarih konusu olmalarında bir eşitliğin sözkonusu olmadığı gibi, çoğu kez ulusların kendi söylemlerinin başkaları tarafından aktarıldığını belirtti. Küreselleşen dünyada ve Türkiye özelinde tarih kitaplarının yeniden yazılması sorununa değinen İ. Tekeli, resmi tarih yazımının ulus-devlet anlayışından kaynaklandığını, ulus devletleri aşan bir küreselleşme öngörüsünün tarih yazımında yeni ufuklar açacağını ve daha barışçıl bir dünya için fırsatlar yaratacağını öne sürdü. M. Tunçay da, tarih ders kitaplarının halklar arasında nefret uyandıracak ifadelerden arındırılması gereğine değinerek, 500 yıl önce İstanbul'u aldığımıza sevinmekten ve 300 yıl önce Viyana'yı alamadığımıza hayıflanmaktan artık vazgeçmemiz gerektiğini, amacımızın "devlete itaatkâr teba değil, demokratik bir toplumun hak ve özgürlüklerine sahip çıkacak yurttaşlar yetiştirmek" olduğunu vurguladı.

S. Akşin, tarih ders kitaplarının yalan-yanlış bilgilerle, gereksiz yüceltme ya da yergilerle doldurulduğunu örneklerle açıklarken, Türk tarihinin çok eskilere dayandırılarak övünç payı çıkarıldığını, oysa Türkler'in tarih sahnesine çıkışlarının Ön-Asya ve Akdeniz uygarlıklarına göre geç olduğunu ve uzun bir süreç

göçebe kültürü yaşadıklarını, her zamanki üslûbuyla dile getirdi. Akşin'in sözleri bazı izleyicilerin tepkisine ve eleştirilerine yolaçtı. A. Timuçin, eğitimin başlıca amacının yeni yetişmekte olan kişilerde doğru bilinç oluşturmak olduğunu, doğru bilincin ise tarihsel kavrayışla sağlanabileceğini belirttikten sonra, ders kitaplarının seçeneksizliği, bölgesel özelliklerin hiç dikkate alınmaması gibi nedenlerle öğrencilerin yakın çevrelerini bile tanıyamadıklarını, doğru bilincin oluşturulamadığını örneklerle anlattı.

"Tarih öğretimi ve Ders Kitapları Sempozyumu"nun tanıtım afişi

Sempozyumun ilk günkü son konuşmacısı olan H. Berktay, "Evrensel tarih, total tarih, komparatif tarih" başlıklı bildirisinde, Avrupa-merkezli tarih anlayışına karşı bir antitez olarak ülkemizde "milli tarih" anlayışının egemen olduğunu, geçmişe hep kendi açımızdan baktığımızı ve kendi tarihimizi dünya tarihi içine değil, dünya tarihini kendi tarihimiz içine oturttuğumuzu belirtti. Tarihten "biz"i çıkarmak, herhangi bir merkeze göre kurgulanmayan bir evrensel tarih içine oturtmak gerektiğini, oysa ilk ve ortaöğretim ders kitaplarımızda dünya tarihinin aralara sıkıştırılmış incecik bölüm ya da paragraflardan ibaret kaldığını vurguladı.

Sempozyuma katılımın çok olması nedeniyle ikinci günün bildirileri iki ayrı salonda sunuldu. Ağırlıklı olarak tarih ders kitaplarının ve öğretim yöntemlerinin ele alındığı ikinci günde, sabah oturumlarında, Necdet Sakaoğlu ilköğretim, Bayram E. Ertürk ortaokul, Yücel Kabapınar lise, Erdal Aslan devrim tarihi ders kitaplarını eleştiri süzgeçinden geçirerek, bu kitapların yanlışları ve tarih bilinci oluşturmadaki olumsuz etkileri üzerinde durdular. Lorry G. Koullapis, diğer konuşmacıların da yer yer dile getirdiği gibi, tarih öğretiminde diğer uluslara karşı düşmanlık duygularına ve önyargılara yolaçabilecek anlatımlardan kaçınmak gerektiğini, barış kültürünün yaratılmasında tarihin de rolü bulunduğunu vurguladı.

Aynı saatlerde diğer salonda çoğu eğitim disiplinli olan konuşmacılar, tarih öğretimine ilişkin görüşlerini pedagojik yaklaşımlarla yansıtmaya çalıştılar. Didem E. Erpulat, Amerikan eğitim sisteminde tarih öğreniminin nitelikleriyle bu modelin Türk sistemine uygulanabilir noktaları; Leyla Bilici, ilkokul ders kitaplarının çocuğun tarih bilincinin oluşumundaki etkileri; Fersun Paykoç, tarih öğretiminde duyuşsal alanın rolü; Kamile Ün Açıkgöz, tarih öğretiminde öğrencileri güdüleme stratejileri; Gülnur Tanrıöğme, A.B.D. modeline göre tarih metinlerini anlayarak okuma, konularında açıklamalarda bulundular. Eğitimcilerin tarihe bu şekilde yakınlaşmaları, sorunlarına ilgi duymaları, izleyiciler tarafından umut verici bir gelişme olarak değerlendirildi. Buna karşılık, Sabri Sürgevil'in "Tarih öğretiminde öğretmen sendromu" başlıklı bildirisinde çizdiği tablo, özellikle eğitimcilerin tepkisine ve fazla karamsar olduğu yolundaki eleştirilerine yolaçtı. Sürgevil, tarih öğretmeninin yetişmesinden gelişmesine kadar üzerinde çeşitli baskılar oluştuğunu, bu nedenle sorunlarla yaşamaya alıştığını ve sorunlu olduğunu belirtmiş ve tarihin ideolojilere alet edildiğine değinmişti.

Aynı oturumda konuşan Semra Somersan ise, izleyicileri farklı bir yönde, "sözlü tarih" konusunda bilgilendirdi. Somersan, dünya tarihçiliğinde son yıllarda gelişen sözlü tarih çalışmalarının yazılı tarihe bir alternatif olmaya başladığını öne sürerek, sözlü tarih yöntem ve araştırmalarının Türkiye'de tarih öğretiminin bir parçası haline getirilmesi gerektiğini savundu.

İkinci gün öğleden sonraki oturumlarda ağırlık yine ders kitaplarıydı. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 1993 yılında hazırlattırılan lise tarih I-II kitaplarının yazarlarından biri

Mete Tunçay

olan Özer Ergenç, özellikle, sempozyum boyunca yöneltilen eleştirilere karşı, çoğu zaman bu kitapların geliştirilmeye muhtaç bulunduğunu belirtmesine rağmen, savunusunu yapmak zorunda kaldı. Büşra E. Behar, yeni orta ve lise tarih kitaplarında dağınık bir biçimde ele alınan "Türk Dünyası" tarihinin genel tarih içine sistemli bir biçimde yerleştirilemediği gibi dünya tarihinin de bir kenara itilmesi üzerinde durdu. Zeki Arıkan, "Ders kitaplarında Avrupa tarihi" başlıklı bildirisinde, Osmanlı dönemi ders kitaplarından örnekler vererek günümüze kadar uzanan zaman diliminde Avrupa tarihinin nasıl işlendiğini, kuru ve cılız bilgilerle nasıl geçiştirildiğini yansıttı. Bir sonraki oturumda söz alan Recep Yıldırım da, Eski anadolu Uygarlıklarının bugünkü kuşaklara gereğince aktarılamadığını, oysa insanlığın gelişim sürecinin doğru bir biçimde öğretilmesinin çağdaş uygarlığı kavramak açısından büyük önem taşıdığını belirtti. Tarih kitaplarında İslâm konusunu ele alan Sabri Yetkin ise, İslâm tarihinin İslâmiyet biçiminde algılanarak aktarılışını eleştirdi.

Diğer salonda, Gönül Orhonlu, otuz yıllık öğretmenlik deneyiminde sonradan farkına vardığı birçok yöntem ve gerçeği el yordamıyla nasıl yakalayabildiğini anlatırken, anekdotlarıyla dinleyicilerine hoş bir lezzet bıraktı. Ergün Aybars, Türk devrim tarihi derslerinin üniversitelerde nasıl verilebileceğini açıkladıktan sonra, günün son konuşmacısı olan Murat Çizakca, sempozyum sırasında söylenenlerden tatmin olduğunu, bu nedenle söyleyecek fazla bir şeyi olmadığını belirtti. Bu durum kendisini izlemeye gelenlerde biraz hayal kırıklığına yolaçtı.

Sempozyumun son günü, birinci günde olduğu gibi tek salonda yapılırken, öğleden önce bildiriler sunuldu, öğleden sonra ise bir değerlendirme paneli düzenlendi. Sabah oturumunda, Türkiye'de etnosantrik tarihçiliğin pratik sonuçları üzerinde konuşan Herkül Millas, ortaöğrenimdeki tarih eğitiminin, Türkiye'yi ve tarihini, dolayısıyla öğrencileri, dünya tarihi ve dünya uygarlığının bütününe yerleştirmekten çok, onları dar, uluscu bir dünya içinde sınırlamak olduğunu bunun ideolojik ve felsefi bir temele dayanan yanlış bir tarih anlayışından kaynaklandığını belirtti.

Christoph Neumann, 19. yüzyıl Türk tarihçilerine göndermeler yaparak tarihin yarar ve zararı olarak Türk kimliği üzerinde konuştuktan sonra, Orhan Koloğlu, tarihin bugün ile olan sıkı bağına değindi ve ders kittaplarımıza yakın dünün girmediğini, olayların çağdaş gelişmelerin gerisinde kaldığını vurguladı. Nuri Bilgin, tarih öğretiminin kollektif kimlik oluşturmadaki rolünü, alanında yetkin bir sosyolog olarak özgün biçimde yansıttı. Atatürk İlkeleri ve Devrim Tarihi dersleri üzerinde duran Zafer Toprak ise, bu derslerin daha geniş bir zaman kesitinde (örneğin, III. Selim'den başlayarak yakın dönemlere kadar), daha geniş bir mekânda (Balkanlar'dan Ortadoğu'ya, Akdeniz'den Kafkaslar'a) verilmesi gerektiğine değinerek, diğer disiplinlerle (Hukuk, ekonomi, sosyoloji, coğrafya, demografi vb.) işbirliği içinde olmasını ve bunun zorunluluğunu belirtti.

Öğleden sonra, M. Tunçay, Ö. Ergenç, O. Koloğlu, H. Millas ve D. Erpulat'ın panelist olarak katıldığı ve sempozyumun genel bir değerlendirilmesinin yapıldığı oturumda, tarih ders kitaplarının yanlış ve eksik bilgilerle donatıldığı, tarihin ideolojik kaygılara kurban edildiği, bu açıdan doğru bir tarih bilinci oluşturmanın çok güç olduğu, ortak kanı olarak dile getirildi. Tartışmalardan sonra kapanış konuşmasını yapan Sempozyum Yürütme Kurulu Başkanı Salih Özbaran, böyle bir sempozyum yapmaktan onur duyduğunu, katılımcıların, Bakanlık temsilcilerinin, izleyicilerin de memnuniyetlerini dile getirdiklerini vurguladıktan sonra, özellikle, tarih derslerinde tek kitaba bağımlılığın, merkezin adeta tek başına belirlediği kitabın nelere malolduğunu, tarih derslerinin çeşitli kitapçıklarla renklendirilmesi gerektiğini söyledi.

Türkiye'de tarih öğretiminin yeniden değerlendirilmesinde, tarih ders kitaplarının yeniden gözden geçirilmesinde, tek seslilikten çok sesliliğe geçişte, tarihin kitlelere sevdirilmesinde, üç gün süren bu Sempozyumun bir dönüm noktası ve mihenk taşı olmasını umuyoruz. Herkesin tarih konusunda bilip bilmeden ahkâm kestiği bir süreçte, doğru tarih bilincini oluşturmak amacıyla böyle bir sempozyumu gerçekleştirdikleri için başta Prof. Dr. Salih Özbaran olmak üzere, Sempozyum Yürütme Kurulu'nu, katkı sağlayan kuruluşları, bildiri sahiplerini ve salonları dolduran izleyicileri yürekten kutlamak gerektiğine inanıyorum.

KİTABİYAT

Cüneyt Arcayürek'in Otuz Yıllık Siyaset Yorumu

KURTULUŞ KAYALI

"*Cüneyt Arcayürek Açıklıyor*" başlıklı yapıtlar anlatılan dönemlerin ilginç yönlerini gözler önüne sermekte ve bazı önemli gerçekleri ayrıntılarıyla aktarmaktadır. Bu yapıtlar serisinin ilk sekiz kitabı hakkında bazı genellemeler yapılabilir. Bu yapıtlar gündelik politikanın en önemli olaylarını anlatmaktadır. Tüm yapıtların bir özelliği 1973-1977 yılları arasını atlaması, o dönemin konusunu gündeme getirmemesidir. Tüm yapıtların senaryosu vardır. Bu senaryo da o kadar karmaşık bir senaryo değildir. Arcayürek 1973 tarihine kadarki yapıtlarda bütünüyle Süleyman Demirel'i aklayacak bir mantıkla olaylara bakmaktadır. Onda liberal demokrat lider kimliğini bulan Arcayürek yapıtlarının yedinci ve sekizinci ciltlerinde ise bütünüyle Bülent Ecevit'in yaklaşımını olumlamaktadır.

Yapıtlara iki ayrı dönem için hakim olan bu hava 1973 ile 1977 yılları arasında olayların anlatımından kaçınılmasını gerekli kılmaktadır. Çünkü bu yıllar birtakım somut sorunların başlangıcı olan yıllardır ve yazarın konuya öbür kitaplardaki mantıkla yaklaşması pek mümkün görünmemektedir. Ayrıca iki ayrı mantıkla bakmış olsa da açıklamayacağı bazı konular gündeme gelecek gibidir. Bu nedenle sözü edilen yılların özellikle atlanılmış olduğu görüşü edinilmektedir. Bunun dışında yapıtın senaryosu 12 Eylül dönemi hakkında belirgindir. İki önemli siyasal partinin Amerika ve Batı ile ilişkilerinde yurtsever ve bağımsızlıkçı yanlar bulan Arcayürek bu konuda 12 Eylül dönemi sonrası için aynı kararlılığı göremediğini somut olarak göstermektedir. Bu arada Cumhuriyet Halk Partisi içindeki birtakım devlet adamlarını da bu mantıktan kalkarak değerlendirmektedir. Bunların içinden askercilik yapanları da isimleriyle vermektedir. Ayrıca Ecevit'e parti içinden muhalefet edenlerin konumu Ecevit'in bakış açısı çerçevesinde fakat sadece aktarılıyormuş izlenimi ile sunulmaktadır. Zaten kitabın altıncı serisi uzun uzun Demirel'in ağzından dönemi tahlil etmekte, sekizinci cilt ise aynı şeyi Ecevit'in ağzından aktarmaktadır. Yapıt bu haliyle "*İsmet Paşa ile On yıl*" yapıtını andırmaktadır.

Yapıtların bir özelliği de yeni yapıtların ortaya çıkmasına sebep olmasıdır. Cüneyt Arcayürek'in yazdıkları en azından "Muhsin Batur'un Anılarının" yayınlanmasını hızlandırmış ve beşinci kitabın hemen akabinde "Batur'un anıları" çıkmıştır. Batur'un anıları da 12 Mart'ı daha geniş bir çerçevede konuşulur kılmıştır. Arcayürek'in özellikle altıncı, yedinci ve sekizinci yapıtlarının çok fazla sayıda açıklamayı davet edeceği aşikârdır. Bu saptamanın doğruluğunu elbette zaman gösterecektir. Özellikle 1977-1979 yılları arasındaki olaylarda Ecevit'in bakış açısını haklı çıkarıcı bir mantığı çok fazla sayıda karşı yayını ortaya çıkaracağı kendiliğinden görülecektir. Giderek söylenebilir ki, Yalçın Doğan'ın "*Dar Sokakta Siyaset*" yapıtında belirtilenlerin temel bir eleştirisinin Cüneyt Arcayürek'in sonraki yapıtlarında belirgin bir şekilde görüleceğini tahmin etmek kehanet değildir. Hatta Arcayürek'in temel yöneliminin çok fazla sayıda aykırı eleştiriyi öne çıkaracağı açıktır. Çünkü yaygın olarak Ecevit eleştirisi Türk aydınlarında temel bir eğilim olarak belirginleşmiştir. Bunun gözden kaçırmanın anlamı yoktur.

Bazı Küçük Çelişkiler

Cüneyt Arcayürek düşünceleri bakımından önceleri genellikle sağda bir yerde olarak kabullenilirdi. Ancak ilerici çevrelerde yakın tarihe bakış açısı belli ölçüde değiştiği için yazdıkları belli ölçüde olumlu bulunmaya başlandı. Bunun bir başka nedeni de demokrasi konusunda duyarlı davranıp demokrasiye karşıt eğilimleri eleştirme-

Cüneyt Arcayürek Açıklıyor
1-10 Cilt

Bilgi Yayınevi
Ankara

sidir. Askeri darbelere karşı eleştirisi bu konuda açık tutumu olduğunu göstermektedir. Ancak bu doğrultuda oldukça az şeyin yazılmış olması Cüneyt Arcayürek'in yapıtlarını daha önemli kılmaktadır. Özellikle "*Ku-De-Ta*" yapıtı bu konudaki tutumunu daha anlaşılır duruma getirmektedir. Fakat bu bakımdan da gözden kaçan önemli konular vardır. Özellikle sekizinci yapıtın son kısımlarında bahsettiği olaylar sırasında yazarın askeri hiyerarşinin üst kesimleriyle yoğun ilişki içinde olduğu bilinmektedir. 12 Eylül'den sonra askeri yönetime iki yıllık bir süre kadar oldukça yakın olduğu da açıktır. Bir süre önce askeri yönetim konusunda eleştirel tutum takındığı da malûmdur. Tüm bilgiler bazı düşünceleri çağrıştırmaktadır. Demirel'in şahsında gerçek bir batılı liberal-demokrat lider keşfetmesi de bu durumla ilgilidir. Demirel'i bu anlamda olumlaması kimi yazdıklarıyla çelişkilidir. Cüneyt Arcayürek öyle bir demokrat ki, İslamcı bir partiye, "Milli Nizam Partisi"nin varlığına tahammül edemiyor. Bu tahammülsüzlük eğilimine tam anlamıyla demokrat olarak nitelediği Demirel de yatkın çünkü, Demirel elinde olsa bu partinin kapatılmasından yana. (Altıncı Kitap s. 37) Hatta yazar 12 Eylül öncesinde Necmettin Erbakan'a zamanın Genelkurmay Başkanı ile birlikte Anıtkabir'de milli bir bayram için randevu veriyor. Cüneyt Arcayürek'in demokratlığı İslamcı bir partiye tahammül sınırında duruyor. Bunun Türkiye açısından makul bir yanı var. Ancak bu somut saptantısının yanında Milliyetçi Hareket Partisi'ne karşı aynı katı tutumunu göstermiyor. Bu konuda farklı ölçüt kullanıyor. Bu partinin kimi aykırı yanları üzerinde durmasına karşın "Milli Selamet Partisi" ölçüsünde eleştirel bir tutum takınmıyor. Özellikle sekizinci kitapta Kahramanmaraş katliamı konusunda zamanın İçişleri Bakanı İrfan Özaydınlı'nın daha sonra muhaliflerince istismar edilen önemli meclis konuşmasını yayınlıyor. Buna karşın tam o sıralarda Süleyman Demirel'in "Bana milliyetçiler kan döküyor dedirtemezsiniz" ibaresinin geçtiği konuşmasına hiç değinmiyor. Yapıtları ayrıntılı olarak incelendiği zaman kimi konuların nasıl bilinçli bir şekilde gözden kaçırılmaya çalışıldığı kendiliğinden ortaya çıkar. Onun için Cüneyt Arcayürek'in yapıtları değerlendirilirken bir ölçüde geriye gitmenin bir anlamı vardır.

Özellikle Atlanan Yıllar

Bu durumda Arcayürek'in özellikle 1973-1977 dönemini yazmamasının nedenleri üzerinde durmak daha da kolaylaşıyor. Bu dönemde çok belirgin olarak Milli Selamet Partisi'nin CHP ile kurduğu ortak hükümet var. Bu dönemde aynı zamanda ülkeyi askeri yönetimin getirdiği sorunları hallederek toplumsal barış ortamına yöneltme girişimi gerçekleştiriliyor, 1974 affı bunun bir göstergesi oluyor. Dış sorunların yoğunlaşması ülkeyi yeni bir seçime götürmek amacıyla kullanılıyor. Seçim yapılamaması da "Milliyetçi Cephenin" kurulmasının yolunu açıyor. Cüneyt Arcayürek Milli Selamet Partisi'ne olumsuz olarak baktığı sürece bu gelişmeleri olumlu bir şekilde değerlendirme olanağını kaybediyor. Bu dönemin yazılmamasının, ya da yazılmasında güçlük çekilmesinin nedeni çok açık olarak Adalet Partisi ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin durumundan değil, o dönemde işlevsel bir önem taşıyan Milli Selamet Partisi'nden kaynaklanıyor. Sürekli olarak bir fikri sabit halinde Milli Selamet Partisi'ni eleştiren Arcayürek "Milliyetçi Cephenin" mimarlığını kime yükleyeceği konusunda açmaza düşüyor. Çünkü, "Cephe Hükümetine" karşı çıkmak onun alternatifini eleştirmesini zorlaştırıyor. Öyle olunca da konuya hiç değinmemeyi yeğliyor. Arcayürek elbette bu dönemi iki büyük partinin koalisyonu gereğini zorlayarak adabına göre anlatmanın yollarını bulur. Ancak hiçbir neden olmadan atlanılması bazı düşünceleri ister istemez hatıra getiriyor. Adalet Partisi açısından da bir nedeni var. 12 Mart döneminde Adalet Partisi'nin yönetime karşı tavrının belirleyici olduğunu ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin bu konuda diğer parti oranında kararlı davranmadığını belirten Arcayürek, Demirel'de liberal-demokrat kimliği keşfediyor. 12 Mart sonrası dönemin seçim sonrası hükümetini de işin içine katarak değerlendirmesi böylesi bir kimliği kuşkulu kılacağından özellikle o dönemi anlatmamayı yeğliyor.

İlhami Soysal'ın Dövdürtülmesi

Herhangi bir yapıta katı olarak bakmanın anlamı yoktur. Arcayürek bazı konuları tarih içinde yerli yerine oturtmayı da başarıyor. 1961 sonrasının "Tedbirler Kanunu"nu doğru yorumlamakta, bu yasanın özgürlükleri kısıtlayıcı nitelikleri üzerinde gerektiği ölçüde durmaktadır. Ordu müdahalelerini davet edici davranışların hangi çevrelerden geldiğini de gerçekçi bir şekilde değerlendirerek nasıl bir sonuca ulaşılacağını da 1971 darbesine yö-

nelen olayları anlamakta yardımcı olacağını söylemekte, bir başka deyişle, 27 Mayıs darbesinin önemli ölçüde aykırı sonuçlara yol açmasına karşın 1971 darbesinin mantıksal bir uzantı olduğunu açıklamaya yarayacak ipuçları sunmaktadır. Çünkü aykırı eğilimlere karşı tepkinin her tür aykırı davranışa yönelik olacağı da açıktır. Yanlız bu bakımdan bir önemli nokta da açıklık kazanmaktadır. Son sıralarda yayınlanan kimi tefrikalar da Arcayürek'in bazı konuları yeterince bilmediğini, fakat aynı zamanda, onun söylemeye çalıştıklarının önemli ölçüde gerçeği yansıttığını göstermektedir.

Arcayürek'in yapıtlarının önemi beşinci kitapla daha belirginleşmektedir. Önceki yapıtlar diğer örnekleri gibi dönemin sıradan bir anlatımının ötesinde değildir. Beşinci kitapla birlikte şimdiye değin anlatılagelenden değişik bir görünümle karşılaşılmaktadır, Arcayürek'in bu yapıtı üç önemli konuda yararlı belgeler sunmaktadır. Birincisi yazarın tabiriyle "gerçek liberal-demokrat siyasal liderin" 1965-1971 arası döneme günümüzden kalkarak yorum getirmesidir. Onun Batılı ülkelere bakış açısının olumluluğu yanında, ırkçı yönelimlere eleştirel tavrını yazara göre kanıtlayan zamanın sıkıyönetim komutanına gönderilmiş yazılı belge özellikle önemlidir. İkinci önemli konu 1971 öncesi Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur'un Milli Güvenlik Kurulu'nda yaptığı ve ordunun bazı konularda düşüncelerini özetlediğini belirttiği konuşmasıdır. Bu konuşma aynen yayınlanmıştır. Bu durum önceki kısımlarda Demirel'in, son iki yapıtta da Ecevit'in özellikle yayınlanmasını istediği bilgilerin açıklandığını düşündürtmektedir.

Bir üçüncü önemli bölüm bir dayak hikayesine ilişkin olan bölümdür. 1966 yılındaki dövdürtme olayı Türk basınında hassas konulara ne ölçüde dokunulduğunu somutlaştırdığı gibi bu hususiaki duyarlılığın derecesini de ortaya çıkartmakta hassas sorunlara ilişkin yazıların neden pek fazla olmadığını da göstermektedir. Gazeteci İlhami Soysal'ın başına gelen olayın dönemin yapısını yansıttığını ve o sıralarda kendilerine ilişkin konularda zinde güçlerin nasıl düşündüğünü açık bir şekilde somutlaştırdığı görülmektedir. Bu üç konu dolayısıyla yapılan yorumların tartışılması bir yana bırakıldığında önemlerinin yadsınamayacağı açıktır. Özellikle ilk iki konu dolayısıyla yazarın oldukça açık bir şekilde söylemek istedikleri de belirginleşmektedir. Yakın tarihsel olaylara bakış biçimi açısından da belirgin bir doğrultunun varlığını somutlaştırmaktadır.

Safça Bir Hayranlıkla Okunmazsa

Cüneyt Arcayürek'in yapıtları bu nedenle sadece bilinmeyen bazı olayların açıklanması anlamında değil, onun ötesinde önem taşımaktadır. Yazar anılarının ilk başından beri yakın dönem olaylarına belli bir perspektiften bakmaya çalışmaktadır. Bu konuda kimi önemli tahliller yapmaktadır. Bu tahlillerin içinde en tutarlı biçimde askeri darbelere bakmakta ve askeri darbelerden uzak bir ülke yönetiminin nasıl sağlanabileceği konusunda düşünce beyan etmektedir. 1960 darbesinden beri darbeye karşı tutum alan politik partileri olumlu şekilde değerlendirmektedir. Bununla beraber darbenin yapılmasına yol açıcı eylemleri sergilemeye çalışmaktadır.

Bu nedenle Muhsin Batur'un Milli Güvenlik Kurulu'nda yaptığı konuşmayı ilk kez Arcayürek'in yayımlaması özellikle önemlidir. Daha önceki yıllarda *Hürriyet* Gazetesi'nde bu konuya ilişkin olarak çıkan tartışmalarda kimin haklı olduğu da belirginlik kazanmaktadır. O sıralarda Batur'un eleştirilmesinin, hem de iki büyük partinin liderleri Ecevit ve Demirel tarafından eleştirilmesinin önemi ortaya çıkmaktadır. Muhsin Batur'un o sıralarda gazetede yayımlanan 12 Mart'ın amacı ile CHP'nin amacının bir olduğu yolundaki ve ordunun amaca ulaşmak için zor yolu seçtiği şeklindeki eleştirisine Ecevit'in yanıtı özellikle önemlidir.

Bu tartışmanın hatırlanması Muhsin Batur'un anılarında yer alan Cumhurbaşkanlığı seçimi konusundaki şikayetlerini de açıklayacak mahiyettedir. Belirgin bir biçimde arka arkaya getirildiği takdirde son dönem olayların açıklanması da haliyle kolaylaşacaktır.

Safça bir hayranlıkla okunmadığı sürece Arcayürek'in yapıtları kimi olayların anlaşılmasında yardımcı olabilecek gibidir. Özellikle son dönemde yaygın olan eğilime uygun şekilde bazı siyasal çevrelerin kollanarak yazıldığı intibaını veren belgesel yapıtların daha eleştirel bir şekilde okunmasını sağlayacağa benzemektedir. Kendisi de kimi siyasal eğilimleri kollanmasına karşın dönemin daha farklı bir boyutta sunumunu yapmaktadır. Bu durum 27 Mayıs ve 12 Mart darbesi döneminden farklı olarak 12 Eylül konusundaki bilgilenmenin daha yakın zamanda ve daha geniş kapsamlı olacağını göstermektedir. Belki de böylelikle (Dündar Seyhan'ın) "*Gölgedeki Adam*" yapıtından kalkarak yakın tarih üzerine teoriler oluşturma türünde zorunlu ciddiyetsizliklerin önüne geçebilme şansı doğacaktır.

Bir başka önemli sonuç da 27 Mayıs ve 12 Mart'ın daha yeni yeni tartışılmasının başlamasına ve olayın bilinmeyen boyutlarının ortaya çıkarılmasına vesile olmasıdır. Bir gazeteye yansıyan tartışmalar da sadece Muhsin Batur'un anılarının yayınlanmasından kaynaklanmamaktadır. Arcayürek'in yapıtlarının soldaki cazibesinin bir nedeni de sağ nitelikteki yayınlar konusunda süregiden akıl almaz cehalettir.